

С. Г. КОБЕРНІК, Р. Р. КОВАЛЕНКО

ГЕОГРАФІЯ

10 клас

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ГЕОГРАФІЯ СВІТУ

Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів

Харків
«Оберіг»
2010

ББК 26.8я721
УДК 910
К55

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України №177 від 03.03.2010 р.)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Наукову експертизу проводив:
Інститут географії Національної академії наук України

Психолого-педагогічну експертизу проводив:
Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя

Експерти, які здійснювали експертизу:
Алексєєнко О. В., ЗОШ I–III ступенів № 4 м. Іллічівськ, Одеська область, учитель, учитель-методист;
Сліпець С. Ю., Інформаційно-методичний центр освіти Жовківської райдержадміністрації Львівської області, методист;
Гулько Н. С., Рівненська область, м. Радивилів, районний відділ освіти, методист, учитель-методист;
Пальчевський С. С., Рівненський державний гуманітарний університет, професор, доктор педагогічних наук.

Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р.

К55 Географія: Підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. — Харків: Оберіг, 2010. — 304 с.: іл., карти.

ISBN 978-966-8689-15-4

ББК 26.8я721
УДК 910

ISBN 978-966-8689-15-4

© Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., 2010
© Видавництво «Оберіг», 2010

Як працювати з підручником

Шановні старшокласники!

Цього року ви вивчатимете завершальний курс шкільної географії — «Соціально-економічна географія світу». Надійним помічником у цьому вам стане цей підручник. Пропонуємо поради, як краще з ним працювати.

Під час ознайомлення з текстом параграфа не намагайтеся його механічно запам'ятати. Зосереджуйте увагу на найважливіших положеннях та нових поняттях. Для кращого розуміння навчального матеріалу скористайтеся запитаннями і завданнями, наведеними у тексті. Деякі з них потребують вашого творчого підходу. Намагайтеся аргументовано відстоювати свою позицію з того чи іншого проблемного питання.

У підручнику міститься різноплановий ілюстративний матеріал: малюнки, тематичні карти, схеми, картосхеми, діаграми, графіки. Особливу увагу звертайте на запитання і завдання, що додаються до окремих ілюстрацій.

Наприкінці кожного параграфа у рубриці «Коротко про головне» наводяться загальні висновки, в яких виокремлюються найголовніші положення з теми.

Окремі регіони та країни вивчаються за типовим планом економіко-географічної характеристики. Бажано, щоб ви одразу запам'ятали його логічну послідовність та вміло використовували її під час відповіді.

У кожній темі є рубрика «Для допитливих». У ній ви знайдете додаткову інформацію про суспільно-економічні події й факти, традиції, культуру, побут, національну кухню, систему освіти різних країн.

Окремим блоком подано запитання і завдання з теми для самоконтролю навчальних досягнень. Тут передбачено три рівні завдань:

- *перший рівень* — тестові завдання, спрямовані на закріплення базових знань;
- *другий рівень* — перевірка розуміння основних понять та практичні завдання на заповнення узагальнюючих таблиць, складання схем;
- *третьій рівень* — аналітичні завдання й порівняльні характеристики суспільних процесів та явищ.

До кожної теми подано орієнтовні переліки актуальних питань курсу, які передбачають самостійну підготовку повідомлень та доповідей з використанням додаткових джерел інформації: хрестоматій, географічних енциклопедій, довідників, Інтернету, періодичної преси тощо. Перелік сучасних інформаційних джерел з потужною базою Інтернет-ресурсів для поширення та поглиблення знань додаються до кожного розділу або теми.

У кінці підручника ви знайдете словник основних термінів і понять. Виконуючи практичні роботи, використовуйте наведені в «Довідниках» відповідні статистичні дані.

Для кращого засвоєння матеріалу теми, крім підручника, використовуйте географічний атлас, контурні карти та практикум.

Цей підручник допоможе вам здобути глибокі й системні знання з соціально-економічної географії світу.

ВСТУП

§ 1. ЩО ВИВЧАЄ КУРС СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ СВІТУ

Економічна і соціальна географія світу як наука. Економічна і соціальна географія є основним осередком суспільної географії — сукупності всіх географічних дисциплін, що займаються вивченням суспільних явищ.

Економічна і соціальна географія світу — це суспільно-географічна наука, предметом вивчення якої є загальні закономірності розвитку та розміщення населення і господарства на земній кулі, а також в окремих регіонах та країнах. Найважливішими цілями її дослідження є пошук раціонального розселення і розміщення господарства та оптимізація відносин між розвитком суспільства і природи.

Основні методи економічної і соціальної географії та її зв'язки. У своїх дослідженнях економічна і соціальна географія використовує такі основні методи: картографічний, статистичний, порівняльно-географічний, історичний (*схема 1*).

Картографічний метод передбачає складання та аналіз тематичних карт світу, окремих регіонів і країн.

Статистичний (математичний) метод полягає в аналізі цифрових даних та побудові на їх основі найрізноманітніших графіків, діаграм, карт для всебічного аналізу сучасного стану й визначення тенденцій розвитку соціально-економічних процесів і явищ.

Для складання прогнозів щодо ефективного розміщення нових галузей та підприємств на певній території застосовують *порівняльно-географічний метод*, який передбачає зіставлення різних регіонів, країн, міст та ін.

Усі сучасні економіко-географічні процеси є результатом тривалого історичного розвитку. Тому, вивчаючи формування територій держав, їх заселення та господарське освоєння, використовують *історичний метод*.

Останнім часом у дослідженнях економічної і соціальної географії набувають поширення методи *моделювання та прогнозування* щодо розвитку суспільних процесів з використанням новітніх інформаційних технологій.

Регіональна економічна і соціальна географія світу має тісні зв'язки з іншими напрямками географічної науки, зокрема широко застосовує також теоретичні положення *розміщення продуктивних сил, світового господарства, розселення населення* тощо. Теоретичні знання будь-якої галузі науки формуються з найсуттєвіших елементів, представлених науковими

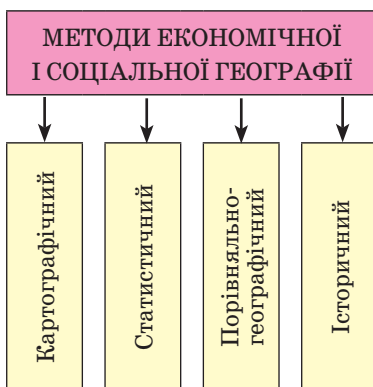

Схема 1. Основні методи економіко-географічних досліджень

концепціями та гіпотезами, які об'єднують певні погляди на сутність досліджуваних процесів та явищ.

Видатні економ-географи світу та сучасні концепції розвитку економічної географії. Значний внесок у становлення та розвиток економічної географії зробили вчені *Костянтин Арсентьев* (1789–1865 рр.), *Петро Семенов-Тянь-Шанський* (1827–1914 рр.), *Іван Александров* (1875–1936 рр.), *Микола Колосовський* (1891–1954 рр.), *Микола Баранський* (1881–1963 рр.) та інші.

Протягом ХХ століття активно розроблялась *теорія регіонального розвитку*. Зокрема, російські вчені *Іннокентій Герасимов* та *Юліан Саушкін* вважали вчення про райони (їх формування, розвиток, перспективи, практичне значення) ядром усіх географічних наук, у тому числі економічної і соціальної географії. На основі теорії регіоналізму виникли регіональна економіка, регіональна політика, регіональна демографія, регіональна екологія тощо.

У 60–70-ті роки ХХ століття була розроблена концепція *проблемного країнознавства*. Одним з її засновників був *Ян Машбиць*, який запропонував проблемний підхід в економіко-географічному країнознавстві зарубіжного світу. Ян Машбиць розробив нову схему комплексної характеристики країн, до тематичних блоків якої увійшли: своєрідність території, географічне положення, історико-географічні етапи формування, природа і природокористування, населення і культура, розселення, суспільство, господарство, райони, стан довкілля, перспективи розвитку.

У ХХ столітті виникла концепція *«полюсів зростання»*, сформульована французьким економістом *Франсуа Перру*. Згідно з цією концепцією розвиток виробництва у різних галузях господарства відбувається нерівномірно. Виділяють динамічні галузі, які стимулюють зростання економіки і є своєрідними «полюсами розвитку». Здебільшого таким полюсом виступає місто, іноді район, який внаслідок концентрування має сприятливий господарський вплив на навколишню територію. Ця концепція у різних варіантах була покладена в основу планів і програм регіональної політики багатьох країн світу.

Однією з сучасних концепцій економічної і соціальної географії є концепція *глобальних (світових) міст*. Її автор *Джон Фрідман* для виділення глобальних міст запропонував такі критерії: чисельність населення; роль міста як потужного фінансового центру; важливість міжнародних функцій і наявність міжнародних організацій; швидке зростання сфери ділових послуг; концентрування галузей обробної промисловості; роль великого транспортного вузла. Прикладами глобальних міст у світі за цими критеріями є Нью-Йорк (США), Токіо (Японія), Лондон (Велика Британія), Париж (Франція).

До видатних вітчизняних економ-географів слід віднести Степана Рудницького, Павла Тутковського, Костянтина Воблого, Володимира Кубійовича, Олексія Діброву.

Фундатором української географії є *Степан Рудницький* (1877–1937 рр.), який розробив теоретичні засади географії як науки. Загальну географію він поділяв на чотири дисципліни — математичну, фізичну, біологічну географію та антропогеографію. У складі антропогеографії розрізняв географію людини (населення), географію культури, економічну географію (в її складі — географію виробництва, промисловості, сільського господарства, комунікації) і політичну. У 1927 р. С. Рудницький заснував Український науково-дослідний інститут географії та картографії.

Костянтин Воблій (1876–1947 рр.) досліджував проблеми економічної географії Польщі та України, міграції населення, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, розвитку продуктивних сил, розробив наукову схему економічного районування України. *Олексій Діброва* (1904–1973 рр.) розробив схему економічних районів України на основі природно-історичних особливостей територій.

Що вивчає шкільний курс «Соціально-економічна географія світу». Шкільний курс соціально-економічної географії світу складається з двох розділів: «Загальна економіко-географічна характеристика світу» і «Регіони та країни світу».

З першого розділу ви дізнаєтеся про політичну карту світу та етапи її формування, сучасну економічну типологію країн і розмаїття державних устроїв у світі, міжнародні організації та провідні напрями їхньої діяльності. Ознайомитеся також з демографічними, сировинними, економічними, екологічними та іншими глобальними проблемами людства. Поміркуєте, що очікує на нашу цивілізацію в майбутньому. По-новому подивитися на місце України в сучасному світі, порівнявши особливості розвитку її населення і господарства з відповідними відомостями про інші держави.

В основу другого розділу покладено регіональний та країнознавчий принципи. У ньому подано загальну економіко-географічну характеристику різних регіонів з їх специфічними особливостями. Перед вами постануть *Європа й Північна Америка* з високим рівнем розвитку господарства; *Азія*, що вражає своїми контрастами; *Латинська Америка* з її проблемами економічного розвитку; *Африка* з її найбільшійшими в світі країнами, де проблеми дедалі більше загострюються; а також далекі, неповторні й самотні *Австралія та країни Океанії*.

У другому розділі ви ознайомитеся з окремими країнами: *США і Японію* — лідерами світового господарства за багатьма показниками; *Великою Британією, Францією, Німеччиною та Італією*, які становлять основу європейської економічної системи; переселенськими країнами *Канадою й Австралією*, що за порівняно короткий проміжок часу досягли високих економічних показників; *Китаєм та Індією*, відомими найбільшою чисельністю населення; *країнами-сусідами України*, які мають схожі з нашою державою проблеми економічного і соціального розвитку.

Таким чином, шкільний курс соціально-економічної географії дає уявлення про територіальну організацію суспільства у різних регіонах та окремих країнах світу.

Розділ 1

Загальна економіко-географічна характеристика світу

ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ

Тема 1

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ

ознайомитесь з:

- новими поняттями: «політична карта світу», «державна», «столиця», «державний кордон», «залежна територія»;
- періодами формування політичної карти світу;
- сучасною типологією країн світу;
- найвідомішими міжнародними організаціями;

навчитесь:

- характеризувати основні форми правління, державного устрою та адміністративно-територіального поділу країн світу;
- оцінювати політико-географічне положення країн;
- знаходити і показувати на карті найбільші держави світу та їхні столиці;
- визначати місце України серед інших країн світу та обґрунтовувати основні вектори її зовнішньої політики;
- робити повідомлення з актуальних проблем даної теми на основі аналізу додаткових джерел географічної інформації.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

Формування держав світу, їх кордонів було дуже тривалим і охоплювало всю історію розвитку людського суспільства. Державні кордони постійно перекроювалися, що часто супроводжувалося збройними конфліктами. Спочатку це були війни між сусідніми племенами за землю, пізніше — між сусідніми державами.

В епоху Середньовіччя, плаваючи морями й океанами в пошуках нових земель, європейці відкривають і колонізують Америку, згодом Африку, Австралію, більшу частину Азії, острови Океанії. Усе це супроводжується знищенням корінних жителів, руйнуванням їхньої самобутньої культури. На політичній карті світу з'являються нові величезні колоніальні імперії з рівними, як під лінійку проведеними, кордонами. А за цим усім стояли страждання мільйонів людей.

У XX ст. відбулися дві криваві світові війни за перерозподіл володінь, у яких загинуло більше людей, ніж за всю попередню історію людства. Локальні конфлікти за території не вибухають і нині. Місця таких конфліктів називають «гарячими точками планети». Ірак і Афганістан, Кіпр і Чечня, Косово й Палестина, Таджикистан і Ефіопія, Пакистан та Індія, Північна Ірландія й Сомалі — це лише невеликий перелік країн, де через гострі територіальні конфлікти проливається кров людей.

У вирі історичних подій кінця ХХ ст. з'явилася на політичній карті світу й наша незалежна держава — Україна. Вона відродилася мирним шляхом, без жодного пострілу, без жодної людської жертви.

Сучасний світ дуже неоднорідний. Про розмаїття країн, їхні рівні розвитку та форми правління, формування території і сучасний адміністративний поділ, про особливості географічного положення держав та їх участь у роботі міжнародних організацій ви дізнаєтеся з теми «Політична карта світу».

§ 2. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИ СВІТУ

Політична карта світу та її особливості. У широкому розумінні слова політична карта світу є зібранням відомостей про політичну географію світу. У вузькому розумінні — це географічна карта, на якій кольором показано поділ світу на держави та залежні території з нанесенням існуючих кордонів. На ній також позначені столиці держав та інші великі міста, найважливіші транспортні магістралі (*див. перший форзац*).

Держави — суверенні політичні утворення, що здійснюють владу на певній території та забезпечують в її межах господарську діяльність. Головне місто держави — столиця — адміністративно-політичний центр країни. Зазвичай столиця є місцем перебування найвищих органів державної влади, військових, судових та інших установ. Кожна держава має свої атрибути: прапор, герб, гімн, мову, грошову одиницю.

Обмежує територію країни державний кордон — вертикальна площина, що відокремлює її від інших країн. До складу території держави входять: площа суходолу, що обмежена державним кордоном, включно з надрами, внутрішніми водами, а також повітряний простір над державою (*схема 2*). Згідно з Конвенцією ООН з морського права власністю держави є територіальні води — акваторія моря або океану, що прилягає до берега в межах 12 морських миль (22,2 км). Крім того, нині 40 % Світового океану поділено на морські економічні зони завширшки понад 200 морських миль (370,4 км) та на глибину шельфу до 500 м. У межах своєї морської економічної зони держава розвідує і розробляє мінеральні та біологічні ресурси, споруджує і використовує штучні острови, веде наукові дослідження. Непорушність державних кордонів означає визнання їх іншими країнами, тобто відсутність територіальних претензій та неможливість їх перетину без узгодження з даною країною.

Існують так звані **спірні території**, на які претендують декілька держав. Як правило, такі «гарячі точки» є наслідком штучного проведення

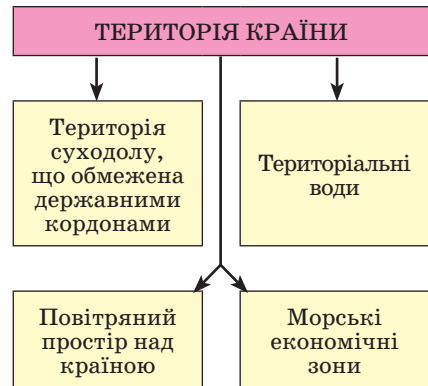

Схема 2. Склад території країни

кордонів, які не враховують національних ознак. Часто це пов'язано з колоніальним минулим країн. Звідси беруть початок регіональні збройні конфлікти. Таких міждержавних сутичок трапляється в середньому по 10 на рік.

Залежні території (колонії) — це країни, що перебувають під владою іноземних держав-метрополій. Вони позбавлені політичного суверенітету й економічної самостійності. Управління ними здійснюється на основі спеціального режиму. Головне їх місто називають адміністративним центром. На політичній карті колонії позначені тим самим кольором, що й країна-метрополія, яка ними володіє.

Політична карта нестабільна. У процесі історичного розвитку утворюються нові держави, змінюється їхній політичний статус, країни об'єднуються та втрачають свій політичний суверенітет, уточнюються кордони, змінюються назви держав. Інколи столиці переносять до іншого міста або змінюють їхні назви. Усі ці перетворення фіксує політична карта світу. Головною її властивістю є *динамічність*, тобто здатність постійно змінюватися.

Розгляньте політичну карту світу початку ХХ ст. (картосхема 1). Зіставивши її з сучасною політичною картою, з'ясуйте, які регіони світу зазнали найістотніших змін.

Періоди та етапи формування політичної карти світу. Постійно змінюючись, сучасна політична карта світу пройшла тривалий шлях формування. В її розвитку умовно виділяють чотири періоди (*схема 3*), кожний з яких має свої особливості: античний (до V ст.), середньовічний (V–XV ст.), колоніальний (XV — початок ХХ ст.) та новітній (ХХ–ХХІ ст.).

Античний період був початком формування перших держав. На політичній карті того часу з'явилися Єгипет, Месопотамія, згодом — Стародавня Індія, Стародавній Китай, Стародавня Греція. Пізніше виникли нові імперії: Олександра Македонського, Римська імперія, що підкорили величезні території Середземномор'я.

Середньовічний період ознаменувався занепадом та розпадом величезних імперій у Європі. Натомість формувалися нові держави. Так, на сході Європи у VII–IX ст. утворюється держава Київська Русь. Вона, як й інші держави, зазнала феодальної роздробленості. Роздроблені європейські держави стали об'єктом загарбання арабів, монголів, норманів. Це змусило феодальні князівства об'єднуватися. Так, у Європі виникають нові могутні держави, які самі починають захоплювати великі території в різних частинах світу. Спочатку це були Іспанія і Португалія, а згодом — Англія і Франція.

Колоніальний період розпочався з пошуків Іспанією та Португалією — двома великими морськими державами того часу — судноплавного шляху до Індії. Це привело до відкриття у 1492 р. Христофором Колумбом Америки. З цього часу починається період поділу світу на колоніальні імперії. У Центральній та Південній Америці, яку в ХХ ст. назвуть Латинською через панування тут латинської католицької церкви, виникають колонії Іспанії. Португальською територією

стає Бразилія. Португалець Васко да Гама у 1498 р. досяг Індії, обігнувши Африку. Португальці облаштовують свої колонії на деяких узбережжях Африки та на заході Індії, проте вглиб суходолу не просуваються. Московська держава завойовує території Поволжя, Уралу, Західного Сибіру.

У XVII–XVIII ст. центром політичного та економічного життя в Європі стає *Англія*. Згодом вона створює найбільшу в історії людства Британську колоніальну імперію, до складу якої увійшли Північна Америка, Австралія, Нова Зеландія, Південна Азія, Східна та Південна Африка, деякі країни на узбережжі Гвінейської затоки Африки та багато островів в Океанії. *Франція*, що пройшла кризу горнило буржуазної революції та наполеонівські війни, набуває сучасних меж і починає колоніальні захоплення в Західній та Екваторіальній Африці, Індокитаї, Океанії. Британські колонії у Північній Америці, більшість населення яких становили переселенці, розвиваються дуже швидко. У 1776 р. перші 13 англійських колоній на сході Північної Америки проголошують незалежність нової держави — *США*. За наступні 85 років існування США розширюють свою територію в 10 разів шляхом завоювання, купівлі та оренди земель.

У XIX ст. колоніальні імперії Великої Британії та Франції охоплюють величезну територію. Британська Індія стає найбільшою з колоній, її називають «найкращим діамантом у короні англійської королеви». Тим часом колись великі морські держави Іспанія і Португалія внаслідок національно-визвольної боротьби втрачають свої колонії в Латинській Америці. У 1870–1871 рр. відбувається об'єднання феодальних мікродержав на території *Німеччини* та *Італії*. Набувши сили, нові країни претендують на свою частку світу. Водночас швидко зростає могутність *Японії*.

Територіально розширилася Російська Імперія. Протягом XVII–XIX ст. росіяни освоюють увесь Сибір, Чукотку, Аляску, приєднують Україну, Казахстан, Середню Азію, Кавказ, Фінляндію, Польщу.

Новітній період формування політичної карти світу почався з Першої світової війни і мав чотири етапи (схема 4).

Перший етап охоплює час між Першою і Другою світовими війнами (1914–1939 рр.). Незадоволена перерозподілом світу Німеччина та її союзники (Австро-Угорщина, Італія, Османська імперія) почали війну за колонії з Великою Британією, Францією, Росією, США, Японією.

Перша світова війна завершилася поразкою *Німеччини* та її союзників. Німецькі колонії були поділені між країнами-переможцями. Основна їх частина відійшла до Великої Британії та Франції. Розпалися *Австро-Угорщина* і *Турецько-Османська імперія*. З їхніх окремих територій у 1918 р.

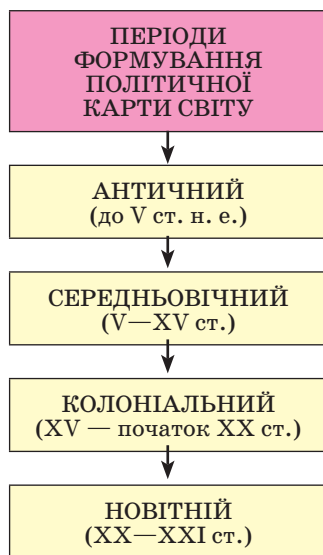
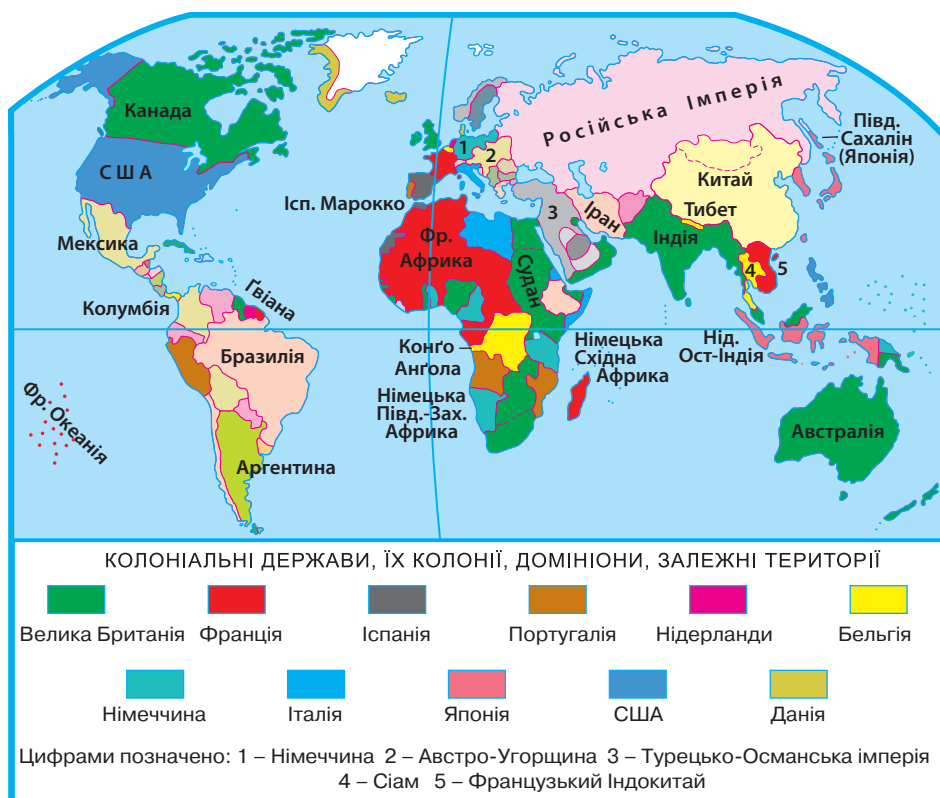

Схема 3. Періоди формування політичної карти світу

Картосхема 1. Політична карта світу початку XX століття

Проаналізувавши політичну карту світу початку XX ст. (картосхема 1), назвіть країни, що залишилися в той час незалежними. З'ясуйте, між якими державами були поділені території в Африці, Азії, Океанії.

була створена *Югославія*, яка штучно об'єднала кілька дуже різних за культурою, мовою, релігією народів. У 1917 р. відбулася революція в Російській імперії. Внаслідок цього виник ряд суверенних держав. Не всім молодим державам удалося відстояти незалежність. У 1922 р. вони були втягнуті до *Радянського Союзу (СРСР)*, зокрема й Україна. Лише *Польщі* й *Фінляндії* поталанило відстояти свободу: у 1918 р. вони були проголошені незалежними країнами.

Другий етап тривав від початку Другої світової війни до середини 50-х рр. XX ст. Нову війну розпочинає Німеччина, не задоволена розподілом колоній. У ній встановлюється нацистський режим. Німеччину підтримує фашистська Італія. На сході у війну вступає мілітаристська Японія.

Друга світова війна призвела до перегляду кордонів у Європі. Після поразки Німеччина втратила частину своїх земель (Східна Прусія), які були передані Польщі та Радянському Союзу. Саму Німеччину було поділено на

зони окупації. У 1949 р. в зоні окупації союзників (Великої Британії, Франції, США) було проголошено *Федеративну Республіку Німеччини (ФРН)*, а в зоні окупації Радянського Союзу — *Німецьку Демократичну Республіку (НДР)*, в якій встановлено тоталітарний соціалістичний режим. Колишню столицю Німеччини також було поділено на зони окупації. Східна частина Берліна стала столицею НДР. *Західний Берлін*, окупований союзниками, набув особливого політичного статусу.

Після війни в Центральній Європі утворюється табір соціалістичних країн. До його складу увійшли: *НДР, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія, Албанія*.

На Близькому Сході в 1948 р. було створено державу *Ізраїль*. За міжнародними угодами на цих землях мало бути дві держави: єврейська й арабська. Проте всі арабські території окупував Ізраїль, що спричинило проблему арабських біженців. Усупереч вимогам світової громадськості Ізраїль проголосив своєю столицею м. Єрусалим, яке забрав у Йорданії.

Третій етап ознаменувався руйнуванням величезних колоніальних імперій. Він охоплює період від середини 50-х до кінця 80-х рр. ХХ ст. Ослаблені війною європейські країни були не в змозі вести колоніальні війни та утримувати окупаційний режим на залежних територіях. Втрачають більшість своїх колоній Велика Британія і Франція. Позбуваються колоній також Нідерланди, Бельгія, Іспанія. На місці колишніх імперій

Схема 4. Етапи формування політичної карти світу у ХХ–ХХІ століттях

виникають понад 100 суверенних держав в Азії, Африці, Океанії. 1960 р. було проголошено *Роком Африки*. За цей рік проголосили незалежність 17 африканських країн. Останньою розпалася Португальська колоніальна імперія — в 1974 р., після повалення в країні фашистського режиму.

Четвертий етап формування політичної карти розпочався наприкінці 80-х рр. ХХ ст. і триває й нині. Поштовхом до змін на політичній карті світу став крах соціалістичної ідеї. Ряд країн, штучно розділених кордонами через ідеологічні розбіжності, об'єдналися. У 1990 р. це відбулося з *Німеччиною*. Берлін у 1991 р. знову став єдиною столицею Німецької держави. У 1990 р. дві арабські держави об'єдналися в єдину країну *Ємен*.

На початку 90-х рр. ХХ ст. розділилися на суверенні держави багатонаціональні країни, що були утворені на основі колишніх імперій. У 1991 р. *Радянський Союз* розпався на 15 держав, а в 1993 р. *Чехословаччина* — на дві суверенні країни. У кілька етапів відбувався розпад *Югославії*. У 1991 р. на її теренах утворилися 5 держав. У 2006 р. відбулося відокремлення *Чорногорії* від *Сербії*, а у 2008 р. автономний край *Косово* в односторонньому порядку проголосив про вихід зі складу Сербії. Його суверенітет визнали не всі держави світу.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. тривають процеси деколонізації. У 1990 р. звільнилася остання велика колонія в Африці — *Намібія*, що була окупована Південною Африкою. У 1991 р. позбулися опіки США острови *Мікронезії* в Тихому океані. Тут виникло кілька суверенних держав. Китаю було повернено Великою Британією на особливих правах *Сянган (Гонконг)* у 1997 р., а Португалією — *Аоминь (Макао)* у 1999 р. У травні 2002 р. звільнився *Східний Тимор*, що майже 30 років перебував під окупаційним режимом Індонезії.

Політична карта залишається динамічною, її формування триває.

Сучасна політична карта світу. Сучасна політична карта світу охоплює близько 240 держав та залежних територій. Кількість суверенних держав у ХХ ст. постійно зростала. Нині їх офіційно 193. Крім того, фактично незалежною країною є *Тайвань*, хоча за конституцією Китаю він вважається провінцією цієї держави.

Крім суверенних держав, у світі існує понад 40 залежних територій, які мають різний політичний статус. Переважно це невеликі острівні володіння. Залежні території мають *Велика Британія* (зокрема *Гібралтар*, *Фолклендські острови*, *Бермудські острови*, *острів Святої Єлени*), *Франція* (*Французька Полінезія*, *Нова Каледонія*, *Гвіана*), *США* (*Пуерто-Ріко* та деякі інші острови в Карибському морі та Океанії), *Данія* (*Гренландія*), *Іспанія* (міста *Сеута* і *Мелілья* на півночі Африки), *Нідерланди* (*Антильські острови* та *о-в Аруба*), *Австралія* та *Нова Зеландія* (групи островів в Океанії). Крім того, територія *Західної Сахари* окупована *Марокко*. Її майбутнє підлягає врегулюванню згідно з відповідними рішеннями ООН. Залишаються окупованими *Ізраїлем Палестинські території*. Тут триває процес формування самоврядування в рамках мирного врегулювання на Близькому Сході.

Особливий статус має *Антарктида*. Згідно з договором від 1 жовтня 1959 р. вона є континентом нейтральним, без кордонів, де заборонена будь-яка господарська та військова діяльність.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- На політичній карті світу позначено держави та залежні території з їхніми кордонами. Держави є суверенними (політично незалежними) утвореннями. Залежні території (колонії) перебувають під владою іноземних держав. Головною особливістю політичної карти є її змінюваність (динамічність). На сучасній політичній карті позначено майже 240 держав і територій. З них 193 — суверенні держави. У світі ще залишається понад 40 залежних територій.
- У формуванні політичної карти світу виділяють чотири періоди: античний (до V ст.), середньовічний (V–XV ст.), колоніальний (XV — початок XX ст.) та новітній (XX–XXI ст.). Кожний з періодів мав свої особливості в розвитку політичної карти. Найбільше змін на політичній карті світу відбулося в XX ст. Головними подіями, що спричиняли зміни, були Перша й Друга світові війни, розпад колоніальних імперій, розпад світової соціалістичної системи. Державний суверенітет України було відновлено у 1991 р., після розпаду Радянського Союзу.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Яку карту називають політичною?
2. Чим відрізняється політична карта світу від інших географічних карт?
3. Які періоди пройшла політична карта у своєму формуванні?
4. Які історичні події призвели до змін на політичній карті світу у XX ст.?
5. Як і чому змінилася політична карта світу наприкінці XX — на початку XXI ст.?

§ 3. ТИПОЛОГІЯ КРАЇН СУЧАСНОГО СВІТУ

Що таке типологія країн. Кожна держава є своєрідною і неповторною за історією, культурою, традиціями, господарською діяльністю. Проте держави можна об'єднувати в групи за кількісними та якісними ознаками: площею, чисельністю населення, особливостями географічного положення, державним ладом. Найважливішою ознакою країни є *рівень її економічного розвитку*. Він визначається за доходами на одну особу, які для зручності обчислюються в доларах США на рік.

Поділ країн на групи залежно від рівня їх економічного розвитку та значення у світовій економіці й політиці називають *соціально-економічною типологією* (схема 5). При цьому враховується також роль країн у світовій економіці та міжнародному політичному житті.

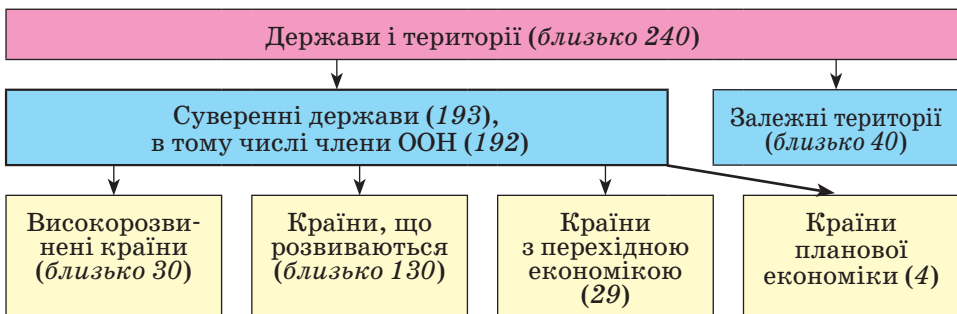

Схема 5. Соціально-економічна типологія держав і територій

Високорозвинені країни. На високорозвинені країни припадає лише 1/4 площі всіх держав, у них проживає дещо більше ніж 1/6 населення планети, проте вони виробляють майже 3/4 валового національного продукту (ВНП) світу. Ці країни — члени міжнародних економічних організацій, 15 з них входять до Європейського Союзу (ЄС), більшість є членами військово-політичного блоку НАТО. Країни мають великий економічний потенціал. У їхньому господарстві стрімко зростає роль невиробничої сфери.

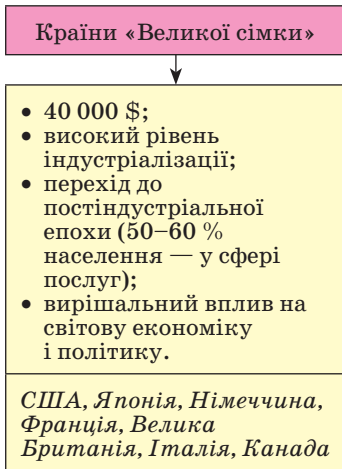

Схема 6. Основні показники країн «Великої сімки»

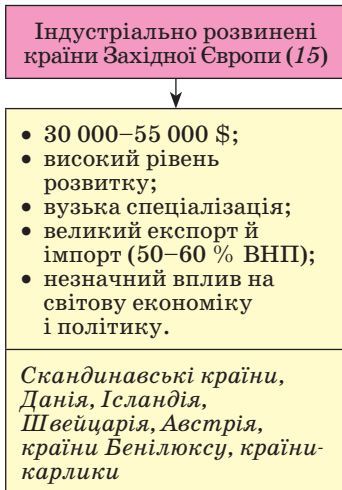

Схема 7. Основні показники індустріально розвинених країн Західної Європи

За особливостями економіки та місцем у світовій політиці виділяють кілька підтипів високорозвинених держав: країни «Великої сімки», малі високорозвинені країни Західної Європи, переселенські країни та країни середнього рівня економічного розвитку.

Країни «Великої сімки» (головні країни) — це *США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Канада*. Для них характерні високі доходи — понад 40 000 доларів за рік на людину — і високий рівень індустріалізації (схема 6). Вони є головними експортерами на світовий ринок наукомісткої промислової продукції: електроніки, робототехніки, новітніх матеріалів. Ці країни перейшли до *постіндустріального* суспільства, в якому провідну роль відіграє сфера послуг (освіта, соціальне забезпечення, охорона здоров'я, фінансові послуги, рекламний бізнес тощо), де працює понад 60 % населення. Країни «сімки» продають технології, технічну документацію, вкладають свій капітал в економіку інших держав. Вони мають вирішальний вплив на світову політику. Усі вони (крім Японії) є членами НАТО. Серцевиною цієї організації є США. США, Велика Британія та Франція є ядерними державами, постійними членами Ради Безпеки ООН.

До малих індустріально розвинених країн Західної Європи належать *скандинавські країни (Норвегія, Швеція, Фінляндія), Данія, Ісландія, Іспанія, країни Бенілюксу (Бельгія, Нідерланди, Люксембург), Швейцарія, Австрія та європейські країни-карлики (Монако, Андорра, Ліхтенштейн, Сан-Марино, Ватикан)*. Усього їх 15. Їхні доходи можуть бути навіть вищими, ніж у країнах «Великої сімки»:

30 000–55 000 доларів за рік на людину (схема 7). Провідне місце в економіці посідають галузі середнього за складністю технологічного рівня, які працюють на зовнішній ринок. Країни мають вузький внутрішній ринок, значну нестачу сировини, тому зовнішня торгівля для них має величезне значення. Наприклад, Швейцарія експортує понад 90 % годинників, які виробляє. Значну роль відіграє й невиробнича сфера: банківська справа, міжнародний туризм, надання послуг (зокрема транспортних) іншим країнам. Держави здійснюють незначний вплив на світову політику. Деякі з них є партнерами країн «Великої сімки» по НАТО (Ісландія, Норвегія, Данія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург), інші — нейтральні країни.

Особливий підтип становлять переселенські країни, тепер розвинені держави, а в минулому — колонії Великої Британії. Це — *Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка, Ізраїль*. Традиційно до цієї групи відносять і *Канаду* (схема 8). Вони мають економіку подвійного характеру. З одного боку, як високорозвинені країни, вони відзначаються великими доходами на душу населення (в середньому 25 000 доларів) та високим рівнем індустріалізації. З іншого боку, вони мають аграрно-сировинну спеціалізацію, як і країни, що розвиваються. Проте для них характерні висока продуктивність праці та позитивний торговельний баланс.

До країн середнього рівня економічного розвитку відносять *Португалію, Грецію, Ірландію та Мальту* (схема 9). Середні доходи в них становлять майже 20 000 доларів за рік на людину. Ці держави є індустріально-аграрними. Мають рівень індустріалізації, що трохи перевищує середньосвітовий. Важливу роль у їх господарстві відіграє туризм. Країни відчувають значну фінансову й технологічну залежність від більш високорозвинених держав. У політичному відношенні мають підпорядковане значення. Португалія і Греція є членами НАТО.

Країни, що розвиваються. Найчисленнішою групою держав сучасного світу є країни, що розвиваються. На них припадає половина площі всіх країн і в них проживає більш як половина населення Землі. Але вони дають тільки 1/5 ВВП світу. Ці країни дуже різняться за розмірами території, кількістю населення, забезпеченістю природними ресурсами, рівнем індустріалізації, а тому й величиною ВВП і місцем у світовому господарстві. Усі вони є колишніми колоніями, тому їх головною метою є подолання соціально-економічної відсталості та залежного становища у світовому господарстві.

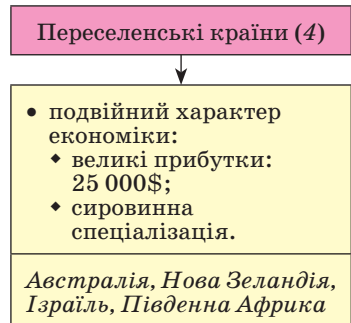

Схема 8. Основні показники переселенських країн

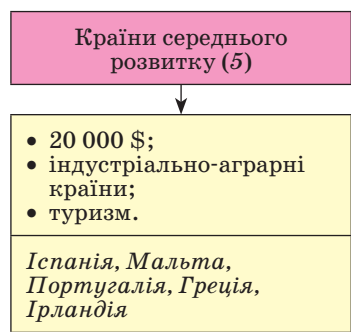

Схема 9. Основні показники країн середнього розвитку

Більшість країн, що розвиваються, є аграрними. Вони вивозять на світовий ринок продовольство чи сільськогосподарську сировину. З галузей промисловості переважає добувна. Часто господарство цих країн є монокультурним, тобто з вузькою спеціалізацією на кількох або навіть на одній галузі, продукція якої має експортне значення. Так, Замбія відома експортом мідних руд, Намібія — алмазів та уранових руд, Ефіопія — кави, країни Гвінейської затоки Африки — какао-бобів, країни «американського перешийка» — тропічних фруктів. Монокультура є небезпечним явищем, адже від одного виду продукції залежить добробут країни.

В останні десятиліття в деяких країнах, що розвиваються, почалась індустріалізація. Якщо в повоєнні роки це стосувалося виробництва промислових товарів для власного споживання, то тепер до країн, що розвиваються, переносяться експортоорієнтовані трудомісткі (точне машинобудування) і технологічно нескладні (автоскладання) або ж екологічно брудні (чорна і кольорова металургія) галузі. Водночас зростає залежність від іноземного капіталу та збільшується зовнішня заборгованість країн.

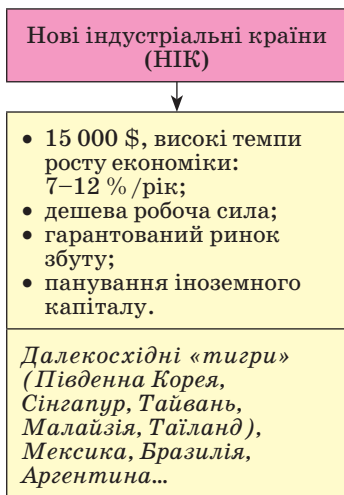
Країни, що розвиваються, залежно від їх спеціалізації та доходів на душу населення поділяють на кілька підтипів: нові індустріальні країни, нафтодобувні країни з високими доходами, дрібні острови з високими

доходами, країни середніх можливостей та найменш розвинені країни.

Найбільш динамічно розвивається група держав, які називаються новими індустріальними країнами, про які почали говорити в середині 70-х рр. XX ст. Тоді до них відносили так званих далекосхідних «тигрів»: *Республіку Корея, Сінгапур, Тайвань, Гонконг*. У 80-х рр. XX ст. до них приєдналися *Бразилія, Мексика, Аргентина*. З 90-х рр. XX ст. новими індустріальними країнами вважають *Малайзію, Таїланд, Індонезію*, а деякі фахівці — *Туреччину* (схема 10).

Ці країни за короткий проміжок часу перебудували свою економіку за японським зразком. У 60-х рр. XX ст. колишні відсталі аграрні країни, залучивши іноземні кошти, розвивали промислові галузі, що наповнили внутрішній ринок. Згодом вони адаптувалися до потреб світового ринку й наповнили

Схема 10. Основні показники нових індустріальних країн

його завдяки дешевій робочій силі недорогою, але не дуже якісною продукцією. Спершу нові індустріальні країни використовували обладнання й технології розвинених країн. Нині ж вони створюють власний науково-технічний потенціал, підвищують кваліфікацію працівників, реформуючи систему освіти. У країнах виникають науково-промислові парки, де розробляються нові технології в мікроелектроніці, інформатиці,

біотехнології, та агротехнічні парки, у яких розробляють сучасні технології сільськогосподарського виробництва. Тепер уже деякі нові індустріальні країни вкладають свій капітал в економіку інших держав.

Завдяки швидкому реформуванню господарства темпи економічного зростання нових індустріальних країн були найвищими у світі — 7–12 % за рік. Говорили про «економічне диво» цих держав. Останнім часом темпи уповільнилися й становлять 4–7 % за рік, але й це дуже високі показники (для порівняння: високорозвинені країни Європи мають показники 2,5 % за рік). Середні доходи становлять 15 000 доларів за рік на людину, а в деяких країнах — і значно більше (у Сінгапурі — майже 50 000 доларів).

Галузями міжнародної спеціалізації нових індустріальних країн є виробництво товарів народного споживання: побутова техніка (електронні годинники, плеєри, телевізори, фотоапарати, радіоприймачі, електронні іграшки, комплектуючі для комп'ютерів тощо), тканини, одяг, взуття. Вони також відомі автоскладанням, судноскладанням, металургією.

Другим підтипом країн, що розвиваються, є нафтодобувні країни з високими доходами. До них належать країни Перської затоки (*Саудівська Аравія, Кувейт, Катар, Оман, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Ірак, Гран*), а також *Бруней, Лівія, Габон*. Їхні доходи в середньому становлять майже 20 000 доларів за рік на людину, хоча відмінність за цим показником між країнами значна: у великих країнах з численним населенням він становить близько 12 000 доларів, у малих — до 30 000 доларів (схема 11). Усі ці країни мають вузьку спеціалізацію та моногалузеву структуру експорту, тому дуже залежні від світового ринку. Основна частка ВВП в цих країнах створюється продажем нафти. Їхній добробут залежить від коливання цін на нафту на ринку енергоносіїв. Останнім часом нафтодобувні країни розвивають і нафтопереробну промисловість, хоча вона поки що не має великого значення.

До країн з високими прибутками відносять дрібні острови у Карибському морі (*Багамські острови, Барбадос, Антигуа і Барбуда та ін.*), *Сейшельські острови, Бахрейн та ін.* (схема 12). Головною їх спеціалізацією є сфера послуг: туристичний бізнес та банківська справа. З цього вони мають прибутки від 15 000 до 25 000 доларів за рік на людину. Найбільшими новими фінансовими центрами вважають:

Нафтодобувні країни

- 20 000\$ (від 12 000 до 30 000 \$);
- велика залежність від іноземного капіталу;
- низький рівень життя людей.

Сауд. Аравія, Кувейт, Катар, Оман, ОАЕ, Гран, Ірак, Бруней, Лівія, Габон

Схема 11. Основні показники нафтодобувних країн

Багамські острови. Готель «Атлантіс» на о. Парадайз

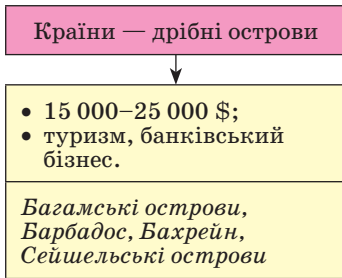

Схема 12. Основні показники країн — дрібних островів

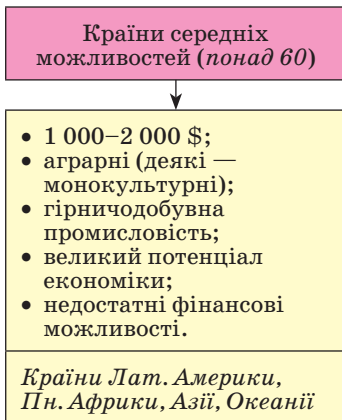

Схема 13. Основні показники країн середніх можливостей

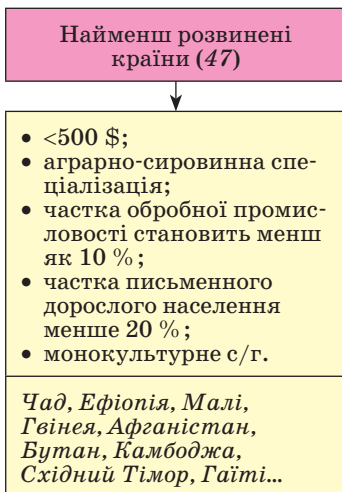

Схема 14. Основні показники найменш розвинених країн

у Центральній Америці — Багамські острови та Барбадос, на Близькому Сході — Бахрейн.

Найчисленнішим підтипом держав, що розвиваються, є країни середніх можливостей. Ця група об'єднує близько 60 держав Азії, Латинської Америки та Океанії (схема 13). Їхні доходи становлять від 1000 до 2000 доларів за рік на душу населення. Це переважно аграрні країни або ті, в яких монокультурне господарство. У більшості з них розвивається переважно гірничодобувна, харчова та легка промисловість. Перша працює на зовнішній ринок, останні дві — в основному на внутрішній. Країни середніх можливостей мають значний потенціал для економічного зростання, але їм бракує фінансових ресурсів. до зростання їх зовнішньої заборгованості.

Найбідніші держави об'єднують у групу найменш розвинених країн світу. На них припадає майже третина площі країн світу й 1/8 населення країн, що розвиваються (схема 14). За статистикою ООН, у країнах цієї групи дохід на одного жителя становить менш як 500 доларів за рік, частка обробної промисловості — менш як 10 %, частка письменного дорослого населення менше 20 %. Групу найменш розвинених країн було виділено в 1971 р. Тоді до неї було віднесено 25 країн. За останні роки цей список зріс до 47 держав. Тенденція до зростання кількості найменш розвинених країн непокоїть світову громадськість. Найбіднішими державами світу є *Афганістан, Бангладеш, Бутан, Вануату, Гаїті, Гвінея, Ефіопія, Замбія, Ємен, Камбоджа, Лаос, Ліберія, Мавританія, Малі, Мозамбік, М'янма, Непал, Нігер, Танзанія, Соломонові острови, Сомалі, Судан, Східний Тимор, Тувалу, Чад* та ін.

Статус найменш розвинутої країни надає цим державам право одержувати від міжнародного співтовариства допомогу для розвитку економіки, яка має тут монокультурний аграрно-сировинний характер. У сільському господарстві працює понад 3/4 всіх жителів, але при величезному зростанні кількості населення водночас гостро постає проблема голоду.

Країни з перехідною економікою. Третім типом держав сучасного світу є країни з перехідною економікою (схема 15). До них належать країни, що виникли після розпаду Радянського Союзу (*Росія, Україна, Білорусь, Молдова, Латвія, Литва, Естонія, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан*), країни колишнього соціалістичного табору із Центральної Європи (*Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Сербія, Чорногорія, Словенія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Албанія*) та *Монголія*. У цих країнах сформувався переважно індустріальний тип економіки, в якому пріоритетною галуззю вважалася важка промисловість. Головною формою власності була державна. Неконкурентоспроможна продукція підприємств була зорієнтована переважно на внутрішній ринок. Господарство більшості країн тепер перебуває в кризовому стані. На початку 90-х рр. XX ст. країни взяли курс на перехід від планової економіки до ринкової. Ці реформи у різних країнах проводяться неоднаковими темпами: дуже стрімко — у Польщі; поступово — у Словенії, Угорщині, Чехії, Росії, Естонії; повільно — у Болгарії, Румунії, Україні, Білорусі.

У політичному житті планети країни з перехідною економікою відіграють підпорядковану роль. Членами НАТО стали *Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія, Румунія, Болгарія, Албанія, Хорватія*. Ряд країн є претендентами на вступ до цього військово-політичного блоку. Україна активно співпрацює з НАТО. Росія є ядерною державою, постійним членом Ради Безпеки ООН.

Країни з плановою економікою. Особливий тип становлять країни з плановою економікою (схема 16). До них належать *Китай, В'єтнам, Корейська Народна-Демократична Республіка (КНДР), Куба*. Ці держави не відійшли від соціалістичного принципу планування розвитку господарства. Головною формою власності в них залишається державна.

За характером перетворень держави поділяють на *країни з елементами ринкової економіки*, в яких до розвитку економіки залучається іноземний капітал, поряд з державною існують інші форми власності, є вільні економічні зони з особливим економічним порядком (*Китай, В'єтнам*), та *країни з централізовано керованою економікою*, що не відступають від традиційних для соціалізму планування та зрівнялівки (*КНДР, Куба*).

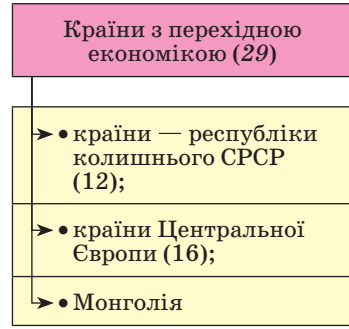

Схема 15. Країни з перехідною економікою

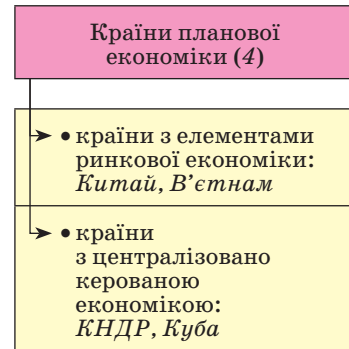

Схема 16. Країни планової економіки

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Соціально-економічну класифікацію країн проводять за рівнем їхнього розвитку і значенням у світовій економіці та політиці. Виділяють чотири типи суверенних держав: високорозвинені країни, країни, що розвиваються; країни з перехідною економікою та країни з плановою економікою.
- Високорозвинені країни залежно від економічних показників, особливостей спеціалізації та участі в політичному житті поділяють на такі підтипи: країни «Великої сімки», малі високорозвинені країни Західної Європи, переселенські країни та країни середнього рівня економічного розвитку.
- Країни, що розвиваються, охоплюють майже всю територію Африки, Азії та Океанії, а також усю Латинську Америку. За рівнем економічного розвитку вони дуже різні й поділяються на такі підтипи: нові індустріальні країни, нафтодобувні країни, дрібні острови, країни середніх можливостей та найменш розвинені країни світу.
- Країни з перехідною економікою виникли після розпаду Радянського Союзу та колишнього соціалістичного табору. Нині господарство ряду країн перебуває у кризовому стані. Держави проводять реформи, спрямовані на перехід від планової економіки до ринкової.
- До країн з плановою економікою належать Китай, В'єтнам, Корея, Народна Демократична Республіка (КНДР), Куба.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Що називають соціально-економічною типологією країн? За якими головними ознаками її проводять?
2. На які основні типи поділяють сучасні суверенні країни світу?
3. Які характерні ознаки високорозвинених країн світу?
4. Назвіть країни «Великої сімки» та покажіть їх на карті. Що їх вирізняє з-поміж інших країн світу?
5. Які спільні риси мають країни, що розвиваються?
6. Які ознаки нових індустріальних країн? Покажіть ці країни на карті.
7. Поясніть, чому кількість найменш розвинених країн весь час збільшується.

§ 4. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД КРАЇН СВІТУ. КЛАСИФІКАЦІЯ КРАЇН ЗА ОСОБЛИВОСТЯМИ ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ, ПЛОЩЕЮ ТА ЧИСЕЛЬНІСТЮ НАСЕЛЕННЯ

Поняття «державний лад» має три складові: форма правління, форма державного устрою та адміністративно-територіальний поділ (*схема 18*).

Форми правління. Існують дві основні *форми правління*: республіка і монархія (*схема 17*).

Р е с п у б л і к а (з лат. — *суспільна справа*) є формою правління, за якої найвища влада належить виборним представницьким органам. Їх обирають або прямим всенародним голосуванням, або через довірених осіб. Законодавча влада у республіці належить парламентові, а виконавча — урядові (кабінету міністрів). Із 193 суверенних держав світу республіками є 149, тобто $\frac{3}{4}$ їх загальної кількості. Ця форма правління виникла ще в давни-

ну, проте значного поширення набула у XIX–XX ст. Її вважають найбільш прогресивною та демократичною.

Розрізняють республіки президентські й парламентські. У *президентській республіці* президент має дуже широкі повноваження. Він не лише є головою держави, а й очолює уряд. Президентськими республіками є *США, Франція, Бразилія, Аргентина* та ряд інших держав. *Парламентська республіка* ґрунтується на верховенстві парламенту. Роль президента при цьому є переважно представницькою, тобто він є представником країни на міжнародних зустрічах. Прем'єр-міністр очолює уряд, який звітує перед парламентом за свою діяльність. Парламентськими республіками є, зокрема, *Німеччина, Австрія, Італія, Індія*. Існують також *змішані республіки*, в яких сильний парламент урівноважує наділеного великими повноваженнями президента (*Україна, Польща* та інші держави).

Монархія (з грец. — *єдиновладдя*) — це така форма правління, коли верховна державна влада зосереджена в руках однієї особи, яка дістає владу, як правило, у спадок. Монархічна форма правління також виникла в давнину, але набула найбільшого поширення в епоху середньовіччя. У сучасному світі лишилося 29 монархій: в Азії — 13, в Європі — 12, в Африці — 3, в Океанії — 1, в Америці їх немає.

Більшість сучасних монархій є *конституційними*, у них влада монарха символічна. Реальна законодавча влада при цьому належить парламентові, а виконавча — урядові. Монарх лише де-юре (юридично, за законом) є верховним носієм виконавчої влади, главою судової системи, формально призначає уряд, має право видавати закони, розпускати парламент тощо. Однак де-факто (фактично, реально) це робить прем'єр-міністр. Таким чином, влада монарха обмежена конституцією: він «панує, але не править» і є символом держави. Конституційних монархій у світі 21. Більшість їх — у Європі: *Велика Британія, Іспанія, Данія, Норвегія, Швеція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Ліхтенштейн, Монако, Андорра*. Конституційними монархіями також є *Японія, Таїланд, Малайзія, Йорданія, Камбоджа, Бутан, Марокко, Лесото, Свазіленд, Тонга*.

На сучасній політичній карті світу збереглося 8 *абсолютних монархій*, 7 з яких — в Азії. При такій формі правління вся законодавча та виконавча влада реально сконцентрована в руках монарха. Уряд або інші органи звітують перед ним. Парламент або виконує дорадчу функцію, або зовсім відсутній. Такими державами є *Саудівська Аравія, Катар, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Оман, Бруней, Ватикан*, а також де-факто *Бахрейн та Кувейт*. Різновидом абсолютної є *теократична монархія* (з грец. — влада бога), яку очолює голова світової духовної влади. При цьому в руках церкви концентрується політична влада. Теократичними є, зокрема, такі абсолютні монархії, як *Ватикан, Бруней, Саудівська Аравія*.

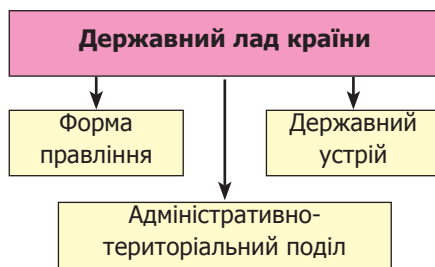

Схема 17. Державний лад країни

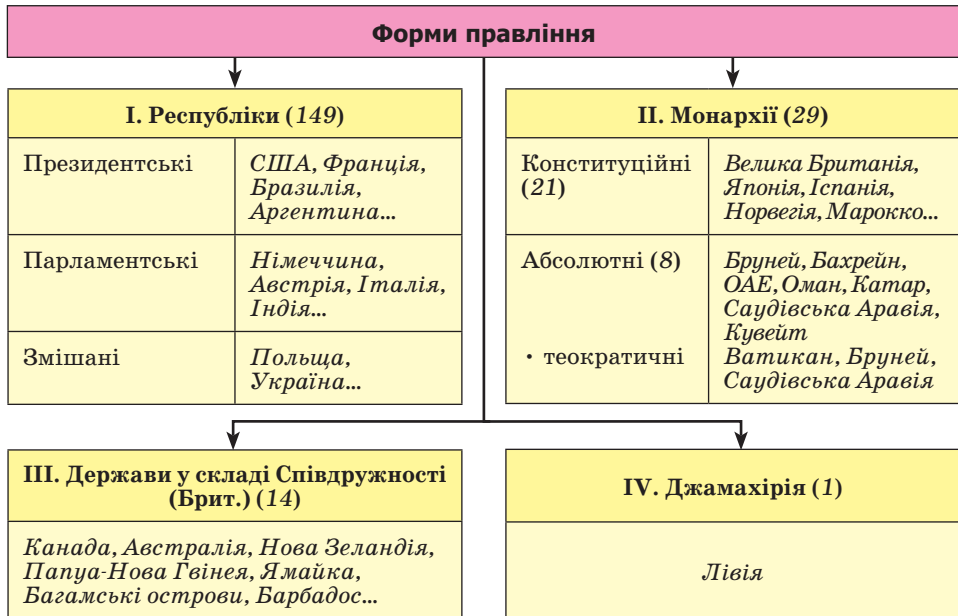

Схема 18. Форми правління

Уявлення про монархію як менш прогресивну форму правління є досить умовним. Європейські конституційні монархії демократичніші за республіки Африки, Азії чи Латинської Америки.

Третьою, особливою формою правління є держави у складі Британської Співдружності. Ця форма правління існує з 50-х рр. ХХ ст., після розпаду Британської колоніальної імперії. 14 країн обрали для себе главою держави, символом вищої влади королеву Великої Британії. Де-юре вона очолює державу. В країнах є її представник — генерал-губернатор. Офіційно жителі цих держав є не підданими англійської королеви, а лише громадянами своїх країн. Де-факто ці країни мають свій уряд, який керує державою та самостійно розв'язує всі питання. Таку своєрідну форму правління мають, наприклад, *Австралія, Нова Зеландія, Канада, Папуа-Нова Гвінея, Ямайка, Багамські острови, Тувалу*. Деякі з них навіть використовують державні атрибути Великої Британії. На державних прапорах Австралії та Нової Зеландії одним з елементів зображення є британський прапор. Нова Зеландія використовує англійський гімн «Боже, бережи королеву», англійські ордени, якими королева нагороджує новозеландців за клопотанням місцевого уряду.

Кількість країн, що мають таку екзотичну форму правління, поступово скорочується.

Своєрідною формою правління є джамахірія (з араб. — *народовладдя*). Існує вона в одній країні — *Лівії*. Тут, згідно з реформою 1977 р., немає уряду, політичних партій та державних органів влади. Вони замінені постійно діючими виборними органами — народними зборами та

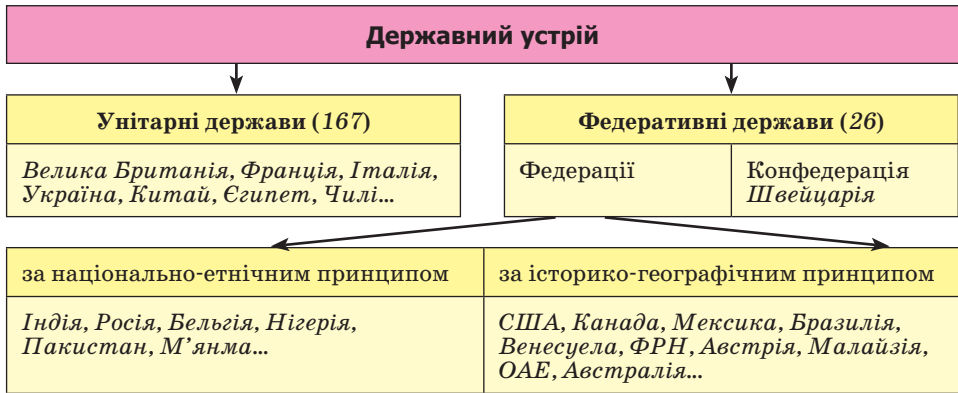

Схема 19. Державний устрій

народними комітетами. Верховним органом влади вважається Загальний конгрес, який скликається не рідше ніж двічі на рік. Конституції немає.

Форми державного устрою та адміністративно-територіальний поділ. Державний лад кожної країни визначається також *державним устроєм* та *адміністративно-територіальним поділом*. Вони передбачають поділ держави на певні адміністративні одиниці з урахуванням національних, історичних, економічних, природних та ряду інших чинників. Розрізняють дві форми державного устрою: унітарну і федеративну (схема 19).

Унітарні держави (з лат. — *єдність*) — це країни, в яких існують єдині органи законодавчої та виконавчої влади, діють єдині для всієї країни конституція та система державних органів. Центральні органи влади керують усіма територіями країни. У світі таких держав більшість — 167, а саме: *Франція, Італія, Іспанія, Україна, Польща, Китай, Монголія, Іран, Саудівська Аравія, Єгипет, Алжир, Лівія, Панама, Чилі, Перу* та ін.

Федеративні держави (з лат. — *союз, об'єднання*) — це складні союзні держави, що містять державні утворення (суб'єкти федерації — штати, землі, провінції, республіки), які мають юридично визначену політичну самостійність. *Автономія* — це самоврядування на основі власного законодавства, але в рамках загальнодержавних законів або конституції. У світі налічується 26 федеративних держав. Деякі з них виникли за національно-етнічним принципом, тобто автономію мають території, населені певними народами. Наприклад, це *Росія, Індія, Пакистан, Бельгія, Нігерія*. Інші федеративні держави сформувалися на основі історико-географічних особливостей розвитку, зокрема *Німеччина, Австрія, США, Канада, Мексика, Бразилія, Австралія, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Малайзія*.

Залежно від ступеня автономії суб'єктів федерації існує два види держав: федерації й конфедерації. **Ф е д е р а ц і я** — єдина союзна держава, до

Наведіть приклади держав з різних регіонів світу, що мають неоднакові форми правління та державного устрою.

якої входять автономні території, що мають певну юридичну та політичну самостійність. Основним законом федерації є федеральна конституція. Населення країни має єдине громадянство. Такими є практично всі федеративні держави. Виняток — *Швейцарія*, яка де-юре являє собою конфедерацію — союз кількох суверенних держав (26 кантонів), створений для досягнення зовнішньополітичних та військових цілей. Конфедерація має центральні органи влади, наділені повноваженнями, що делеговані їм державами — членами союзу. Рішення цих органів виконуються лише державами, що згодні з ними. Кожний кантон має свою конституцію, парламент і уряд. Тут немає єдиного громадянства, єдиної податкової й правової системи. Правовою основою конфедерації є союзний договір.

Користуючись політичною картою світу, знайдіть країни з різним типом географічного положення. Як ви гадаєте, чи впливають особливості географічного положення на рівень економічного розвитку країни?

Групування держав за особливостями географічного положення, площею та чисельністю населення. Крім розглянутих ознак, держави відрізняються й іншими характеристиками. Зокрема, за особливістю географічного положення можна виділити такі групи країн: *приморські* (ті, що мають вихід до моря або океану), *півострівні* (що займають увесь півострів або його значну частину), *острівні* (більша частина країни розташована на одному острові), *країни-архіпелаги* (розміщені на групі островів) та *континентальні* (що не мають безпосереднього виходу до моря або океану).

За площею країни також різні. Окремі з них можна порівнювати з цілими материками. Поряд з ними є й країни-карлики з територіями, меншими за площу нашої столиці. За площею країни об'єднують у такі групи: *найбільші* — понад 3 млн км² (їх 7), *дуже великі* — 1–3 млн км² (22 країни), *великі* — 500 тис. — 1 млн км² (21 країна), *середні* — 100–500 тис. км² (близько 60 країн), *малі* — 50–100 тис. км² (понад 20 країн), *найменші* — 1–50 тис. км² (понад 45 країн), *країни-карлики* — менше 1 тис. км² (близько 50 країн).

За чисельністю населення виділяють країни: з *найбільшою кількістю населення* — понад 100 млн чол. (їх усього 11), з *великою кількістю населення* — 50–100 млн чол. (їх 12), з *середньою кількістю населення* — 10–50 млн чол., з *малою кількістю населення* — 1–10 млн чол. та з *найменшою кількістю населення* — менше 1 млн чол.

1. За політичною картою світу і статистичними даними атласу знайдіть сім найбільших за площею та кількістю населення країн. Назвіть їхні столиці. Наведіть приклади країн інших груп з різних регіонів світу. Чи впливають розміри країни на рівень її економічного розвитку? 2. Чи існує пряма залежність між кількістю населення в країні та рівнем її економічного розвитку? Відповідь обґрунтуйте. 3. До якої групи країн за площею та кількістю населення належить Україна?

Отже, сучасні країни дуже відрізняються за рівнем економічного розвитку, державним ладом, особливостями географічного положення, площею, чисельністю населення та іншими ознаками.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- За формами правління країни поділяють на республіки і монархії. Більшість держав світу є республіками, найвища влада в яких належить виборним представницьким органам. Монархій в світі лишилося тільки 29. У них верховна влада зосереджена в руках однієї особи і, як правило, успадковується. Монархії бувають конституційними (Велика Британія, Іспанія, Норвегія, Японія, Марокко) і абсолютними (Саудівська Аравія, Кувейт, ОАЕ, Бруней). Якщо глава церкви і глава держави одна особа, монархію називають теократичною (Ватикан).
- За державним устроєм розрізняють держави унітарні (їх більшість) та федеративні (наприклад США, Канада, Німеччина, Індія, Бразилія, Австралія). Швейцарія є конфедерацією — союзом суверенних держав.
- За особливостями географічного положення країни поділяють на приморські, півострівні, острівні, країни-архіпелаги та континентальні (що не мають безпосереднього виходу до моря або океану). Найбільшими за площею державами світу є Росія, Канада, Китай, США, Бразилія, Австралія, Індія. Світовими лідерами за кількістю населення є Китай та Індія.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Визначте складові державного ладу країни.
2. Назвіть основні форми правління країн сучасного світу. Наведіть приклади держав з різними формами правління та покажіть їх на карті.
3. Які існують форми державного устрою? Наведіть приклади країн з різними формами державного устрою.
4. Яку форму правління та державного устрою має Україна?
5. За якими кількісними ознаками проводять класифікацію країн?

§ 5. МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

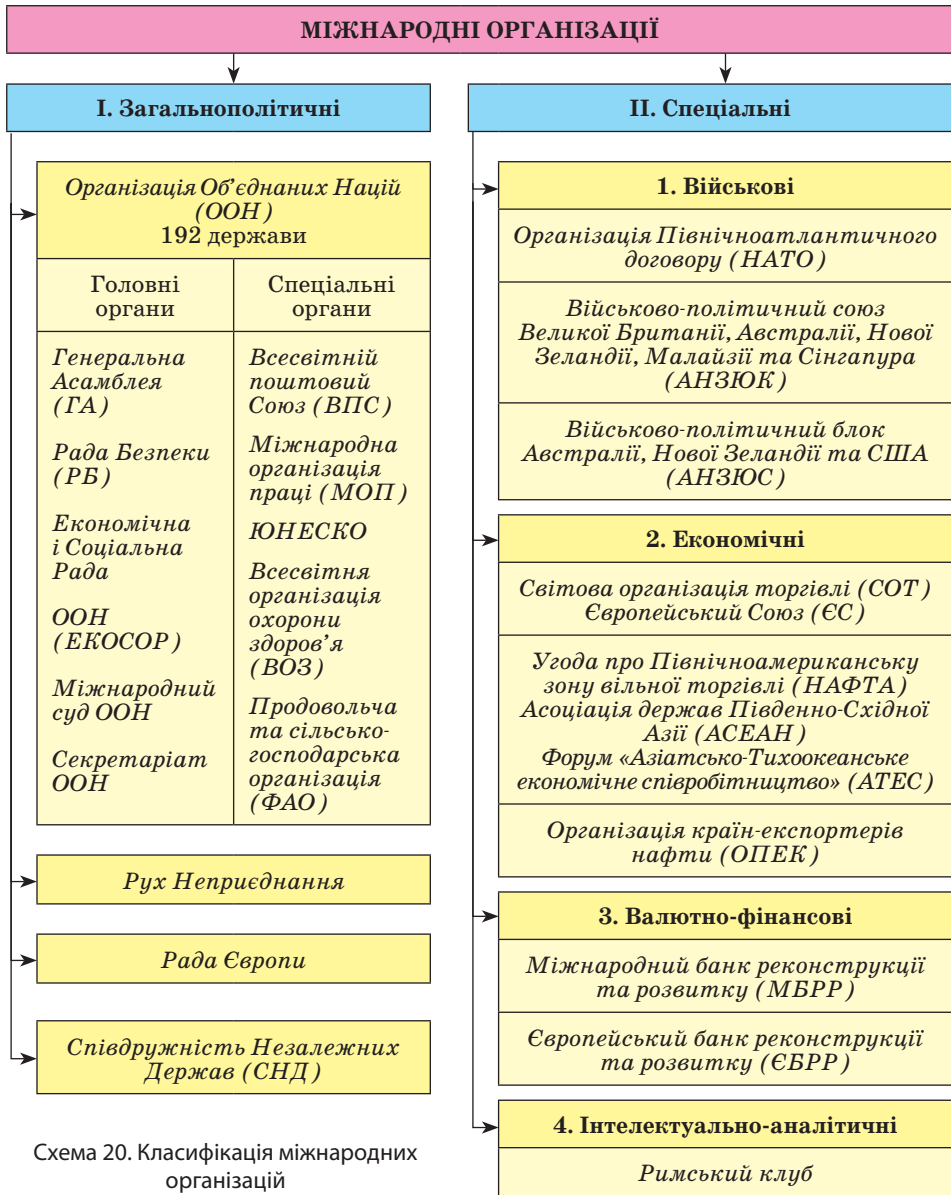
Основні функції міжнародних організацій. Суверенні держави є членами багатьох міжнародних організацій. Їх система сформувалася переважно в 50-х рр. ХХ ст. Міжнародні організації покликані зміцнювати зв'язки між країнами. За своїми функціями вони поділяються на *загальнополітичні* та *спеціальні: військово-політичні, економічні, валютно-фінансові, інтелектуально-аналітичні* та ін. (схема 20). Деякі з міжнародних організацій є глобальними, інші — регіональними.

Загальнополітичні організації. 192 суверенні держави входять до складу *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. Це міжнародна глобальна загальнополітична організація, яка створена для підтримки та зміцнення міжнародного миру, безпеки та розвитку співробітництва між країнами. Статут ООН підписала 51 держава на конференції у *Сан-Франциско (США)* 26 червня 1945 р., невдовзі після завершення Другої світової війни. Він набув чинності 24 жовтня 1945 р. Ця дата відзначається як День ООН. Україна є членом ООН з моменту утворення цієї організації. Місцем перебування центральних установ ООН є *Нью-Йорк (США)*. Окремі представництва цієї організації є у *Відні (Австрія), Женеві (Швейцарія), Найробі (Кенія)* та інших містах.

Емблема ООН

Існують спеціальні організації ООН з певних питань, зокрема такі: Всесвітній поштовий союз (ВПС), Міжнародна організація праці (МОП), Організація з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ), Всесвітня метеорологічна організація (ВМО), Організація з питань промислового розвитку (ЮНІДО), Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ) та ін.

Рух неприєднання — міжнародна загальнополітична організація, що охоплює понад 100 країн світу з Африки, Латинської Америки, Азії, Європи. Створена у 1961 р. Штаб-квартира її — у *Белграді* (Сербія). Метою Руху неприєднання є підтримка миру та неприєднання до військових блоків.

Рада Європи (РЄ) — одна з найвпливовіших та найчисленніша міжнародна організація в Європі. Заснована у 1949 р. Штаб-квартира — у *Страсбурзі* (Франція). Тепер її членами є 47 держав з різних регіонів світу. У 1995 р. до Ради Європи вступила Україна. Головними напрямками роботи організації є реалізація прав людини, гуманітарного, правового та соціально-економічного співробітництва, співпраці в сфері культури, екології, інформації.

Співдружність незалежних держав (СНД) була створена у грудні 1991 р. після розпаду Радянського Союзу. Її засновниками стали Росія, Україна і Білорусь. На сьогодні налічує 10 країн-учасниць. Головним органом СНД є Рада голів держав та урядів, що збирається за потреби в одній із столиць країн-членів. Секретаріат, що виконує організаційні функції, перебуває у *Мінську* (Білорусь). Головним завданням СНД є координація зусиль країн у військовій, господарській та соціальній сферах.

Прапор СНД

Спеціальні організації. З військово-політичних міжнародних організацій найвпливовішою є **Організація Північноатлантичного договору (НАТО)**. Вона об'єднує 28 країн Європи та Північної Америки. Угоду про створення військово-політичного блоку було підписано у Вашингтоні в 1949 р. Штаб-квартира НАТО — в *Брюсселі* (Бельгія). Основними завданнями НАТО нині є гарантування безпеки країнам-учасницям, колективна оборона, підтримання стабільності в зоні Північної Атлантики. У 90-х рр. XX ст. почалося розширення НАТО на схід. З 1999 р. новими членами цієї організації стали Польща, Чехія та Угорщина, з 2004 р. — Латвія, Литва, Естонія, Словаччина, Румунія, Болгарія, Словенія, з 2008 р. — Албанія та Хорватія. Україна активно співпрацює з НАТО.

Прапор НАТО

Глобальною міжнародною економічною організацією є **Світова організація торгівлі (СОТ)**, створена у 1995 р. Штаб-квартира — в *Женеві* (Швейцарія). Мета організації — допомога виробникам товарів та послуг, експортерам та імпортерам у веденні їх бізнесу. Членами СОТ є 153 учасники, з яких 149 — країни та 4 — митні території. Кожна з них зобов'язана забезпечити іншим членам організації режим найбільшого сприяння в торгівлі. Україна увійшла у СОТ у 2008 р.

Емблема СОТ

Найпотужнішою регіональною економічною та політичною міжнародною організацією є **Європейський Союз (ЄС)**, який об'єднав 27 країн Європи. Він почав створюватися в 50-х рр. XX ст. Сучасну назву дістав у 1993 р.

Прапор Євросоюзу

З 1991 р. його членами є *Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Данія, Ірландія, Греція, Іспанія, Португалія*. З 1995 р. новими членами ЄС стали *Австрія, Швеція та Фінляндія*. У 2004 р. до складу ЄС увійшли ще 10 країн: *Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Кіпр, Мальта*. У 2007 р. — *Болгарія та Румунія*. Головною метою організації є економічна та політична консолідація. В ході глибоких інтеграційних процесів був створений єдиний внутрішній ринок країн, вони перейшли до «єдиного простору» з прозорими кордонами для вільного пересування товарів, послуг, капіталів та населення. У 1992 р. в голландському місті Маастріхті 12 перших членів ЄС ухвалили угоди про політичний та валютно-фінансовий союз. Це означало проведення спільної зовнішньої політики та запровадження з 1 січня 1999 р. єдиної грошової одиниці — євро. У 2005 р. Україна проголосила пріоритетний курс на європейську інтеграцію.

Прапор НАФТА

Другим великим міжнародним регіональним угрупованням є *Угода про Північноамериканську зону вільної торгівлі* (прийняте скорочення за англійською назвою — *НАФТА*). Початком її формування були міждержавні угоди *США та Канади* 1989 р. про утворення між ними зони безподаткової торгівлі. У 1992 р. до них приєдналася *Мексика*. Метою організації є усунення протягом 10–15 років усіх мит та обмежень у торгівлі між трьома країнами, взаємне відкриття ринків для державних закупівель, спільний захист інтелектуальної власності тощо. Фінансує торговельні операції між країнами-учасницями Північноамериканський банк розвитку.

Потужним регіональним угрупованням є *Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)*. Вона була заснована у 1967 р. Нині членами АСЕАН є 10 країн: *Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур, Бруней, Камбоджа, В'єтнам, Лаос та М'янма*. Держави проголосили своєю метою сприяння економічному, соціальному та культурному розвитку країн-учасниць, забезпечення спільної оборони.

У 1989 р. за ініціативою Австралії було створено велике регіональне угруповання країн, що виходять до берегів Тихого океану, — *Форум «Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво» (АТЕС)*. Нині до нього входять 20 дуже різних за рівнем економічного розвитку держав. Серед них є високорозвинені країни (*США, Канада, Японія, Австралія, Нова Зеландія*), країни, що розвиваються (*Бруней, Індонезія, Республіка Корея, Малайзія, Папуа-Нова Гвінея, Сінгапур, Таїланд, Тайвань, Філіппіни, Чилі, Перу*), країни планової економіки (*Китай та В'єтнам*) та країна з перехідною економікою (*Росія*). Форум має лише консультативну роль, проте в його рамках приймаються правила єдиної регіональної торгівлі, інвестиційної діяльності, економічного та технічного співробітництва.

Розвиток інтеграційних процесів на Близькому Сході призвів до утворення *Ліги арабських держав (ЛАД)* — регіонального угруповання, що об'єднало 22 країни Південно-Західної Азії та Північної Африки. Організація була заснована у 1945 р. Її статут передбачає координацію дій країн-учасниць у політичній, військовій та економічній сферах, забороняє використання сили для врегулювання суперечок між членами ЛАД та вимагає поваги до режимів, що існують у країнах.

У 2002 р. на зборах африканських держав у Південній Африці було проголошено створення регіональної організації *Африканський Союз (АС)*, до якого вступили усі незалежні країни континенту, окрім Марокко. Адміністрація АС знаходиться в *Аддис-Абебі* (Ефіопія).

З-поміж галузевих міжнародних економічних угруповань найвідомішою є *Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК)*, на членів якої припадає понад 1/3 світового видобутку цієї енергетичної сировини. ОПЕК була створена у 1960 р. для колективного захисту інтересів країн-експортерів нафти, встановлення на неї єдиних цін, підвищення прибутків від продажу сировини та створення власної нафтопереробної промисловості. Нині до ОПЕК входять 12 країн з трьох частин світу: в Азії це ряд країн *Перської затоки* та *Індонезія*, в Африці — *Алжир, Лівія, Нігерія, Габон, Ангола*, у Латинській Америці — *Венесуела* та *Еквадор*. Статус спостерігача в ОПЕК має *Росія*.

Форум країн-експортерів газу (ФКЕГ) створено за ініціативи Росії у 2008 році, включає 16 країн світу.

Подібні економічні інтереси відстоюють також країни-учасниці галузевих угруповань *СипЕК* та *ІБА*. До першої входять 5 країн-експортерів мідних руд (*Перу, Чилі, Замбія, ДРК, Індонезія*), до другої — 9 країн-експортерів бокситів (*Австралія, Ямайка, Домініканська Республіка, Гайана, Суринам, Гвінея, Гана, Сьєрра-Леоне, Індонезія*).

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Суверенні держави є членами міжнародних організацій, які за своїм значенням поділяються на загальнополітичні (ООН, Рада Європи, Європейський парламент, СНД) і спеціальні: військові (НАТО), економічні (СОТ, ЄС, ОПЕК), валютно-фінансові, інтелектуально-аналітичні та ін.
- Найважливішою глобальною організацією є Організація Об'єднаних Націй (ООН), що створена для зміцнення миру, безпеки та розвитку співробітництва між країнами. Нині до неї входять 192 незалежні держави.
- За територіальним охопленням країн одні міжнародні організації є глобальними (ООН, СОТ), інші — регіональними (зокрема ЄС, НАФТА, АСЕАН, Африканський Союз).

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Коли виникла мережа світових організацій?
2. На які групи за функціями та охопленням території поділяють міжнародні організації?
3. Які головні цілі Організації Об'єднаних Націй?
4. Назвіть приклади різних за функціями спеціальних міжнародних організацій?
5. До яких міжнародних організацій входить Україна?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- Найменшою за площею державою світу є Ватикан — держава-місто та центр римо-католицької церкви, резиденція її глави Папи Римського. Знаходиться у західній частині Риму. Площа становить 0,44 км². У Римі та його околицях Ватикану розташовані три всесвітньо відомі палаци: Санта-Марія Маджоре, Сан-Джованні іє Латерано та Сан-Пабло. У Ватикані немає постійних мешканців. Його обслуговують майже 2,5 тис. працівників. Під час перебування на службі їм надається ватиканське підданство. Папська держава чеканить власну монету, про яку мріють нумізмати.
- Із 29 світових монархій 16 є королівствами. У Європі це Велика Британія, Данія, Іспанія, Норвегія, Швеція, Бельгія, Нідерланди; в Азії — Таїланд, Камбоджа, Бутан, Саудівська Аравія, Йорданія; в Африці — Марокко, Лесото, Свазіленд; в Океанії — Тонга. Існують 4 емірати, і всі вони — в Азії: Кувейт, Катар, Бахрейн, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ). У світі є 3 князівства (європейські держави-карлики Андорра, Монако, Ліхтенштейн) і 3 султанати (азійські країни Бруней, Малайзія, Оман). Імперією є Японія, герцогством — Люксембург, папською державою — Ватикан.
- Найстарішою у світі монархією є Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії. Королева має право скликати та розпустити парламент, призначати та звільняти від служби прем'єр-міністра, затверджувати закони, нагороджувати та надавати помилування. Країною керує «уряд її величності». Закони проголошуються ім'ям королеви. Гроші друкує королівський монетний двір, листи розсилає королівська пошта, причому урядова кореспонденція — з написом «На службі її Величності». На дипломатичних обідах перший тост — за королеву. На будь-якій англійській поштової марці є зображення королеви.
- Саудівська Аравія — типова абсолютна монархія. У ній король є одночасно главою держави, прем'єр-міністром, головнокомандувачем збройних сил, верховним суддею та главою Саудівських мусульман. Спадковий принц є першим заступником прем'єр-міністра, безпосередньо керує урядом, який призначається королем. Усі провідні міністерські посади обіймають члени королівської родини. А вона чимала. Першим королем Саудівської Аравії з 1932 р. був Абдель Азіз Ібн-Сауд. Його ім'я й дало назву країні. Він мав 36 синів та ще більше дочок. Тепер його нащадків у країні понад 6 тисяч. Вони займають усі вищі державні посади. Діяльність політичних партій та профспілок у країні офіційно заборонена.
- Нетиповою для монархії є форма правління в Об'єднаних Арабських Еміратах (ОАЕ). Держава є федерацією, що складається із 7 еміратів (князівств). Кожен з еміратів є абсолютною монархією і має великий ступінь самостійності. За конституцією найвищим органом державної влади є Вища рада, що складається з правителів еміратів. З-поміж себе вони обирають президента на 5 років.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМИ «ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ»

І рівень. Тестові завдання

Знайдіть правильні відповіді

1. Суверенні політичні утворення, що мають владу на певній території та ведуть на ній господарську діяльність — це:
а) колонії;   б) держави;   в) країни.
2. Головною властивістю політичної карти є:
а) стабільність;   б) строкатість;   в) динамічність.
3. Які європейські держави створили перші колоніальні імперії в період Великих географічних відкриттів:
а) Італія;   б) Німеччина;   в) Іспанія;
г) Англія;   г) Португалія;   д) Франція.
4. Які країни мали найбільші за площею та кількістю населення колоніальні володіння:
а) США;   б) Іспанія;   в) Росія;
г) Франція;   г) Англія;   д) Нідерланди.
5. Які зміни відбулися на політичній карті світу після Другої світової війни:
а) розпад Австро-Угорщини;   б) розділ Німеччини;
в) об'єднання Німеччини;   г) розпад Радянського Союзу;
г) утворення держави Ізраїль;   д) розпад колоніальних імперій;
е) утворення Югославії.
6. Скільки суверенних держав існує на сучасній політичній карті світу:
а) понад 240;   б) 193;   в) 185;   г) близько 40.
7. Організацію Об'єднаних Націй (ООН) за своїм значенням відносять до утворень:
а) загальнополітичних; б) економічних;
в) військових;   г) валютно-фінансових.
8. Україна є членом таких міжнародних організацій, як:
а) ООН;   б) НАТО;   в) ЄС;
г) Рада Європи;   г) СНД;   д) Рух Неприєднання.
9. Які з перелічених країн належать до «Великої сімки»:
а) Росія;   б) США;   в) Німеччина;
г) Україна;   г) Австралія;   д) Італія;
е) Іспанія;   є) Японія.
10. Які з названих країн є новими індустріальними:
а) Японія;   б) Ізраїль;   в) Республіка Корея;
г) Мексика;   г) Китай;   д) Сінгапур.
11. Які з перелічених країн належать до конституційних монархій:
а) Ватикан;   б) Японія;   в) Саудівська Аравія;
г) США;   г) Велика Британія;   д) Австралія;
е) Індія;   є) Марокко.
12. Які з перелічених країн належать до федеративних:
а) Бразилія;   б) Росія;   в) Франція;   г) Польща;
г) Малайзія;   д) Канада;   е) Китай.

II рівень.**Самостійні та практичні роботи**

1. Дайте визначення понять: «політична карта світу», «державний кордон», «республіка», «абсолютна монархія», «унітарна держава», «федерація», «конфедерація».
2. Заповніть узагальнюючу таблицю «Типологія країн світу», вписуючи приклади держав до кожної з колонок.

Типологія країн світу

Зразок

I. Високорозвинені країни	II. Країни, що розвиваються	III. Країни з перехідною економікою	IV. Країни з плановою економікою

3. Запишіть приклади країн з різними формами державного ладу в таблицю «Державний устрій країн світу»

Державний устрій країн світу

Зразок

Форми правління	Адміністративно-територіальний устрій	
	унітарний	федеративний
Республіки		
Конституційні монархії		
Абсолютні монархії		
Держави у складі Брит. Співдружності		

4. Вкажіть, членами яких міжнародних організацій є перелічені країни: США, Росія, Японія, Україна, Білорусь, Італія, Індія, Китай, Австрія, Велика Британія, Франція, Туреччина (у відповідному місці в таблиці поставте знак "+").

Міжнародні організації

Зразок

Назви країн	Міжнародні організації						
	ООН	Рада Безпеки ООН	НАТО	СНД	ЄС	Рада Європи	Рух Неприєднання
США							

III рівень.**Аналітичні завдання та порівняльні характеристики**

1. Порівняйте зміни на політичній карті світу, що відбулися внаслідок Першої та Другої світових війн у XX ст.

Зразок

Події, що відбулися	Зміни на політичній карті світу	
	після Першої світової війни	після Другої світової війни
Розпад держав		
Об'єднання держав		
Утворення нових держав		
Перерозподіл колоній		

2. Порівняйте різні за рівнем економічного розвитку групи країн:
- країни «Великої сімки» та нові індустріальні країни;
  - переселенські країни та країни середнього рівня економічного розвитку;
  - нафтодобувні країни та найменш розвинені країни. Результати порівняння запишіть у таблицю.

Зразок

Риси порівняння	Групи країн	
Прибутки на душу населення		
Рівень індустріалізації (високий, середній, низький)		
Галузевий склад промисловості (багатогалузевий, вузькоспеціалізований)		
Роль невиробничої сфери		
Вплив на світові політичні процеси		

3. Дайте характеристику політико-географічного положення (ПГП) однієї з країн світу (за вибором). Результати запишіть у таблицю. Зробіть висновок про ступінь вигідності політико-географічного положення даної країни.

Зразок

Політико-географічне положення

№	План характеристики	Характеристика ПГП країни
1	Назви прикордонних держав	
2	Участь сусідніх держав у військових блоках та міжнародних організаціях	
3	Осередки регіональних конфліктів у сусідніх країнах	
4	Територіальні претензії країн-сусідів до даної держави	

Теми для самостійної підготовки доповідей

- З історії виникнення перших держав світу.
- Залишки колоніалізму на сучасній політичній карті світу.
- Спірні території та «гарячі точки планети».
- ООН: сучасні проблеми та пріоритетні напрями роботи.
- Участь України у міжнародних організаціях.
- Особливості державного устрою країн-карликів.
- Швейцарія – єдина конфедерація у світі.
- Унікальність форми правління Лівії.
- Найбагатші країни світу: формула успіху.

НАСЕЛЕННЯ СВІТУ

Тема 2

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ

ОЗНАЙОМИТЕСЯ З:

- новими поняттями: «демографічний вибух», «демографічна криза», «демографічна політика», «сальдо міграцій», «урбанізація», «субурбанізація», «хибна урбанізація», «мегаполіс»;
- даними про кількість населення світу, окремих регіонів, найбільших країн та причинами, що впливають на неї;
- відомостями про найбільші народи та найпоширеніші мови світу;
- світовими й національними релігіями та їх поширенням на планеті;

НАВЧИТЕСЯ:

- характеризувати типи відтворення населення, особливості вікової та статевої структури населення; визначати напрями основних міграційних потоків; описувати структуру зайнятості населення та відмінність її за регіонами;
- порівнювати темпи, рівні, форми урбанізації країн та регіонів;
- аналізувати текстові, картографічні та статистичні матеріали з метою визначення специфіки відтворення, складу і розміщення населення у різних регіонах світу.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

На думку вчених, за весь час існування цивілізації змінилося 20 тисяч людських поколінь. У різні часи на нашій планеті проживало 80 млрд чоловік. Скільки ж землян нині? Наскільки швидко надалі зростатиме чисельність населення? Чи може держава впливати на рівень народжуваності?

Кого ж більше на планеті: чоловіків чи жінок? Чи все працездатне населення забезпечене роботою? Люди часто змушені змінювати місце проживання. Які причини спонукають їх до переїздів? Чого шукають вони далеко від батьківщини?

На Землі живе багато народів, які говорять різними мовами. Які мови найбільш розповсюджені на Землі? Як зміни на політичній карті світу впливали на поширення мов? Особлива роль у духовному житті людини завжди належала релігії. Які ж релігії нині поширені на планеті? Чому одні з них сповідуються багатьма народами, а інші — лише одним?

У сучасному світі дедалі більше людей живе у містах. Саме з містом тепер пов'язана основна господарська діяльність людини. Чому міста «розповзаються», поглинаючи передмістя? Чому одні міста виглядають привабливо, а інші перетворюються на перенаселені нетрі?

Нині людство стало об'єктом докладного вивчення багатьох суспільних наук. Ми розглянемо їхні висновки та прогнози. Простежимо, як загальносвітові процеси та гострі сучасні проблеми населення виявляються в нашій державі.

§ 6. Кількість населення та її зміни

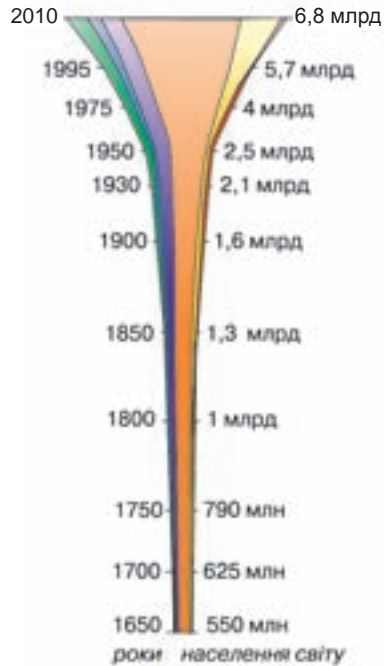
Динаміка зростання населення світу. Скільки нас на планеті? Чи загрожує Землі перенаселення? Яку кількість людей вона здатна прогодувати? Ці питання хвилюють фахівців, що турбуються про майбутнє нашої планети. Наука, що вивчає народонаселення, називається демографією (з грец. — *народоопис*).

Щоб визначити кількість населення окремої країни, проводять переписи. Перші спроби оцінити чисельність населення всього світу було зроблено в другій половині XVII ст. А в XIX ст. здобуто перші офіційні дані про чисельність населення країн Європи та ряду країн Америки. Тепер у більшості держав світу переписи проводяться регулярно, переважно один раз на 5-10 років. Останній перепис населення України відбувся в грудні 2001 р.

На сьогодні більшість учених вважає, що людина сучасного виду з'явилася близько 50 тис. років тому. А нині у світі вже проживає понад *6,8 млрд чол.* (2010 р.). Як швидко відбувалося зростання населення на Землі?

Цікаво, що 15 тис. років тому на всій планеті було 3 млн чол., майже стільки, скільки нині живе у Києві. На початку нашої ери, за різними оцінками, у світі налічувалося 200–250 млн чол., що втричі менше від сучасного населення Європи. За часів існування Київської Русі у світі проживало близько 350 млн чол. А лише 350 років тому населення Землі ледь сягало 550 млн чол. (*графік 1*). Тільки у 1820 р. населення Землі досягло 1 млрд чол. Це було початком стрімкого зростання кількості населення — «демографічного вибуху». В історії людства умовно виділяють два «демографічних вибухи», які мають свої особливості. *Перший* з них відбувався у XVIII–XIX ст. в розвинених країнах Західної Європи після так званих промислових революцій.

Особливо швидке зростання кількості населення світу спостерігалось в XX ст. Протягом минулого століття відбувся *другий* «демографічний вибух», який триває й нині. Найвищі темпи природного приросту населення сьогодні спостерігаються у бідних країнах, що розвиваються. Народжуваність у цих країнах традиційно була і залишається дуже високою. Але раніше через значну смертність населення природний приріст був невисоким. Після розпаду колоніальних

Графік 1. Зростання кількості населення світу

Спробуйте пояснити, які причини зумовлювали повільні темпи зростання кількості населення впродовж попередніх багатьох тисяч років.

імперій виникло багато незалежних держав в Африці, Азії, Океанії. Внаслідок економічних реформ та підвищення рівня медичного обслуговування смертність різко знизилася, а показник природного приросту пішов угору.

З «демографічним вибухом» у країнах, що розвиваються, пов'язано багато соціальних проблем. У цих країнах проживає 75 % населення світу, і тут зосереджено 90 % усіх неписьменних, голодуючих і безробітних планети.

Проте, починаючи з 70-х рр. ХХ ст., спостерігається тенденція до поступового уповільнення темпів природного приросту населення Землі. Пік «демографічного вибуху» вже подолали латиноамериканські та азіатські країни, що розвиваються, на його вершині залишаються країни Африки.

У наш час більшість населення світу сконцентровано саме в регіонах, де спостерігається «демографічний вибух». Так, в Азії проживає понад 61 % населення планети. В останні роки Африка, випереджаючи Європу, вийшла на друге місце: тут тепер проживає майже 14 % населення (діаграма 1).

Однак не в усіх регіонах сучасного світу спостерігається явище «демографічного вибуху». Зокрема, в Європі відбувається протилежний процес — «демографічна криза», тобто значне уповільнення темпів приросту населення.

Чи безмежно зростатиме населення Землі? На це запитання немає однозначної відповіді. Більшість фахівців вважають, що протягом найближчих ста років збільшення кількості землян триватиме, але повільнішими темпами. Поступово населення перейде до нульового приросту. Цей процес уже охопив країни Європи. За ними підуть тим самим шляхом інші розвинені держави світу. Найпізніше стабілізація чисельності населення відбудеться в найбільш розвиваючись країнах, що розвиваються. Вважають, що на початку ХХІІ ст. зростання кількості населення планети зупиниться на позначці 11–12 млрд чол.

На динаміку чисельності населення різних регіонів та країн впливають два основних процеси: природний і механічний рух населення.

Зміна кількості населення в результаті біологічних процесів народжуваності та смертності називається природним рухом населення. Різниця кількості народжених і кількості померлих за певний період становить природний приріст населення. Показники народжуваності, смертності та природного приросту вимірюються на 1 тисячу осіб за рік.

Діаграма 1. Частина населення регіонів світу

З'ясуйте, як перехід до машинної праці пов'язаний з першим «демографічним вибухом».

На показники природного руху населення впливають три основні групи причин: біологічні, соціальні та історичні. *Біологічні* чинники були визначальними для характеру відтворення населення з давніх-давен до XVIII ст. При цьому рівень народжуваності й смертності був дуже високим, унаслідок чого природний приріст — низьким. Пізніше на перший план вийшли *соціальні* причини, матеріальні умови життя. До них належать: рівень розвитку медицини, санітарно-гігієнічні норми праці та побуту, національні й релігійні традиції, рівень добробуту родини, ступінь залучення жінки до суспільного життя, зростання частки міського населення тощо. Через ці причини спочатку знизився рівень смертності, що зумовило «демографічний вибух», а з XX ст. істотно знизився й рівень народжуваності в розвинених країнах, що призвело там до «демографічної кризи». Головними *історичними* причинами, які впливають на природний рух населення, є війни, голодомори, революції, екологічні негаразди. З ними пов'язані не лише прямі втрати населення, а й побічні, тобто ненародження дітей через загибель чи важкі хвороби дорослих людей. Протягом XX ст. вплив цих чинників особливо зріс.

Пригадайте, які історичні події в XX ст. вплинули на природний рух населення в країнах Європи та в Україні.

Типи відтворення населення. Залежно від переважання впливу тих чи інших причин на природний рух населення у світі склалося два основних типи відтворення населення, характерні для різних типів країн (схема 21).

Для *першого типу відтворення населення* характерні низькі та дуже низькі показники народжуваності (10–20 чол./тис.) і невисока смертність (9–12 чол./тис.), тому й низький природний приріст (4–8 чол./тис.). Такий тип відтворення здебільшого властивий *високорозвиненим країнам* світу. Він спостерігається в Європі, Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії, Японії. Низький рівень народжуваності пов'язують зі зростанням ролі жінки у суспільному житті, відсутністю ранніх шлюбів, підвищенням рівня культури суспільства, поширенням міського способу життя, «подорожчанням дитини», тобто збільшенням витрат на її утримання та освіти. На природний приріст населення тут також вплинули негативні екологічні чинники, що спричиняють зростання спадкових хвороб та дитячої смертності.

Перший тип відтворення характерний і для більшості європейських країн з перехідною економікою, зокрема

Схема 21. Типи відтворення населення

й для України. Тут головним чинником є економічна криза і, як наслідок, досить низький рівень матеріального забезпечення родин.

З першим типом відтворення населення пов'язано багато проблем. Одна з них — «старіння нації», тобто зростання частки людей літнього віку. Тривалість життя у цих країнах висока. Найвищі її середні показники демонструють Японія (81,8 років), Австралія (79,8 років), Швеція (79,6 років), Канада (79,4 років), Франція (78,8 років), Нідерланди (78,3 років), Велика Британія (77,7 років), США (77,1 років). Хоча вчені вважають, що середня видова тривалість людського життя може сягати 110–140 років. В Україні нині цей показник становить 68 років (2007 р.).

«Старіння нації» зумовлює зменшення частки працездатного населення, посилює тиск на медичні та соціальні установи, важким тягарем податків лягає на плечі працюючих, а також призводить до подальшого зниження природного приросту населення.

У деяких країнах Європи спостерігається явище депопуляції, коли рівень смертності вищий за народжуваність. При цьому від'ємний природний приріст поступово призводить до вимирання населення. До цієї групи потрапили такі високорозвинені країни: Німеччина (-1,1 чол./тис.), Італія (-0,9 чол./тис.), Австрія (-0,01 чол./тис.), Швеція (-0,6 чол./тис.). Тут явище депопуляції пояснюють високою часткою літніх людей, великою зайнятістю чоловіків та жінок у виробництві, значним відсотком розлучень, наслідками Другої світової війни. З 90-х рр. XX ст. депопуляція почала поширюватися й у країнах з перехідною економікою: у Болгарії (-6,6 чол./тис.), Угорщині (-4 чол./тис.), Чехії (-1,8 чол./тис.), Румунії (-1,5 чол./тис.), Словенії (-0,6 чол./тис.), Латвії (-7 чол./тис.), Естонії (-5,1 чол./тис.), Литві (-3 чол./тис.), Україні (-5,6 чол./тис.), Росії (-5 чол./тис.).

Другий (розширений) тип відтворення населення характерний для країн, що розвиваються, та азіатських країн з перехідною економікою. Тож він поширений в Африці, Азії, Латинській Америці, Океанії (*діаграма 2*). Це саме ті регіони світу, де відбувся «демографічний вибух» у XX ст. Цьому типу відтворення населення притаманні високі й дуже високі показники народжуваності (29–50 чол./тис.) і порівняно низька смертність (7–12 чол./тис.). Ці чинники спричиняють високий природний приріст (18–30 чол./тис.). Найвищий природний приріст у світі має арабська країна Оман — 49 чол./тис.

Високим показникам приросту сприяють традиційно великі родини (в середньому з 6 осіб), ранні шлюби, залежне становище жінки у родині, переважання сільського способу життя, релігійні постулати тощо. Після зниження рівня смертності в цих країнах за останні 50 років зростає середня тривалість життя: в Африці — з 38 до 53 років, в Азії — з 41 до 63 років, у Латинській Америці — з 52 до 67.

Країни з другим типом відтворення мають багато проблем, пов'язаних з неконтрольованим високим приростом населення. Це й нестача продуктів харчування, і безробіття, і брак коштів на розвиток соціальної сфери — освіти, науки, культури, медицини.

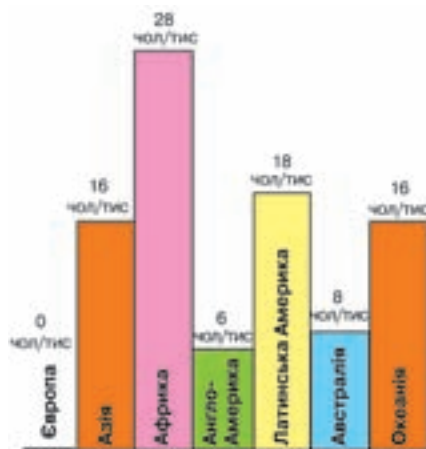

Демографічна політика. Обидва типи відтворення населення породжують проблеми. Тому більшість країн світу намагаються контролювати природний приріст населення у бажаному напрямі, проводячи демографічну політику — систему державних заходів з регулювання народжуваності в необхідному для держави напрямку. Нині майже 130 країн ведуть активну демографічну політику, зокрема це всі високорозвинені держави та понад 80 тих, що розвиваються.

У розвинених країнах з першим типом відтворення демографічна політика спрямована на стимулювання народжуваності. Перші спроби в цьому напрямі зробила Франція ще в XIX ст. Тепер багато країн стимулюють народжуваність. До основних заходів належать відпустки для догляду за дитиною, виплати при народженні немовляти, щомісячні виплати на дитину, істотне збільшення виплат на другу, третю та всіх наступних дітей, першочергове право на одержання квартири родинам з дітьми тощо.

Більшість країн з другим типом відтворення населення вживають заходів для зменшення народжуваності. Активну демографічну політику в XX ст. проводили Японія, Китай та Індія. Основними напрямками її були правовий, економічний та морально-психологічний тиск на населення. Законами, зокрема, збільшено вік можливого вступу до шлюбу в Індії для жінок — до 18 років (замість 12), для чоловіків — до 21 року (замість 14). У Китаї заборонено одружуватися молоді, що здобуває освіту у вищих навчальних закладах, до закінчення навчання. Законом обмежується кількість дітей: в Китаї дозволено мати одну дитину, в Індії та В'єтнамі — дві. У Китаї держава сплачує кошти на утримання однієї дитини, водночас стягуючи великі штрафи за другу. В Індії пропагується здорова, щаслива, забезпечена родина з двома дітьми. Найважче здійснюється демографічна політика в арабських країнах через релігійні та національні традиції, принижене становище жінки в суспільстві. Практично стоїть осторонь політики планування родини і більша частина країн африканського континенту.

Демографічна політика є певним обмеженням прав людини. Тому, наприклад, у США громадянам надається повна свобода вибору щодо кількості дітей, хоча й забезпечується допомога багатодітним родинам через систему податкових пільг.

Діаграма 2. Середньорічний приріст населення регіонів світу

Пригадайте, які заходи демографічної політики здійснюються в Україні.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Нині на планеті проживає понад 6,8 млрд чол. Протягом історії людства кількість населення зростала нерівномірно: до кінця XVIII ст. дуже повільно, а потім швидкими темпами. Стрімке зростання кількості населення в світі дістало назву «демографічного вибуху». В наш час «демографічний вибух» відбувається в країнах, що розвиваються, де у зв'язку з цим гостро постали проблеми голоду, безробіття, неосвіченості. Високорозвинені країни переживають «демографічну кризу» — значне уповільнення темпів приросту населення.
- Існують два типи відтворення населення. Перший тип притаманний розвиненим країнам з низькими показниками природного приросту населення. Наслідками його є «старіння нації», а інколи і депопуляція (від'ємний природний приріст). Для країн, що розвиваються, характерний другий тип відтворення населення з високою народжуваністю та порівняно низькою смертністю й тому дуже значними показниками природного приросту. Це зумовлює багато соціальних та економічних проблем. Обидва типи відтворення потребують проведення демографічної політики.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Скільки у світі нині проживає людей?
2. Якими темпами і чому протягом різних етапів історії людства йшло зростання кількості населення?
3. Що таке «демографічний вибух»?
4. Які ви знаєте типи відтворення населення? Порівняйте їх.
5. Для чого уряди держав проводять демографічну політику? На що вона спрямована в країнах з різними показниками природного приросту населення?

§ 7. МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Що таке міграції та їх основні види. На кількість населення певного регіону чи окремої країни, окрім природного руху, впливають переміщення людей по території — механічний рух населення. Його називають міграцією (з лат. — *переселення*).

Міграції можуть бути *сезонними, тимчасовими та на постійне місце проживання*. За напрямом переїзду розрізняють міграції *внутрішні*, тобто в межах країни, і *зовнішні* — до інших держав.

Зовнішні міграції в історії людства істотно вплинули на освоєння світу, а також на расовий, національний, релігійний склад населення. Зовнішні міграції масового характеру спричиняють значні зміни чисельності населення країн та цілих регіонів.

Виїзд за межі країни на постійне місце проживання називають еміграцією (з латинської — виселення), а самих переселенців — емігрантами. В'їзд громадян на постійне місце проживання до країни дістав назву імміграція (від лат. — *вселяюся*), а людей, що приїждять, називають іммігрантами. Різниця між кількістю емігрантів та іммігрантів — це сальдо міграцій. Воно може бути додатним, якщо переважають прибулі люди, і від'ємним, якщо тих, хто залишив країну, більше, ніж прибулих.

Причини міграцій. Міграції спричиняються економічними, політичними, національними, релігійними чинниками. Головними з них завжди були *економічні* чинники. Зокрема, до еміграції спонукали освоєння незаселених територій та пошук роботи. Найбільше таких емігрантів дала Велика Британія, а розселилися вони в Америці, Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці. У наш час спостерігається еміграція робочої сили зі слаборозвинених країн до високорозвинених. Великими осередками трудової імміграції тепер стали Західна Європа, США, а також країни Перської затоки та Південна Африка. У повоєнні роки дещо змінилися напрями переїздів. Скоротилася частка заморських міграцій, натомість внутрішньоконтинентальних стало більше. Так, у Західній Європі працюють робітники з країн Середземномор'я (Туреччини, Італії, Іспанії, Греції, Марокко, Єгипту). Першість за кількістю тимчасових робітників у Європі посідає Німеччина. До США тепер більше їдуть з Латинської Америки (особливо з Мексики), до нафтодобувних держав Перської затоки та Південної Африки — із сусідніх країн, що розвиваються. Емігранти часто працюють на низькооплачуваних роботах, нерідко опиняються на дні суспільства.

Із 30-х рр. ХХ ст. виник новий різновид економічних міграцій — «*відплив умів*». Сутність його полягає у переманюванні спеціалістів високої кваліфікації з одних країн до інших. Започаткували це явище США, коли вивезли з Німеччини кілька тисяч учених-фізиків. Тепер залучають до роботи іноземних спеціалістів також країни Західної Європи та Канада. Здебільшого це вихідці з бідних країн Азії, Африки, Латинської Америки, які зазнають внаслідок «відпливу умів» матеріальних збитків та інтелектуальної шкоди. Адже вони втрачають кваліфікованих фахівців, на навчання яких витратили кошти, а інші держави користуються їхніми ж здібностями. Особливо в наш час зріс попит на біологів, фізиків, хіміків, а також людей творчих професій: акторів, поетів, художників.

До *політичних причин* міграцій належать війни, революції, ліквідація колоній, зміни державних кордонів тощо. Активні міграційні потоки між німцями і поляками були спричинені наслідками Другої світової війни. Після розпаду британської, французької та португальської колоніальних імперій колоністи повернулися на батьківщину. У 90-х рр. найбільші потоки емігрантів спостерігалися на Балканах після громадянської війни, що стала наслідком розпаду Югославії на ряд суверенних держав. Ці території залишило понад 2,5 млн біженців.

Пригадайте, які історичні події пов'язані з формуванням великих міграційних потоків людей. Як вони вплинули на ситуацію в Україні?

За картою атласу «Основні міграційні потоки» визначте, які регіони та країни світу мають додатне сальдо міграцій, а які від'ємне. Назвіть основні напрями переміщення мігрантів. Які, на вашу думку, причини спонукають людей до масових переселень? Чому США, країни Західної Європи, Перської затоки та Південна Африка нині є осередками трудової міграції?

Мусульманські паломники в м. Мекка

Релігійні міграції можуть мати тимчасовий (наприклад, паломництво до святинь) чи постійний характер. Після розпаду Британської Індії на її основі утворилися дві держави, що сповідують різні релігії: Індія, де за кількістю віруючих переважають індуси, і Пакистан, де державною релігією є мусульманство (іслам). Колись представники цих двох конфесій жили поруч. Після утворення незалежних країн почалися міграційні

потоки мусульман з Індії до Пакистану, а індусів у зворотному напрямку. Ці міграції відбуваються й нині.

Трапляються міграції, що мають *національне підґрунтя*. Так, коли у 1948 р. було створено державу Ізраїль, туди тільки за перших чотири роки існування єврейської держави прибуло 700 тис. іммігрантів з країн Європи, Азії, Африки.

Останнім часом до причин міграцій додалася ще одна — *екологічна*. Люди залишають райони екологічних катастроф, де існує загроза для їхнього здоров'я та життя, і переселяються в екологічно безпечніші умови. Так сталося після катастрофи на Чорнобильській АЕС.

Сучасні міграції здебільшого контролюються державними органами, які покликані створювати сприятливі життєві умови для іммігрантів, контролювати їх кількість та склад. Існує багато міжнародних угод, що регулюють напрями міграційних потоків для раціональнішого використання робочої сили.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Механічний рух (міграції) населення — переміщення людей по території. Розрізняють внутрішні та зовнішні міграції. Еміграція — це виїзд з країни на постійне місце проживання до іншої держави, імміграція — в'їзд до країни. Різниця числа емігрантів та іммігрантів становить сальдо міграцій. Додатне сальдо міграцій характерне для більшості високорозвинених країн, від'ємне — для країн, що розвиваються.
- Міграції зумовлені різними причинами: економічними, політичними, релігійними, національними, екологічними.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Що таке міграції? Які їх види впливають на кількість населення в межах країни?
2. Поясніть поняття: «еміграція», «імміграція», «сальдо міграцій».
3. Наведіть приклади регіонів з додатнім та від'ємним сальдо міграцій. Поясніть ваші висновки.
4. Які головні причини міграцій населення в сучасному світі?
5. Що таке «відплив умів»? Поясніть наслідки цього явища для різних країн світу.
6. Якими заходами держави можуть контролювати міграційні процеси? Для чого це необхідно?

§ 8. СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ

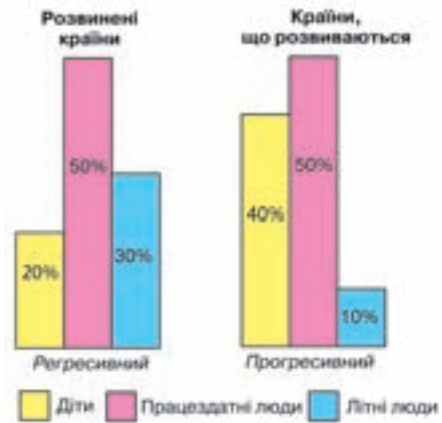
Людей можна розрізнити за багатьма ознаками: *біологічними*, даними від природи, і *соціальними*, тобто тими, що сформувалися у зв'язку із суспільним життям на певній території. До біологічних ознак належать, зокрема, раса, стать, вік, до соціальних — мова, культура, релігія.

Вікова структура населення і трудові ресурси. Тип відтворення є головним чинником, що впливає на вікову структуру населення. А від вікової структури залежить забезпеченість країни *трудовими ресурсами*. До трудових ресурсів належать люди, що здатні до праці. Частка людей працездатного віку є визначальним показником для оцінки забезпеченості країни трудовими ресурсами.

Розрізняють два типи вікової структури населення, що відповідають типам його відтворення (*схема 21, с. 39*). *Перший (регресивний) тип* вікової структури формується при першому типі відтворення населення. Для нього характерною є мала частка дітей і людей молодого віку та велика частка літніх людей. Частка людей працездатного віку становить 50—60 % (*діаграма 3*). Такий розподіл людей за віком характерний здебільшого для розвинених країн. *Другий (прогресивний) тип* вікової структури мають країни, що розвиваються за другим типом відтворення населення. Тут є дуже значною (навіть близько половини!) частка дітей і людей молодого віку при вкрай низькій частці населення літнього віку. Особи працездатного віку становлять близько 51—55 %.

Для оцінки трудових ресурсів важлива не тільки їх кількість, а й «якість». Під «якістю» розуміють кваліфікованість, що пов'язана з рівнем освіти, стан здоров'я.

Про ступінь залучення трудових ресурсів у виробництво свідчить показник *економічно активного населення*, тобто частки трудових ресурсів, що реально зайнята у господарській діяльності. Іншою групою є безробітні. Частка економічно активного населення визначається

Діаграма 3.
Типи вікової структури населення

1. Подумайте, які проблеми постають перед країнами з різними типами вікової структури. Як долають ці проблеми у розвинених країнах? Чи є можливості для розв'язання таких проблем у країнах, що розвиваються?
2. Який тип вікової структури має населення України? Перед якими проблемами внаслідок цього постала наша держава?
3. Чи існує, на вашу думку, оптимальна вікова структура населення? Якою ви її бачите?

Враховуючи названі чинники, оцініть «якість» трудових ресурсів різних типів країн.

у відсотках відносно загальної кількості мешканців країни. Вона залежить від ступеня залучення людей у виробництво (тобто наявності робочих місць), часу, що необхідний на освіту, пенсійного віку, закріпленого у законах держави. У високорозвинених країнах показник економічно активного населення становить 50–60 % загальної кількості жителів, у країнах, що розвиваються, — 30–40 %.

Неоднаковим є і розподіл економічно активного населення за сферами діяльності у виробництві. У розвинених країнах більш як половина працюючих зайняті у невиробничій сфері, тоді як у країнах, що розвиваються, 75–90 % людей працюють у сільському господарстві.

Статеву структуру населення. На співвідношення чоловічого і жіночого населення впливають біологічні, історичні та соціальні причини. Загалом у світі чоловіків більше на 34 млн. Це пояснюється переважанням чоловіків в азійських країнах. Адже саме в цій частині світу зосереджена більша частина людства. Висока смертність серед жінок в Азії зумовлена принизливим ставленням до них, ранніми шлюбами, численними дітонародженнями, недостатнім харчуванням, постійною важкою працею.

В інших регіонах світу в основному з біологічних причин кількісно переважають жінки. У світі хлопчиків народжується більше, ніж дівчаток. Проте внаслідок більшої дитячої смертності серед представників чоловічої статі цей показник вирівнюється до 15-річного віку. Серед людей літнього віку явно переважають жінки. Генетично зумовлено, що в них середня тривалість життя на 5–8 років більша, ніж у чоловіків.

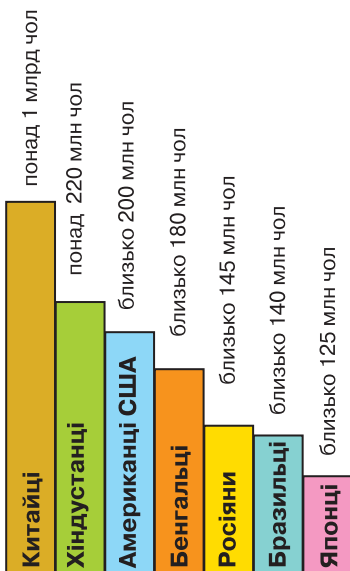
Істотно впливають на переважання жіночого населення війни. Так, у Європі ще й досі серед людей літнього віку значно більше жінок, ніж чоловіків. Особливо це помітно в Німеччині та Австрії. У країнах «молодої еміграції» переважає чоловіче населення. Зокрема, до 70-х рр. XX ст. чоловіки переважали у населенні Австралії та Канади.

В Україні жінки становлять 54 % всього населення, а чоловіки 46 %.

Національна структура населення. Сучасний національний склад населення світу є результатом тривалого історичного розвитку. Наука, що вивчає культуру, побут, походження та розселення народів, має назву етнографія (з грец. «етнос» — *плем'я, народ* і «графос» — *пишу*).

Слід розрізняти поняття: народ, етнос і нація. **Н а р о д** — це населення певної країни. **Е т н о с** — група людей, що історично склалася на певній території і має свої мову, культуру, особливості менталітету.

Найпершою формою етносу, що історично сформувалася, було плем'я. Воно складалося з кількох родів, споріднених

Діаграма 4.
Найчисельніші народи світу

кровними ознаками. Нині племен лишилося мало. Вони ще є в Амазонії, деяких країнах Африки, Океанії, Азії.

З часом виникали міжплемінні господарські та культурні зв'язки, що вело до поступового змішування племен. Кровна спорідненість замінялася територіальною спільністю проживання. Так виникла нова форма етносу — народність. Вона складалася з близьких за походженням та мовою племен. Під час формування народностей мова одного з племен ставала спільною для всіх. Разом з цим формується спільність території, культури та господарської діяльності. Проте ці спільні ознаки ще досить нестійкі.

Нарешті, коли спільні риси мови, культури, єдність території набувають стійкого характеру, народність перетворюється в націю — останню форму етносу. Для людей, що належать до однієї нації, притаманні такі сталі спільні ознаки: єдність території, мови, культури, господарської діяльності. Усе це веде до усвідомлення людьми їхньої національної приналежності. **Національність** — термін, що визначає приналежність людини до певної нації або народності.

Більшість учених вважає, що в сучасному світі існує від 2 до 4 тис. націй та народностей: від найдрібніших, чисельність яких становить десятки чи сотні осіб, до найбільших — понад 100 млн чоловік. Великою вважається нація, якщо в ній налічується понад 1 млн чол. Таких націй відомо близько 310. Разом вони становлять 95,7 % всього населення планети. Українці за кількістю представників посідають 22-е місце серед націй, яких у світі близько 46 млн, зокрема на території України їх проживає 36 млн чол.

До найбільших за чисельністю націй, у кожній з яких налічується понад 100 млн чол., належать китайці (понад 1 млрд чол.), хіндустанці (понад 220 млн чол.), американці США (близько 200 млн чол.), бенгальці (близько 180 млн чол.), росіяни (близько 145 млн чол.), бразильці (близько 140 млн чол.) та японці (близько 125 млн чол.) (*діаграма 4*).

За національним складом населення виділяють три типи держав: однонаціональні, двонаціональні та багатонаціональні (*схема 22*).

Однонаціональними вважаються країни, в яких понад 90 % становлять представники однієї нації. До них належить більшість держав Європи, Латинської Америки, Австралія, арабські країни Аравійського півострова та Північної Африки.

За діаграмою 4 визначте місця проживання названих націй. З'ясуйте, в яких частинах світу і з яких причин сформувалися найчисленніші нації світу.

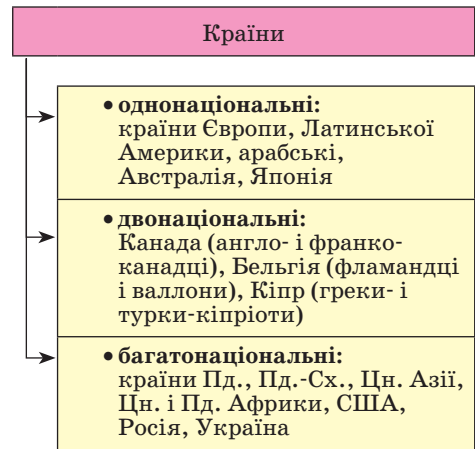

Схема 22. Національна структура населення країн

Двонаціональні — це країни, в яких абсолютну більшість становлять дві нації. До цього типу відносять Канаду (де переважають англоканадці та франкоканадці), Бельгію (в якій живуть фламандці та валлони), Кіпр (у якому є греки-кіпріоти і турки-кіпріоти) та деякі інші країни.

Найбільше в світі *багатонаціональних* країн. Такі держави переважають в Азії та Африці (крім північної частини). Перше місце у світі за цим показником посідає Індія, в якій проживає понад 150 націй та народностей. Майже стільки ж їх — в Індонезії. Багатонаціональною державою є й США. У Європі до таких країн належать Швейцарія, Велика Британія, Іспанія, Боснія і Герцеговина, Україна, Молдова. Саме в країнах з багатонаціональним складом населення часто загострюються міжетнічні суперечності. Завдяки всебічному сприянню розвитку мов та культури всіх народів, що мешкають на території нашої держави, Україні вдається уникнути конфліктів на національному ґрунті.

Нації та народності об'єднують у споріднені групи, що дає можливість простежити їх походження. Найважливішою для цього ознакою є мова. Загальна кількість мов становить 4–5 тис. Здебільшого кожній нації та народності притаманна своя мова. Проте мов значно більше, ніж націй. Частими є й випадки, коли однією мовою говорять кілька народів.

Близькі за походженням, граматикою, словниковим запасом мови об'єднують у великі *мовні сім'ї*. Найвідоміших з них близько 20. Процес формування мовних сімей тісно пов'язаний з розселенням людей. Тому сусідні нації часто мають подібні мови.

Найпоширенішою є *індоевропейська мовна сім'я*. Індоевропейськими мовами говорять понад 150 націй і народностей — понад 47 % населення світу. У межах індоевропейської мовної сім'ї виділяють *мовні групи*. Найбільші з них — *германська, романська, слов'янська, індоарійська, іранська* та ін.

Другою за поширенням є *китайсько-тибетська мовна сім'я*. Її мовами говорять більш ніж 70 народів — майже 22 % населення Землі. Найбільшими мовними групами цієї сім'ї є *китайська та тибетом'янманська*.

Зростає роль *офіційних (державних) мов*. Вони є засобом міжнаціонального спілкування, мовами офіційних документів. Часто ними користуються люди, які рідною вважають іншу мову.

Зокрема, це явище характерне для Африки, де після періоду колоніалізму залишилися мови країн-метрополій. Так, у цьому регіоні французька є офіційною мовою у 21 державі, англійська — у 19, португальська — у 5, іспанська — в 1.

Крім мови, для визначення нації та народності важливою є культура. Її поділяють на матеріальну (тип житла, національний одяг, національна кухня) і духовну (мистецтво, свята, обряди). Ці ознаки є більш визначальними, навіть, ніж мова.

- З'ясуйте в яких регіонах та країнах світу говорять англійською, іспанською, португальською, німецькою, арабською мовами. Як, на вашу думку, ці мови поширилися в світі?
- Пригадайте, до якої мовної сім'ї та мовної групи належить українська мова?

Релігійна структура населення. Особливе місце у духовному житті людей завжди посідала релігія. Релігійні вірування та пов'язані з ними обряди виникли ще в первісній людини. Це був *фетишизм* (шанування неживих предметів та приписування їм надзвичайної сили), *анімізм* (вірування в духів та безсмертну душу людини), *тотемізм* (віра у священних тварин та рослини, їх надзвичайну спорідненість з людьми), *культ предків*. У таких віруваннях божеств було багато. Спершу люди самі здійснювали релігійні обряди. Пізніше це стало заняттям чаклунів, магів, шаманів, жерців, а з часом і духовенства.

З переходом до класового суспільства змінилася й релігія. Люди почали вірити в одного бога. Спершу релігії обслуговували один народ, а з I тис. до н. е. вони починають долати державні кордони.

Сучасні релігії залежно від їх поширення та ролі поділяють на *світові*, тобто ті, що сповідаються в багатьох країнах, і *національні*, притаманні одному або ж небагатьом народам (схема 23).

Існують три світові релігії: християнство, мусульманство (іслам) та буддизм. Усі вони виникли в Азії.

Християнство — найпоширеніша релігія. Нині у світі налічується близько 1,8 млрд християн, тобто вони становлять майже 1/3 населення планети. Ця релігія зародилася на початку I тис. до н. е. у Південно-Західній Азії. Священною книгою християн є *Біблія*, яка складається зі *Старого* і *Нового Заповітів*. Основу вчення становить віра в Бога *Ісуса Христа*, який своєю мученицькою смертю спокутував гріхи людей. Бог виступає у трьох втіленнях: Бог-отець, Бог-син, Бог-дух святий. Християни вірять у безсмертя душі, загробне життя, у пекло та рай, а також у друге пришестя Христа. Одна з основних заповідей християнства — заклик до терпіння та всепрощення.

У сучасному світі християнство поширилося на всі материки. Це основна релігія віруючих Європи, Америки, Австралії та Нової Зеландії. Християнство сповідають також деякі країни Азії (Грузія, Вірменія, Філіппіни) та Африки (Ефіопія, Південна Африка).

В XI ст. через релігійні суперечки християнство розпалося на дві гілки: православ'я та католицитво. А в XVI ст. від католицитва відокремився протестантизм. Ці три течії християнства дуже близькі, проте різняться організацією церкви, обрядами та деякими особливостями вірування.

Нині 60 % усіх християн світу є *католиками*. Поширене католицитво у Південній та частково Центральній Європі, Латинській Америці, на

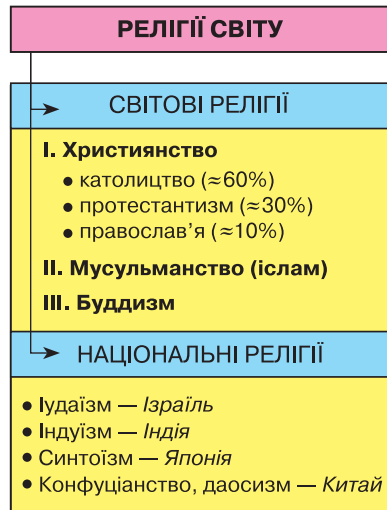

Схема 23. Релігії світу

Православний храм Спас на крові.
Санкт-Петербург. Росія

Назвіть країни Європи, що сповідують різні напрями християнства. Пригадайте, до яких церков належить населення України. Що являє собою греко-католицька церква, яка наявна в Західній Україні?

Філіпінах. Католики мають єдиний центр керування — *Ватикан*, їх глава — Папа Римський. Католицькі костьоли оздоблені скульптурами, не мають ікон, здійснюють пишні обряди.

Близько 30 % християн становлять *протестанти*. Їхнє вчення поширилося в Північній та частково Середній Європі, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці. Протестантизм виник як сила опору Ватикану, тому протестанти не підкоряються Папі Римському. Вони вважають, що доля людини визначається не церквою, а Богом, тому й не визнають поділу віруючих на клір (духовенство) і мирян. Протестантські храми — кірхи — дуже скромно оздоблені.

Православні християни становлять лише 10 %. Православ'я — найдавніша, класична гілка християнства. Навіть її назва трактується як «правильно славлю Бога». У православних немає єдиного центру керування, як у католиків, а існують автокефальні національні церкви. Обряди та оздоблення церков дуже пишні. Православна церква живе за старим календарем, тому дати релігійних свят не збігаються з католицькими та протестант-

ськими. Поширене православ'я у Східній та Південно-Східній Європі, Росії, Греції, Грузії, частково на Кіпрі.

Другою за кількістю віруючих світовою релігією є мусульманство (*іслам*). До цієї віри себе відносять майже 900 млн чол., що становлять 15 % населення світу. Іслам виник на Аравійському півострові пізніше за християнство (у VII ст.), тому запозичив у нього окремі риси. Зокрема, мусульмани також вірять у безсмертя душі, загробне життя, у пекло та рай. Священною книгою ісламу є *Коран*. Мусульмани вірять у єдиного Бога — *Аллаха*. Іслам переважно поширений у Південно-Західній, Центральній та частково Південно-Східній Азії, Північній, Західній та Східній Африці. Найбільшою мусульманською державою за кількістю віруючих є Індонезія. Державною релігією іслам проголошений у 28 країнах світу, все життя яких підкоряється законам Корану. Зокрема, це Пакистан, Афганістан, Іран, Саудівська Аравія та ін. До Європи мусульманство потрапило за часів турецького поневолення. Тепер його сповідують такі європейські країни, як Албанія, Боснія і Герцеговина.

Мусульманська мечеть.
Дубаї, ОАЕ

Буддизм є третьою за кількістю віруючих світовою релігією. Нині його сповідують понад 400 млн чол., або 6 % населення Землі. Склався буддизм на півночі Індії в VI–V ст. до н. е. Він заперечив існуючий тут поділ людей на стани та проголосив рівні можливості людей щодо «спасіння». Священні книги буддизму відомі під назвою «Трипітака». Буддійські храми дуже ошатні. Головним атрибутом у них є скульптура Будди, що сидить на квітці лотоса. У деяких течіях Будду шанують тільки як великого вчителя, в інших — як Бога, поряд з яким існує ще багато божеств. Нині буддизм поширений у країнах Східної, Південно-Східної та Центральної Азії. У Монголії, Бурятії (Росія) та Тибеті він набув форми ламаїзму, в якому особлива увага надається магічним заклинанням.

Буддистський храм. Пхукет, Таїланд

Крім світових, існує багато національних релігій. Найдавніша з них — іудаїзм, поширений серед євреїв. Цій релігії вже понад 3000 років, тобто на 1000 років більше, ніж християнству. Євреї вірять у єдиного бога Яхве, а свій народ вважають богообраним.

Жителі Індії та Непалу сповідують індуїзм, який освятив поділ людей на стани. Для кожного стану встановлено суворий порядок, виконання якого дає людині посмертну відплату. В індуїзмі існує кілька мільйонів божеств. Найшановніше з них — Брахма, Шива та Вішну. Індуси вірять у переселення душ, священними тваринами вважають корову, мавпу та кобру. У загальних рисах індуїзм сформувався в перших століттях нашої ери.

Національними релігіями китайців є конфуціанство і даосизм, які склалися в VI–V ст. до н. е. Даосизм проголошує віру в багатьох богів та святих. Жерці займаються ворожінням, магією, торгівлею амулетами. У конфуціанстві ж немає не лише жерців, а й Бога. Це — філософське вчення, яке вимагає підкорення старшому за віком або посадою, стверджує, що соціальне становище людей визначене небом.

Японці на основі культів природи та предків сповідують синтоїзм. Вони вірять у те, що світ населений різними духами та божествами — камі, які оточують людину та впливають на її життя. Слід зазначити, що в Китаї та Японії одні й ті самі люди сповідують кілька релігій одночасно: окрім названих національних вірувань, ще й світову релігію — буддизм.

Жителі ряду країн Тропічної Африки, Океанії, а також окремі племена Азії, індіанці Америки, аборигени Австралії мають свої традиційні вірування, так звані *примітивні релігії*, що подібні до поглядів наших давніх предків.

Отже, населення світу дуже неоднорідне за багатьма біологічними та соціальними показниками.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Людей розрізняють за біологічними (раса, вік, стать) та соціальними (мова, культура, релігія) ознаками. На цій основі виділяють вікову, статеву, національну, релігійну структуру населення. Вікова структура населення впливає на забезпечення економіки трудовими ресурсами. У розвинених країнах більша частина людей працює у сфері послуг, у країнах, що розвиваються, — переважно в сільському господарстві. У статевій структурі населення світу загалом переважають чоловіки. Але фактично це характерно тільки для Азії. В усіх інших регіонах більше жінок.
- Етнос — це група людей, що історично склалася на певній території і має свою мову, культуру, господарську діяльність. Нині в світі відомо від 2 до 4 тис. націй та народностей. За національним складом виділяють країни однаціональні, двонаціональні та багатонаціональні. Характерною ознакою етносу є мова. Споріднені мови об'єднують у мовні групи, а ті, в свою чергу, у мовні сім'ї. Найпоширенішими мовними сім'ями є індоєвропейська та китайсько-тибетська. Українська мова належить до індоєвропейської мовної сім'ї, слов'янської мовної групи.
- Релігії поділяють на світові та національні. До світових релігій належать християнство, мусульманство (іслам) та буддизм. Історично християнство розпалося на три гілки: католицизм, протестантизм та православ'я. Найбільше християнство поширене у країнах Європи, Америки, в Австралії та Новій Зеландії. Мусульманство і буддизм переважають в азійських країнах. Іслам сповідують також у Північній Африці. Найвідомішими національними релігіями є іудаїзм (Ізраїль), індуїзм (Індія), конфуціанство та даосизм (Китай), синтоїзм (Японія).

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. За якими ознаками можна розділити людей на певні групи?
2. Які існують типи вікової структури населення та як вони впливають на забезпеченість країн трудовими ресурсами?
3. Поясніть поняття «економічно активне населення».
4. Які існують країни за національною структурою населення? Наведіть приклади з різних регіонів світу.
5. Чим відрізняються світові релігії від національних? У яких регіонах світу поширені три світові релігії?

§ 9. РОЗСЕЛЕННЯ ТА ТИПИ ПОСЕЛЕНЬ

Як люди розселилися по Землі. Спираючись на археологічні знахідки, «колискою» людства вчені вважають порівняно невеликі території, що охоплюють Південну Європу, Південно-Західну Азію та Північну Африку. Освоюючи нові території, близько 15–10 тис. років тому людина розселилася на всіх освоєних нині територіях, але дуже нерівномірно. Навіть тепер лише на 7 % площі суходолу сконцентровано 70 % усього населення планети. 15 % територій зовсім не освоєні. Чому ж так сталося?

З переходом до рабовласництва у процесі розподілу праці, що призвів до відокремлення промисловості й торгівлі від землеробства, виникла нова форма поселення — місто. У містах спершу жила невелика частка населення, нині ж мешкає більш як половина. Що вважається містом? Чому дедалі більше зростає частка міського населення? І чи в усіх країнах вона дійсно зростає?

На ці та багато інших запитань дає відповіді наука географія населення. Вона вивчає закономірності розміщення людей, типи поселень і форми розселення, а також структуру та склад населення.

Розселення — це розміщення населення по території та його розподіл за різними типами поселень. Розглянемо розміщення людей на планеті за двома характеристиками: *густота населення* і розподіл людей за різними *типами поселень*.

Густота населення. Середня густота населення в світі становить 48 чол./км². Але цей показник значно коливається.

Дуже високим вважається показник густоти населення, що становить понад 200 чол./км². Він характерний, зокрема, для Бельгії, Нідерландів, Великої Британії, Ізраїлю, Шрі-Ланки, Республіки Корея. Найвищою у світі густотою населення серед великих країн вирізняється азіатська держава Бангладеш — 1100 чол./км². Дуже низькою вважається густота населення в таких країнах, як Австралія, Канада, Монголія, Лівія, Мавританія, Намібія. Тут вона становить менш як 3 чол./км² (див. *другий форзац*). Проте в межах як окремих країн, так і частин світу існують великі контрасти в густоті населення. Що ж їх спричиняє?

З давніх-давен головним обмежувачем розселення людей був *природний чинник*. Про це свідчать такі факти: постійні населені пункти на планеті розміщені на південь від 78° пн. ш. та на північ від 54° пд. ш., 80 % людства живе на рівнинах, понад 50 % — на відстані від моря не більш ніж 200 км, а 30 % — не далі ніж 50 км від узбережжя. Водночас малозаселеними є пустелі, вкриті льодовиками простори, тундра, вологі екваторіальні ліси.

Другим є *історичний чинник*. Найгустіше заселені райони давнього освоєння, де формувалася людина сучасного типу або існували могутні цивілізації давнього світу. Тому густозаселеними регіонами лишаються й нині Європа, Південна і Східна Азія (*пригадайте, які давні держави існували на цих територіях*). Потужні міграційні потоки з Європи після епохи Великих географічних відкриттів спричинили до більшої густоти населення саме східного узбережжя Америки.

Третім чинником є *демографічний*. Адже чисельність та густота населення швидше зростають у країнах з другим типом відтворення. Навпаки, демографічна криза та депопуляція призводять до зменшення кількості та густоти населення.

Нарешті, розміщення населення завжди залежало від *економічного чинника*, тобто рівня розвитку та розташування виробництва. Ще в давнину у зв'язку з розвитком сільського господарства були території, що приваблювали людей: долина Нілу, Індо-Гангська низовина, Велика

-
1. Спробуйте з'ясувати, які чинники зумовили формування кожного з трьох ареалів найбільшої густоти населення у світі. Чи скрізь вони були однаковими?
  2. В Україні середній показник густоти населення становить майже 76 чол./км². Порівняйте цей показник із середньосвітовим. Поміркуйте, які тенденції до зміни має показник середньої густоти населення в нашій державі.

Китайська рівнина. З розвитком промисловості утворилися великі осередки підвищеної густоти населення в Європі та на сході Північної Америки. Тепер усе частіше господарство тяжіє до морських шляхів, які визначають економічні зв'язки між більшістю країн сучасного світу. Тому й густота населення зростає в цих районах.

Під дією всіх перелічених чинників у світі склалося три великих ареали максимальної густоти населення. Найбільшим з них є *Південна та Східна Азія*. Середня густота населення тут становить 200–600 чол./км², а в деяких місцях — 1000–2000 чол./км². Другим ареалом підвищеної густоти населення є *Західна і Центральна Європа*, де цей показник у середньому коливається на рівні 100–200 чол./км², а подекуди — 1000–5000 чол./км². *Східне узбережжя Північної Америки* є третім ареалом дуже високих показників густоти населення — 200–300 чол./км². В основному в ареалах максимальної густоти населення розташовані й країни з найбільшою кількістю людей (понад 100 млн чол.). Таких країн багато в Азії.

Поміркуйте, які держави з найбільшою кількістю населення мають значні контрасти в густоті населення на своїй території. З чим це пов'язано?

Типи поселень. Результатом розселення людей є мережа населених пунктів (поселень). Розрізняють два типи поселень: *міські* й *сільські*. За даними статистики нині 51 % населення світу проживає в міських поселеннях, а 49 % — у сільських. Виявляється, не завжди легко провести межу між містом і селом. Чим же вони відрізняються одне від одного? Які критерії покладені в основу поділу поселень на міста та села?

Здавалося, найважливішим критерієм могла б стати *кількість населення (людність)*. Проте єдиних критеріїв у світі щодо людності міст немає. Так, у Скандинавських країнах містом вважають поселення, де проживає понад 200 жителів, у Канаді та Австралії — понад 1 тис. чол., у США — понад 2,5 тис. чол., у Китаї — понад 3 тис. чол., в Україні — понад 10 тис. чол., у Росії — понад 12 тис. чол. На рівні ООН було зроблено спроби встановити єдиний, спільний для всіх країн, критерій для визначення статусу міста — не менше 20 тис. чол. Але при цьому кількість міст світу одразу б зменшилася на чверть. Тоді було вирішено вести облік міст за даними кожної держави. Тому головною ознакою, що відрізняє міське поселення від сільського, є *характер зайнятості* населення. Міським є поселення, де більша частина людей працює в промисловості та сфері послуг, сільським — у сільському господарстві.

Міські поселення. У наш час розміщення людей усе більше визначається географією *міст*. Перші в історії міста були центрами торгівлі, ремесел, військовими укріпленнями, центрами адміністративної влади. З розвитком суспільства роль міст значно розширилася. Вони стали транспортними вузлами, культурними, освітніми, курортними центрами. Тепер міста класифікують за їх *функціями*, тобто основною роллю, яку вони відіграють у господарстві країни.

Великі міста часто є *багатофункціональними* — виконують одразу кілька функцій як у виробничій сфері, так і в сфері послуг. В останні десятиріччя у найбільших містах зростає роль саме невиробничої сфери: науки, освіти,

культури, фінансового та юридичного обслуговування, реклами, побутових послуг тощо. Так, у Нью-Йорку в сфері послуг працює понад 4/5 усього економічно активного населення, у Лос-Анджелесі та Чикаго — понад 3/4.

Існують і *вузькоспеціалізовані* міста, основою для розвитку господарства яких стала одна галузь виробничої або невиробничої сфери. Виділяють міста з такими функціями: *промисловими* (наприклад, Детройт, Запоріжжя), *транспортними* (Суец, Іллічівськ), *політико-адміністративними* (так звані штучні столиці — міста, що були спеціально збудовані як адміністративні центри і не виконують інших функцій: Канберра, Оттава, Вашингтон, Бразилія), *науковими* та *освітніми* (Оксфорд, Кембридж, Гейдельберг), *курортно-оздоровчими* (Ніцца, Майамі, Ялта), *військовими* (Гібралтар, Севастополь), *релігійними* (Мекка, Медина).

Класифікують міста й за кількістю жителів (людністю). *Малим* у більшості країн вважається місто з кількістю жителів до 20 тис. чол., *середнім* — 20–100 тис. чол., *великим* — 100–500 тис. чол., *дуже великим* — 500 тис.–1 млн чол., *містом-мільйонником* — понад 1 млн чол., *містом-мультимільйонником* — понад 5 млн чол.

Справжнім феноменом суспільного розвитку XIX–XX ст. стала урбанізація (від лат. urbanus — *міський*) — процес швидкого зростання міського населення, поширення міського способу життя та зростання ролі міст у розвитку суспільства. Якщо в XIX ст. урбанізація охопила лише розвинені країни Європи та Північної Америки, то у XX ст. вона набула всесвітнього характеру, тобто охопила всі регіони земної кулі. Як глобальний процес урбанізація має загальні риси, властиві всім типам країн.

По-перше, відбувається *швидке зростання міського населення*. Якщо на початку XIX ст. у містах проживало 3 % населення світу, то через 100 років цей показник зріс до 14 %, а на початку XXI ст. становить уже 51 %. До 2030 р. очікується, що частка міських жителів становитиме 60 %. Які причини зумовили такі стрімкі темпи зростання міського населення? Насамперед, це міграція людей із села до міста. Крім того, межі міст розширюються, і вони поглинають передмістя. Виникають і нові міста, а в зв'язку з розвитком промисловості та сфери послуг деякі села перетворюються на міста. Зрештою, природний приріст у самих містах більший, ніж у селах, що веде до швидкого зростання їхньої людності.

Користуючись картою другого форзацу підручника, назвіть міста-мультимільйонники кожного з регіонів світу. Які з цих міст є одночасно столицями держав? Визначте, в яких регіонах та країнах світу найбільше міст-мультимільйонників. Чим це можна пояснити?

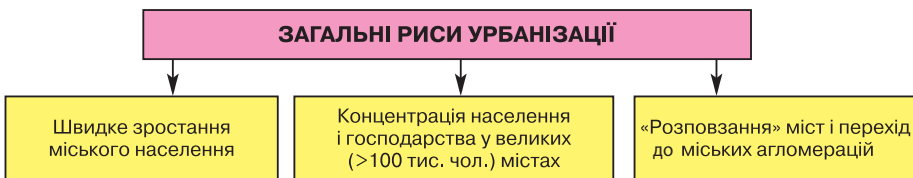

Схема 24. Загальні риси урбанізації

По-друге, *дуже швидко зростає населення та господарство великих (понад 100 тис. жителів) міст*. Саме такі міста найбільше відповідають економічним та духовним запитам людей. Тут є багато робочих місць, особливо сучасних наукомістких виробництв, добре розвинута сфера послуг: заклади освіти, культури, побутового обслуговування, місця відпочинку, а це приваблює людей. Якщо на початку ХХ ст. великих міст у світі налічувалося близько 360, то тепер їх кількість зросла до 2500. Серед великих міст найшвидше зростає населення міст-мільйонників. Ще 100 років тому в світі їх було всього 10, нині ж їх понад 330. Міст-мультимільйонників уже налічується 31, причому 14 з них має кількість населення понад 10 млн чол. (див. *другий форзац*). Найбільшим містом світу вважають столицю Мексики — *Мехіко*, де проживає 19,7 млн чол.

Поміркуйте, які переваги та проблеми дало людству явище урбанізації. Чи можливо подолати ці проблеми? Якщо так, то якими шляхами?

Великі міста обростають містами-супутниками, залучаючи їх до зони свого впливу. Водночас до неї потрапляють і найближчі до міст сільські населені пункти. Так відбувається перехід до міських агломерацій (з лат. — *приєдную*) — групи населених пунктів, між якими існують тісні зв'язки та частими є «маятникові міграції» населення. Це більша за місто форма розселення. Кожна міська агломерація формується навколо великого міста або кількох близько розташованих міст, які називають ядром (ядрами) агломерації. Якщо ядро одне, міська агломерація називається моноцентричною, наприклад: *Лондонська, Паризька, Нью-Йоркська, Сан-Паулу, Київська* та ін. Якщо два міста зростаються передміськими зонами — агломерація називається біцентричною. Зокрема, такою є найбільша в світі за кількістю мешканців *Токійсько-Йокогамська* агломерація, населення якої становить 35,7 млн чол. Якщо ж ядер агломерації кілька, її називають поліцентричною. Такими є *Рурська* агломерація на заході Німеччини та *Верхньосілезька* на півдні Польщі.

Але в наш час подекуди навіть міські агломерації зрощуються й утворюють суцільні урбанізовані зони, що є найбільшими формами розселення і називаються мегаполісами (з грець. — *велике місто*). Це група агломерацій, які майже зливаються забудовою й мають єдину інфраструктуру. На території США сформувалися *Приатлантичний, Приозерний та*

Каліфорнійський мегаполіси. В Японії виник мегаполіс *Токайдо*, в якому проживає майже половина населення держави. У Західній Європі сформувалися мегаполіси — *Прирейнський (Рандстад)* та *Англійський*.

Явище урбанізації має свої особливості в країнах різних типів. Основними ознаками, якими різняться цей процес у розвинених країнах і тих, що розвиваються, є *рівень і темпи урбанізації*.

Нью-Йоркська агломерація

Схема 25. Особливості урбанізації

Рівень урбанізації показує, яка частка загальної кількості людей країни проживає в містах. Високим вважається рівень урбанізації понад 50 %, середнім — 20–50 %, низьким — менше 20 %. Темпи урбанізації — це швидкість зростання міського населення.

Для розвинених країн характерні переважно високий рівень та низькі темпи урбанізації (схема 25). Більше того, з кінця ХХ ст. кількість населення великих міст Західної Європи почало зменшуватися. Щороку в середньому на 1 млн чол. скорочується кількість міських жителів у США. Зменшується й населення Токіо. Це результат процесу субурбанізації — відпливу міського населення в передмістя. Внаслідок цього розвивається приміська зона та формуються великі міські агломерації. Причому в ядрі такої агломерації живе лише 1/3–1/4 частина населення, а основна маса людей мешкає в передмістях та містах-супутниках. Це явище пов'язується з напруженою екологічною ситуацією в місті, дешевою землею для зведення власного будинку в приміській зоні та високим розвитком транспорту, що дає можливість жити ближче до природи і щоденно їздити на роботу в місто.

Для країн, що розвиваються, характерний середній або низький рівень урбанізації. Щоправда, у більшості країн Латинської Америки, країнах Перської затоки, Північної Африки, нових індустріальних країнах Азії він уже високий. Темпи урбанізації дуже високі — в 4,5 рази вищі, ніж у розвинених країнах, що дає підставу говорити про «міський вибух». З перенаселених сіл, у яких немає роботи та елементарних умов проживання, люди їдуть до міста шукати кращої долі. При цьому швидко зростає частка міського населення країн, проте міський спосіб життя не поширюється. Адаже всіх переселенців місто не в змозі забезпечити житлом та роботою. Це явище дістало назву *х и б н а у р б а н і з а ц і я*. Околиці величезних міст перетворюються на перенаселені нетрі з антисанітарними умовами, де люди живуть у наметах, картонних коробках, дерев'яних ящиках. Такі квартали є розсадниками хвороб та злочинності. У Бразилії їх називають «фавелами», у Перу та Колумбії — «барріос кландестінос», в Індії — «басті», в Африці — «бідонвілями». За умов хибної урбанізації у промисловому виробництві країни зазвичай домінує одне місто, яке часто є столицею. Так, Монтевідео дає 3/4 всієї промислової продукції Уругваю, Буенос-Айрес — 2/3 продукції Аргентини, Ліма — понад 1/2 товарів Перу.

Сільські поселення. Сільські поселення бувають трьох основних форм: *групової, розсіяної* (фермерської), *кочової*. Для першої форми характерні великі села у поєднанні з хуторами. Вони існують, зокрема, у країнах Європи, Африки, а також Японії, Китаї. При розсіяній (фермерській) формі поселень, що типова для США, Канади, Австралії, люди володіють великими наділами землі й живуть на значній відстані один від одного. Кочова форма сільських поселень характерна для Монголії, Саудівської Аравії, Ірану, племен Тропічної Африки та Амазонії.

В останні роки в умовах науково-технічного прогресу в розвинених державах змінюються функції сільських поселень. Для них притаманним стає явище *рурбанізації* (з англ. — *сільський* та лат. — *міський*) — процес поширення міського способу життя на селі. При цьому в село переносяться міські галузі господарської діяльності: сфера послуг та промисловість. У селі зростає кількість котеджів міських жителів. Найбільш рурбанізованою є місцевість навколо Парижа. Тут проживає понад 400 тис. селян, з яких лише 15 % працюють у сільському господарстві, інші працюють у столиці або передмістях чи обслуговують туристів. Отже, розселення є складною системою розміщення людей по території, вона склалася історично і постійно змінюється.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Розміщення населення на території та розподіл його за різними типами поселень називають розселенням. Середня густина населення у світі становить 48 чол./км², в Україні — 76 чол./км². Але населення розміщене вкрай нерівномірно. Це зумовлене природними, історичними, демографічними та економічними причинами. У світі є три ареали найбільшої густоти населення: Південна і Східна Азія, Західна й Центральна Європа, схід Північної Америки. Найбільшими країнами за кількістю жителів є Китай (1,33 млрд чол.), Індія (1,2 млрд чол.) та США (307,9 млн чол.).
- Розрізняють два типи поселень: міські та сільські. Вони відрізняються характером зайнятості та кількістю населення. У містах сьогодні проживає 51 % населення світу. Головними видами діяльності людей у містах є промисловість та сфера послуг. За функціями міста бувають багатофункціональними і вузькоспеціалізованими. За людністю виділяють міста: малі, середні, великі, дуже великі, містамільйонники та мультимільйонники. Найбільшим містом світу є столиця Мексики — Мехіко (19,7 млн чол.).
- Всесвітнім явищем став процес урбанізації. Характерними його рисами є зростання частки міського населення, прискорений розвиток великих міст, перехід до міських агломерацій. Найбільшою за кількістю населення є Токійсько-Йокогамська агломерація (35,7 млн чол.). Міські агломерації, зростаючись між собою, утворюють мегаполіси. Такі мегаполіси сформувалися в США, Японії, Західній Європі. Урбанізація має певні відмінності в країнах різних типів. Для розвинених країн характерні високий рівень та низькі темпи урбанізації, субурбанізація — відплив міського населення у передмістя. В країнах, що розвиваються, рівень урбанізації середній або низький, а темпи урбанізації дуже високі. Це призводить до хибної урбанізації.
- У селах проживає 49 % населення. Там люди здебільшого працюють у сільському господарстві. Основні форми сільського розселення — групова, розсіяна (фермерська), кочова. В наш час у розвинених країнах поширюються нехарактерні види діяльності сільського населення — сфера послуг та промисловість. Це явище має назву «рурбанізація».

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Що таке густина населення? Якими чинниками викликана її неоднорідність?
2. Назвіть три ареали найбільшої густоти населення у світі та поясніть причини їх формування.
3. Якими ознаками відрізняється міське поселення від сільського?
4. Що таке урбанізація? Які вона має загальні риси у всіх країнах світу?
5. Дайте визначення поняттям «субурбанізація», «рурбанізація», «хибна урбанізація». Для яких типів країн та чому характерні ці явища?
6. Поміркуйте, урбанізація є позитивним чи негативним явищем для людської цивілізації?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- Щорічно у світі народжується близько 140 млн чол., що майже дорівнює населенню такої країни, як Росія. Щодоби з'являється на світ 250 тис. новонароджених. Це трохи менше від населення Ісландії і дорівнює кількості жителів таких міст України, як Кременчук, Рівне, Чернівці або Хмельницький. Щохвилини на Землі народжується 175 дітей, а щосекунди — троє.
- Вчені обчислили, що теоретично кожна жінка може за своє життя народити до 35 дітей, якщо не буде близнят. Проте таке трапляється дуже рідко. Але відомий випадок, коли одна з громадянок Чилі мала 55 дітей. Щоправда, у неї завжди були двійні та трійні. Ймовірно, її можна вважати найбільш багатодітною матір'ю у світі.
- У зв'язку зі стрімким зростанням населення в країнах, що розвиваються, у 1957 р. було створено Міжнародну федерацію планування сім'ї. Проте її програми не були успішними, бо мали занадто декларативний характер. Російський демограф В. Борисов розрахував рівень народжуваності, який забезпечував би просте відтворення населення і нульовий природний приріст. На кожну подружню пару має припадати 2,6 дитини: дві — на заміну батькам, а 0,6 — для компенсації бездітної частини населення або нещасних випадків. При цьому розподіл сімей за кількістю дітей має бути таким: 4 % — бездітні, 10 % — з однією дитиною, 35 % — з двома дітьми, ще 35 % — із трьома, 14 % — з чотирма й 2 % — з п'ятьма та більшою кількістю дітей. Тобто навіть для простого відтворення необхідно, щоб сім'ї з трьома та більшою кількістю дітей становили понад половину загальної кількості родин.
- Найбільшу в світі густоту населення й одночасно найвищий рівень урбанізації мають країни-карлики. У Монако — цій європейській мікро-державі на березі Середземного моря — густина населення сягає майже 16,5 тис. чол./км². Рівень урбанізації тут становить 100 %, адже площа території лише 1,95 км² і складається з чотирьох міст, що злилися: Монако, Монте-Карло, Ла-Кондамін та Фонв'ель. Другим таким унікалом є азіатська країна-карлик Сінгапур, назва якої перекладається з санскриту як «місто лева». При рівні урбанізації 100 % середня густина населення тут становить майже 6,5 тис. чол./км². Третьою за густиною населення державою є Мальта у Середземному морі — майже 1,3 тис. чол./км². Але рівень урбанізації Мальти становить 89 %.

Практична робота 1

Порівняльна оцінка трудових ресурсів і зайнятості населення в основних сферах господарства країн та регіонів світу

Мета: порівняти вікову структуру населення, забезпеченість трудовими ресурсами, рівень безробіття та зайнятість населення в основних сферах господарства країн з різних регіонів світу. Виявити закономірності прояву даних показників у країнах з різним рівнем економічного розвитку.

Використання карт: політична карта світу, трудові ресурси світу.

Завдання: на основі аналізу карти трудових ресурсів світу і тексту підручника заповнити таблицю та здійснити розрахунки відповідних статистичних показників. У висновку порівняти ступінь залучення трудових ресурсів у різні сфери господарства залежно від рівня економічного розвитку держави. Визначити місце України за даними показниками.

Забезпеченість трудовими ресурсами і зайнятість населення в основних сферах господарства

Назви країн	Кількість населення, млн. чол.	Тип відтворення населення	Вікова структура (%)			Трудові ресурси		Рівень безробіття		Зайнятість у сферах господарства (%)			Рівень кваліфікації
			діти	працездатні	літні люди	у %	у млн. чол.	у %	у млн. чол.	промисловість	сільське господарство	сфера послуг	
Велика Британія													
Іспанія													
Україна													
Росія													
Японія													
Індія													
Китай													
США													
Канада													
Мексика													
Бразилія													
Аргентина													
Конго (ДРК)													
Південна Африка													
Австралія													

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМИ «НАСЕЛЕННЯ СВІТУ»

І рівень. Тестові завдання

Знайдіть правильні відповіді

- «Демографічний вибух» у ХХ ст. відбувся у:
а) високорозвинених країнах;
б) країнах, що розвиваються;
в) в усіх країнах світу.
- Причиною «демографічного вибуху» у ХХ ст. вважають:
а) стрімке зниження рівня смертності у країнах, що розвиваються;
б) зростання у світі кількості міст;
в) високий рівень розвитку промисловості у високорозвинених країнах.
- Виберіть країни, яким притаманний перший тип відтворення населення:
а) Україна; б) США; в) Єгипет; г) Китай;
д) Японія; е) Франція; е) Індія.
- Які причини викликали міграції населення з країн Середземномор'я до високорозвинених країн Західної Європи після Другої світової війни?
а) національні; б) економічні; в) релігійні;
г) політичні; г) екологічні.
- Яку частину трудових ресурсів вважають економічно активним населенням:
а) яка реально працює у галузях промисловості;
б) яка реально задіяна у виробництві;
в) всі трудові ресурси.
- Які з названих країн є багатонаціональними:
а) Індія; б) Канада; в) Японія;
г) Китай; г) Україна; д) Саудівська Аравія;
е) Алжир; е) США; ж) Південна Африка;
з) Німеччина.
- Яка з мовних родин є найбільшою у світі:
а) китайсько-тибетська; б) індоєвропейська;
в) уральська; г) алтайська.
- Виберіть з переліку релігій ті, що є світовими:
а) індуїзм; б) іудаїзм; в) мусульманство;
г) конфуціанство; г) християнство; д) синтоїзм;
е) буддизм.
- Знайдіть ареали найбільшої густоти населення у світі:
а) Північна Африка; б) Західна і Центральна Європа;
в) Південно-Східна Австралія; г) Південна та Східна Азія;
г) схід Південної Америки; д) схід Північної Америки.
- За якою основною ознакою міське поселення відрізняють від сільського:
а) кількість населення;
б) характер будівель;
в) характер зайнятості населення;
г) розгалужена соціальна інфраструктура;
г) екологічний стан середовища.
- Найбільшою формою розселення вважають:
а) місто-мільонер; б) місто-мультимільонер;
в) міську агломерацію; г) мегаполіс.

12. Виберіть з наведених країни з високим рівнем урбанізації:
- а) Японія; б) Україна; в) Сомалі;
 г) Індія; г) США; д) Ефіопія;
 е) Індонезія; є) Велика Британія.

II рівень. Самостійні та практичні роботи

1. Дайте визначення понять: «демографічний вибух», «демографічна політика», «сальдо міграцій», «урбанізація», «субурбанізація», «мегаполіс».
2. Які релігії сповідує населення країн, зазначених у таблиці? (у відповідному місці поставте знак «+»)

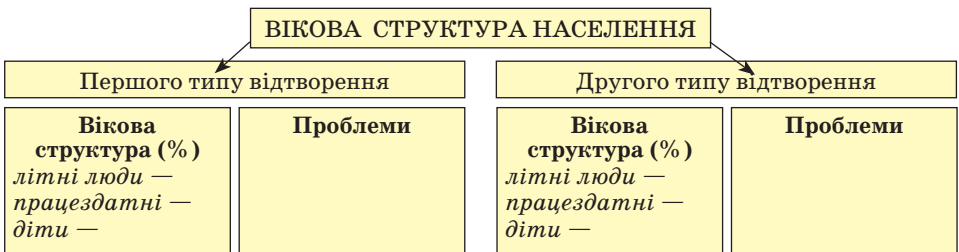
Зразок

Світові та національні релігії

Назви країн	Релігії							
	Світові				Національні			
	Християнство: а) католицизм б) протестантизм в) православ'я	Мусульманство (іслам)	Буддизм	Іудаїзм	Індуїзм	Конфуціанство	Синтоїзм	
США								
Україна								
Саудівська Аравія								
Китай								
Туреччина								
Італія								
Індія								
Ізраїль								
Японія								
Іран								
Велика Британія								

3. Доповніть схему «Вікова структура населення».

Зразок

4. Запишіть у таблицю приклади різних за національним складом країн.

Зразок

Національний склад країн

Однонаціональні країни	Двонаціональні країни	Багатонаціональні країни

III рівень. Аналітичні завдання та порівняльні характеристики

1. Порівняйте забезпеченість трудовими ресурсами і зайнятість населення в основних сферах господарства в різних регіонах світу. Для виконання роботи використовуйте статистичні дані таблиць додатків ...

З р а з о к

Забезпеченість трудовими ресурсами і зайнятість населення в основних сферах господарства

Назви регіонів	Кількість населення, млн. чол.	Тип відтворення населення	Вікова структура (%)			Трудові ресурси		Економічно активне населення		Зайнятість у сферах господарства (%)			Рівень кваліфікації
			діти	працездатні	літні люди	у %	у млн. чол.	у %	у млн. чол.	промисловість	сільське господарство	сфера послуг	
Європа													
Азія													
Африка													
Північна Америка													
Латинська Америка													
Австралія і Океанія													

2. Заповніть узагальнюючу таблицю. Виявіть проблеми, що пов'язані з названими явищами та запропонуйте можливі шляхи їх подолання.

З р а з о к

Основні демографічні процеси та явища розвитку населення і пов'язані з ними проблеми

Основні процеси та явища	Регіони прояву	Головні причини явища	Проблеми, пов'язані з даним явищем	Можливі шляхи подолання

Теми для самостійної підготовки доповідей

1. Прогнози щодо динаміки кількості населення світу.
2. Особливості демографічної політики азійських країн (Японія, Китай, Індія, В'єтнам).
3. Демографічна політика у країнах Європи та її особливості в Україні.
4. Міграційна політика та міграційні служби різних країн світу.
5. Матеріальна та духовна культура найбільших народів.
6. Гіпотези про виникнення та розселення людей на Землі.
7. Сучасні проблеми найбільших міст світу.
8. Хмарочоси у сучасній архітектурі міст.
9. Субурбанізація та рурбанізація у розвинених країнах.
10. Хибна урбанізація у країнах, що розвиваються, та її проблеми.

Тема 3

ВЗАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ. СВІТОВІ ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ

ОЗНАЙОМИТЕСЯ З:

- новими поняттями: «навколишнє географічне середовище», «природокористування», «моніторинг», «геоекологія», «природо-ресурсний потенціал», «ресурсозабезпеченість»;
- закономірностями розміщення природних ресурсів світу;
- географією світових природних ресурсів: мінеральних, земельних, лісових, водних, рекреаційних; ресурсами Світового океану;
- сучасними проблемами використання ресурсів природи;

НАВЧИТЕСЯ:

- розраховувати ресурсозабезпеченість світу різними видами природних ресурсів;
- порівнювати співвідношення ресурсозабезпеченості в окремих регіонах та країнах світу;
- аналізувати картографічні та статистичні матеріали з метою виявлення закономірностей розміщення різних видів природних ресурсів і обчислення ресурсозабезпеченості.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

Географія за період свого двохтисячолітнього розвитку нагромадила величезний обсяг інформації про природні умови й природні ресурси світу, ступінь їх освоєння та використання. Важко собі уявити, що лише за один рік із надр Землі вилучається така кількість корисних копалин, що нею можна було б заповнити потяг, у 20 разів довший від земного екватора. Щорічно в повітря потрапляє понад 1 млрд т отруйних речовин. Постійно скорочуються орні землі та лісові масиви і водночас зростають території пустель та напівпустель. За останніх 150 років площа лісів планети зменшилася майже вдвічі, а пустель зросла на 15 %. Половина річкових та озерних вод після використання у виробництві повертається назад у вигляді вкрай забруднених стічних вод. А понад 20 % площі Світового океану вкрито загрозливою для існування водних організмів нафтовою плівкою. Природне середовище, його склад, розвиток, роль у житті людини стали предметом особливої уваги дослідників з 50-х рр. ХХ ст. Це пов'язане з появою і загостренням глобальних проблем людства. Нині з'являються протилежні погляди на значення навколишнього середовища для розвитку людської цивілізації. Так, деякі вчені схильні значно перебільшувати роль природних умов і природних ресурсів для існування

суспільства. Інші, навпаки, недооцінюють їх. Але незаперечним лишається той факт, що природні умови та ресурси є вирішальним чинником для проживання людей та розвитку господарства.

§ 10. ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Поняття про навколишнє (географічне) середовище. Природа є джерелом нашого існування. Потреби в продуктах харчування, воді, одязі, житлі, фізичному і духовному розвитку людина задовольняє за рахунок різноманітних природних багатств. Слід розрізняти поняття «природа» і «природне середовище». Так, під природою розуміють увесь світ. Частину природи, яку вивчає фізична географія, називають географічною оболонкою.

Внаслідок тривалого еволюційного розвитку природа під впливом господарської діяльності людини зазнала істотних змін. Саме ту частину природи, з якою взаємодіє людське суспільство, називають навколишнім (географічним) середовищем (схема 26). У наш час воно охоплює понад 60 % площі суходолу, з них 1/3 зазнала докорінних змін.

Глобальні екологічні проблеми. Внаслідок взаємодії природи і господарської діяльності людини між ними виник своєрідний «обмін речовин».

З одного боку, з природи людина вилучає дедалі більше ресурсів. Лише протягом року з надр Землі видобувають понад 120 млрд т мінеральної сировини. 11 % земельного фонду планети становлять орні землі. Багато прісної води використовує людина у своїй господарській діяльності. До того ж стрімко скорочується лісовий фонд планети. Дедалі більше природних ресурсів Світового океану залучається для потреб людства.

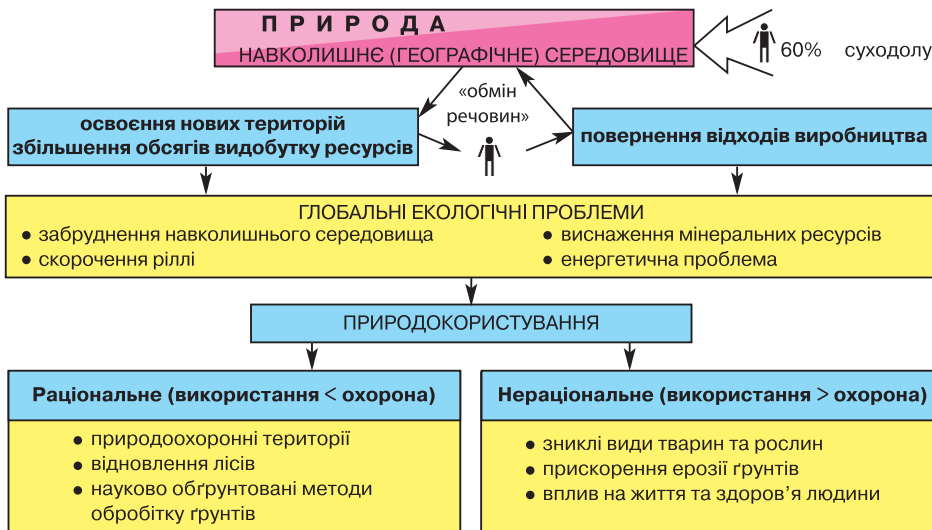

Схема 26. Взаємодія природи і суспільства

З іншого боку, відходи використаних у господарстві ресурсів потрапляють у навколишнє середовище. Так, 95 % мінеральної сировини йдуть у відвали і лише 5 % реально використовуються у виробництві. Щороку внаслідок усіх видів господарської діяльності (автотранспорт, електроенергетика та інші) в повітря надходить значно більше вуглекислого газу, ніж його здатна поглинути рослинність планети. Близько 90 % пестицидів та гербіцидів, які розсіюються на полях, забруднюють ґрунти та ґрунтові води, що стікають у водойми.

Наслідком такого колообігу речовин між природою і людиною є поява і загострення *глобальних екологічних проблем*. Екологічними вважають комплексні проблеми, що виникли в результаті взаємодії людини з географічним середовищем. Найактуальніші з них — забруднення навколишнього середовища, скорочення ріллі, виснаження мінеральних ресурсів та енергетична проблема (її екологічні аспекти).

Вивченням динаміки розвитку глобальних екологічних проблем займається наука *геоекологія*, яка виникла наприкінці ХХ ст. Її поява пов'язана з посиленням тиску людини на природу, що загрожує існуванню

Назвіть території, які, на ваш погляд, можна віднести до комфортних, дискомфортних та екстремальних для проживання. Поясніть, що впливає на якість цих територій.

самого людства. Основним методом геоекології є *моніторинг* (з лат. — *нагадувач, наглядач*) — система спостережень і контролю за станом природного середовища та змінами, що відбуваються в ньому під впливом господарської діяльності людини. Моніторинг передбачає спостереження, оцінку і прогнозування стану навколишнього середовища. Він здійснюється на локальному, регіональному та глобальному (біосферному) рівнях.

Оцінкою якості навколишнього середовища стосовно життя людини займається *медична географія*. Вона поділяє умови існування на комфортні, дискомфортні та екстремальні. Комфортними вважаються умови, за яких здоров'ю людини нічого не загрожує. Дискомфортні умови призводять до відхилень від норми фізіологічного стану людського організму і спричиняють різні захворювання. Перебування людини в екстремальних умовах загрожує її життю і здоров'ю. Екстремальними для проживання визнано території із суворими кліматичними умовами, високогірні області, а також райони екологічного лиха.

Природокористування та його види. Людська діяльність по-різному впливає на навколишній світ. Систему заходів, спрямованих суспільством на вивчення, освоєння, охорону та перетворення географічного середовища, називають *природокористуванням*. Воно може бути раціональним і нераціональним.

Раціональним вважають таке природокористування, коли обсяги залучення природних багатств компенсуються заходами щодо їх відновлення та охорони. При *нераціональному* природокористуванні значно переважає антропогенний вплив на природні комплекси, що призводить до екологічної кризи. Крайнім проявом нераціонального природокористування є *хижацьке*, за умов якого знищуються окремі види ресурсів або

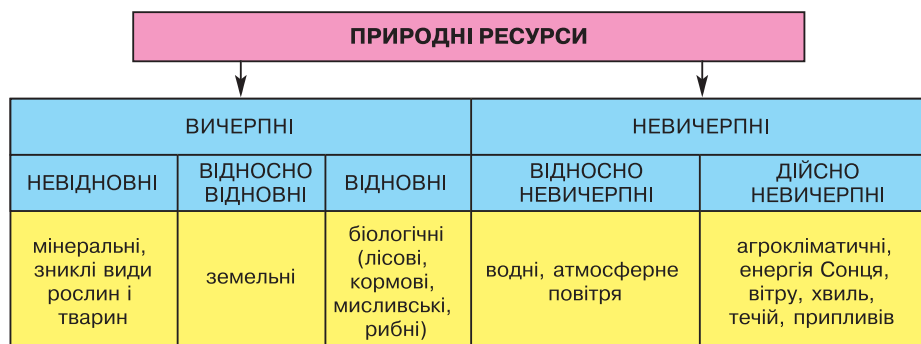

Схема 27. Класифікація природних ресурсів

природні комплекси. Так, зокрема, сталося з деякими тваринами й рослинами. Зовсім зникли морська корова, тур, тарпан, на межі вимирання опинилися морські ссавці, людиноподібні мавпи, великі хижаки з родини котячих, носороги тощо.

Природоресурсний потенціал світу. *Природоресурсний потенціал* — це сукупність природних ресурсів певної території: світу, регіону, країни або її частини. У зв'язку з поширенням негативних наслідків екологічних проблем виникає необхідність раціонального використання природних ресурсів. До них належить сукупність компонентів навколишнього середовища, що їх люди можуть безпосередньо використовувати у господарстві.

Географія природних ресурсів вивчає розміщення і структуру окремих видів ресурсів, дає їм економічну оцінку, визначає ресурсозабезпеченість, а також розглядає питання їх відтворення, раціонального використання та охорони.

Природні ресурси можна класифікувати за характером відновлення і за належністю до компонентів природи. За характером відновлення розрізняють *вичерпні* (запаси яких обмежені) та *невичерпні* (що кількісно є безмежними) природні ресурси (схема 27).

Вичерпні ресурси бувають *невідновними* (мінеральні ресурси та зниклі види рослин і тварин); *відносно відновними*, тобто такими, що відновлюються дуже повільно (земельні), та *відновними* (біологічні). Невичерпні ресурси поділяють на *відносно невичерпні*, кількість яких залишається незмінною, але якість значно погіршується (водні ресурси

Вітрова електростанція. Данія

та атмосферне повітря), та *справді невичерпні*, на кількість та якість яких людина не здатна вплинути (агрокліматичні, енергія Сонця, вітру, хвиль, течій, припливів).

За належністю до компонентів природи розрізняють такі основні види ресурсів: *мінеральні, земельні, водні, лісові, рекреаційні* та ін. Систематизація даних про різні види природних ресурсів завершується складанням відповідних *кадастрів* (реєстрів). Наприклад, існують земельний, лісовий, водний кадастри. Вони є основою для економічної оцінки природоресурсного потенціалу певної території.

Природні ресурси розміщені на планеті нерівномірно. Забезпеченість ними залежить від запасів, обсягів і темпів їх використання. Для того, щоб можна було визначати, на скільки років вистачить тих чи інших видів природних ресурсів, введено поняття *ресурсозабезпеченості*. Ресурсозабезпеченість, тобто відношення між відомими запасами природних ресурсів і розмірами їх використання, розраховують за формулою:

$$\text{Ресурсозабезпеченість} = \frac{\text{Запаси ресурсу}}{\text{Обсяги використання}}$$

Таким чином, або підраховують кількість років, на яку вистачить даного виду ресурсу, або оцінюють запаси цього ресурсу з розрахунку на душу населення.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Зі зростанням чисельності населення та розвитком господарства площа навколишнього (географічного) середовища постійно розширюється. Людина залучає у виробництво дедалі більше природних ресурсів. Водночас збільшується негативний вплив на природу. Внаслідок цього виникли та загострилися глобальні екологічні проблеми. Загалом у світі переважає нераціональне природокористування.
- Економічна оцінка природних багатств певної території є основою для визначення її природоресурсного потенціалу. Природні ресурси класифікують за різними ознаками, зокрема за характером відновлення та належністю до компонентів природи. За характером відновлення вони поділяються на вичерпні та невичерпні. За належністю до компонентів природи — на мінеральні, земельні, водні, лісові, рекреаційні тощо. Для розрахунку запасів різних видів природних ресурсів застосовують поняття «ресурсозабезпеченість», що залежить від загального обсягу наявних ресурсів і темпів їх використання.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Поясніть різницю між поняттями «природа» та «навколишнє (географічне) середовище».
2. Назвіть глобальні екологічні проблеми. Поясніть, з яких причин вони виникли.
3. Що таке природокористування? Наведіть приклади раціонального та нераціонального природокористування.
4. Що таке природоресурсний потенціал території? Для чого дають його оцінку?
5. За якими ознаками класифікують природні ресурси?
6. Що таке ресурсозабезпеченість?

§ 11. СВІТОВІ МІНЕРАЛЬНІ РЕСУРСИ

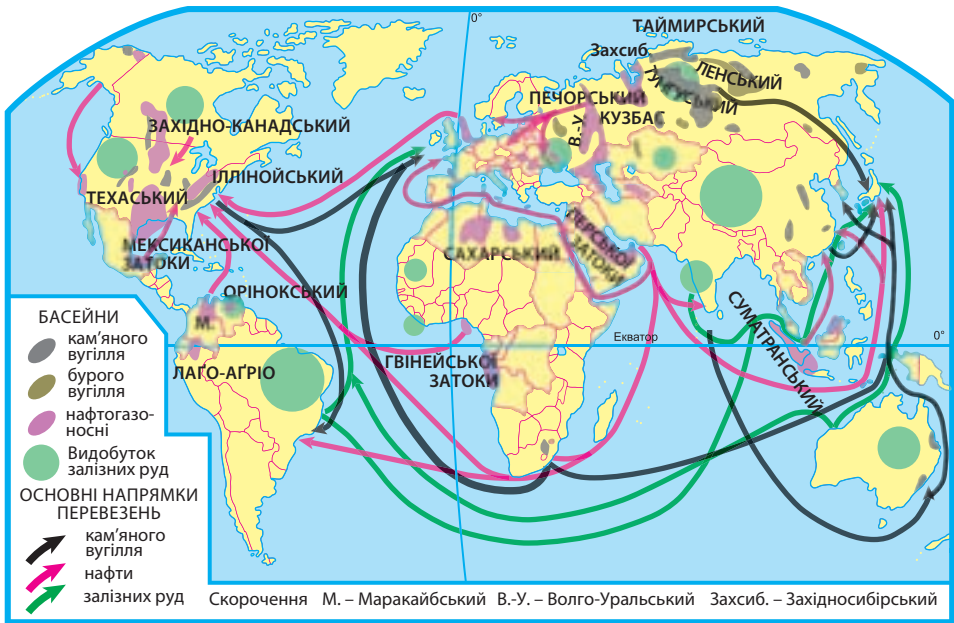
Використання мінеральних ресурсів. Мінеральні ресурси є основою для розвитку головної сфери матеріального виробництва — промисловості. Більшість їх видів належить до вичерпних та невідновних.

Протягом тривалого періоду, від епохи середньовіччя до промислових революцій XVIII–XIX ст., основу мінерально-сировинної бази людства становили переважно руди металів, а саме: мідь, золото, залізо, срібло, олово, свинець, ртуть. Крім того, досить великий попит був на виробне та коштовне каміння. З середини XX ст. у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу мінерально-сировинна база значно розширилася. Символами нашого часу стали алюміній, титан, кобальт, берилій, літій та інші речовини, без яких неможливо уявити розвиток найсучасніших виробництв.

Сьогодні використовують понад 200 видів мінеральної сировини, в тому числі в Україні — близько 50. За господарським призначенням корисні копалини поділяють на *паливно-енергетичні, руди металів, хімічні, технічну та будівельну сировину*. За походженням вони бувають магматичними, осадовими та метаморфічними, тому їх розміщення тісно пов'язане з будовою земної кори.

Закономірності поширення мінеральних ресурсів. До щитів давніх платформ приурочені родовища гірських порід переважно магматичного

Наведіть приклади різних за походженням та господарським використанням корисних копалин.

Картосхема 2. Мінеральні ресурси світу

Вугільний кар'єр

Користуючись картосхемою 2, назвіть найбільші нафтогазоносні та вугільні басейни світу. Поясніть закономірності їх поширення.

походження: залізни руди, руди деяких кольорових металів, алмази, граніт. У чохлах давніх та молодих платформ є великі запаси порід осадового походження: нафти, природного газу, вугілля, кухонної та калійної солей тощо. У поясах складчастості містяться запаси мінеральних ресурсів переважно магматичного походження: руди більшості кольорових металів, самородна сірка. В передгірних прогинах у шарах осадових порід знаходять нафту, природний газ, солі.

Паливні ресурси світу. Основними паливними ресурсами світу є нафта, природний газ та кам'яне вугілля. Їх запаси розміщені нерівномірно (*картосхема 2*).

Розвідані запаси *нафти* і *природного газу* в світі постійно зростають в результаті пошуку й освоєння нових родовищ. Особливо це стосується дна Світового океану. Серед багатьох тисяч нафтогазоносних районів вирізняються родовища-велетні. Їх відомо близько 50. У кожному з них запаси нафти оцінюються величиною від 500 млн т і вище, а запаси природного газу — понад 1 трлн т. Майже половина родовищ-велетнів сконцентрована в країнах Близького та Середнього Сходу. Найбільші поклади нафти й природного газу зосереджені в країнах Перської затоки, Росії, США, країнах Латинської Америки (Венесуела, Мексика, Еквадор), Північної Африки (Алжир, Лівія), Екваторіальної Африки (Нігерія, Габон), Південно-Східної Азії (Бруней, Індонезія).

Нині розвідані запаси *вугілля* не перевищують 10 % від загальних. Видобувають як кам'яне вугілля, на яке припадає 60 % вугільних ресурсів світу, так і буре вугілля. Найбагатшими на вугілля регіонами світу є Азія (54 %), Північна Америка (28 %) та Європа (9 %). Більшість вугільних басейнів знаходиться на території Росії, США та Китаю, на які припадає близько 80 % загальнопланетарних запасів.

З розвитком атомної енергетики зростає значення *уранових руд*. Їх потенційні ресурси оцінюються в 10 млн т. Однак економічно доцільним вважається розроблення родовищ, у яких вміст урану становить не менше 0,1 %. За оцінкою Міжнародного агентства з атомної енергетики (МАГАТЕ) розвідані запаси урану на початок XXI ст. дорівнюють близько 2 млн т. До першої п'ятірки країн щодо запасів уранових руд входять Австралія, Південна Африка, Нігер, Бразилія і Канада.

Рудні ресурси світу. За призначенням рудні ресурси поділяють на ті, що є сировиною для чорної металургії (залізни й марганцеві), кольорової

На основі аналізу картосхеми та карти атласу назвіть країни, в яких знаходяться найбільші родовища руд металів. Визначте закономірності їх залягання.

металургії (алюмінієві, мідні, поліметалеві, олов'яні та інші), та благородні метали (золото, срібло, платина). Найбільші у світі запаси *залізних і марганцевих руд* сконцентровані у Бразилії, Австралії, Південній Африці, Казахстані, Україні, Росії. Руди кольорових металів залягають у надрах землі своєрідними поясами. Так, *мідні та поліметалеві руди* знаходять у складчастих поясах Кордильєр-Анд та Альпійсько-Гімалайському поясі, *олов'яні руди* — у Тихоокеанському поясі. *Алюмінієві руди* формуються в корі вивітрювання. Освоєними районами їх поширення є північ Австралії, країни Гвінейської затоки, Карибського басейну, Середземномор'я.

Нерудні ресурси світу. Запаси нерудної сировини розміщені вкрай нерівномірно. Так, понад 80 % покладів *фосфоритів* припадають на Росію, США, Казахстан, Марокко. 3/4 усіх *калійних солей* світу видобувають Росія, Канада, Німеччина та Білорусь, найбільше *алмазів* — країни Південної Африки, Австралії та Росії.

Проблеми використання мінеральних ресурсів. Головною проблемою видобутку мінеральних ресурсів є виснаження їх родовищ. Так, за оцінками фахівців розвіданих запасів кам'яного вугілля вистачить на 200 років, нафти і природного газу — всього на 100, а окремих руд кольорових металів — менш ніж на 50 років. Сьогодні на межі повного вичерпання опинилися руди срібла та деяких рідкісноземельних металів. Існують два шляхи освоєння нових запасів корисних копалин. Перший пов'язаний з комплексним використанням сировини старих родовищ, переходом до видобування глибших та незручних для розробки шарів. Другий шлях — пошук та освоєння нових басейнів. Проте на суходолі такі можливості вже обмежені. Тому значну частину мінеральної сировини людина добуває з дна Океану. Так, нині близько 50 % нафти видобувають із шельфових родовищ. Найбільш реальними способами подолання мінерально-сировинної проблеми є її економне використання, зменшення енерго- та матеріаломісткості виробництва, комплексне використання сировини, пошуки матеріалів-замінників, залучення вторинних ресурсів тощо.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Мінеральні ресурси залягають у надрах землі дуже нерівномірно і залежать від геологічної будови земної кори.
- Головними паливними ресурсами світу є нафта, природний газ, вугілля. Зростає значення уранових руд для потреб енергетики. До рудних ресурсів належить мінеральна сировина, з якої виплавляють чорні та кольорові метали. Серед нерудної сировини найбільше значення мають фосфорити, кухонна та калійна солі, алмази.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Які ресурси називають мінеральними?
2. Чому мінеральні ресурси поширені на планеті нерівномірно?
3. Назвіть країни, що мають найбільші у світі поклади нафти, природного газу, кам'яного вугілля, залізних руд, руд кольорових металів. Поясніть причини їх високої забезпеченості цими видами сировини.
4. Які існують проблеми використання мінеральних ресурсів? Які є можливі шляхи їх подолання?

§ 12. ВОДНІ, ЗЕМЕЛЬНІ ТА ЛІСОВІ РЕСУРСИ СВІТУ

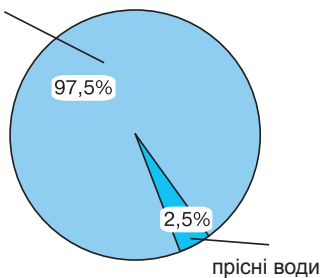
Водні ресурси світу. Нині у світі неухильно зростає рівень споживання води. Лише за останніх 100 років воно збільшилося в 12 разів і дорівнює 5000 км^3 . До останнього часу вода вважалася невичерпним багатством. Але водні ресурси є відносно невичерпними: їх загальна кількість на планеті залишається незмінною, але якість швидко погіршується. Загальний об'єм води на Землі дуже великий — майже $1,4 \text{ млрд км}^3$. З них близько 97,5 % припадає на води Світового океану, солоні озера та мінералізовані підземні води. Прісні води становлять близько 2,5 % об'єму гідросфери (діаграма 5). Але людина може використовувати лише її незначну частину. Недоступними для застосування на сучасному етапі залишаються води льодовиків (69 % прісної води), більшість підземних вод (30 %), боліт, а також вод, що містяться в ґрунті та в живих істотах (діаграма 6). Реально придатними для освоєння визнаються води річок і прісних озер. За показником річкового стоку світовими лідерами постають Азія, Латинська й Північна Америка.

Найбільшими споживачами води є сільське господарство, промисловість, комунальне господарство. Сільське господарство використовує майже 70 % загального споживання води, причому більша частина цього об'єму незворотно втрачається під час зрошення. Промисловість забирає понад $1/5$ води. Найбільш водомісткими галузями є целюлозно-паперова, хімічна і металургійна промисловість.

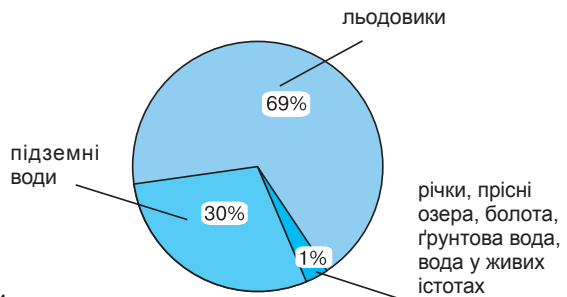
На планеті гостро постала проблема дефіциту прісної води. Вона спричинена насамперед бурхливим розвитком господарства та постійним збільшенням об'єму стічних вод. Водний дефіцит поки що має регіональний характер. Його особливо відчувають регіони з сухим та жарким кліматом. Крім того, $2/3$ населення світу постійно споживає неякісну воду. Існує реальна загроза того, що проблема водного дефіциту переросте в глобальну.

Головний шлях подолання проблеми — зменшення витрат води, особливо у сільському господарстві. Слід також знижувати водомісткість виробництва: запроваджувати маловодні та безводні технології. Одним з дієвих способів подолання регіонального дефіциту води є перерозподіл річкового стоку за допомогою спорудження каналів та водосховищ. Нині у світі побудовано й експлуатується понад 40 тис. водосховищ. Найбільше

води Світового океану, солоні озера та мінералізовані підземні води

Діаграма 5. Запаси води на планеті

Діаграма 6. Запаси прісної води

великих за площею водосховищ — у Північній Америці, Азії та Європі. Проте цей шлях має й свої недоліки: застій та цвітіння води, руйнування берегів, затоплення орних земель, підвищення рівня ґрунтових вод тощо.

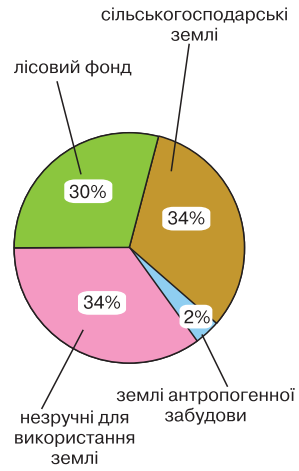
Необхідно широко запроваджувати очисні споруди, хоча їх ефективність залишається невисокою. Здавня в районах з водним дефіцитом застосовували опріснення морської води. Але ці технології дорогі й глобально розв'язати проблему не спроможні. Перспективним шляхом подолання водного дефіциту може бути транспортування айсбергів.

Світові земельні ресурси. Земельні ресурси — це вся земна поверхня, придатна для проживання людини і використання у господарській діяльності. Земельні ресурси утворюють світовий земельний фонд, що становить 134 млн км² (діаграма 7). Найвищий показник земельного фонду мають Євразія й Африка. Однак за площею землі на душу населення лідером є Австралія, тоді як Азія, де проживає майже 2/3 людства, за цим показником посідає останнє місце. Земельні ресурси є основою для забезпечення людства продуктами харчування. Завдяки їх використанню людина одержує майже 98 % продовольства, і лише 2 % припадають на біологічні ресурси Світового океану.

Земельні ресурси мають певні особливості: по-перше, їх не можна замінити іншими ресурсами, по-друге, вони розміщені на планеті зонально (відповідно до закону широтної зональності).

Серед сільськогосподарських угідь найважливіше значення мають *орні землі, або рілля (11 %), та природні луки і пасовища (23 %)*. Найбільшу площу під ріллею мають США, Індія, Росія, Китай, Канада, Казахстан, Україна. Максимально розорані землі в Бангладеш (понад 3/4), а також в Індії, Україні, Данії, Молдові, Угорщині (понад 1/2). Природні луки й пасовища в усіх регіонах світу, за винятком Європи, значно домінують над орними землями. Найбільші їх площі мають Австралія, Китай, США, Казахстан, Бразилія.

Головною проблемою використання земельних ресурсів є стрімке скорочення площі рілля внаслідок антропогенної забудови: розширення міст, побудови промислових об'єктів, прокладання шляхів сполучення, розроблення корисних копалин кар'єрним способом, створення водосховищ та каналів. Під ці об'єкти вже зайнято близько 2,5 % земельного фонду. Найбільшої шкоди орним землям завдають неправильні методи обробітку: розорювання схилів, недотримання сівозмін, перевищення норм внесення мінеральних добрив. Майже половина зрошуваних земель

Діаграма 7. Структура земельного фонду світу

Порівняйте структуру земельного фонду світу і України. Пригадайте, які проблеми виникають у нашій державі у зв'язку з використанням земельних ресурсів.

охоплена вторинним засоленням та заболочуванням. Ґрунти руйнуються також від прискореної водної та вітрової ерозії внаслідок надмірного випасання худоби, знищення природної рослинності, необґрунтованих методів меліорації. У світі щорічно внаслідок ерозії втрачається 6–7 млн га сільськогосподарських земель. За розрахунками вчених людство вже втратило в минулому 2 млрд га продуктивних земель.

Більшість країн світу спрямовують зусилля на збереження земельного фонду та поліпшення його структури. На міждержавному рівні питання раціонального використання земельних ресурсів координує створена при ООН Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО).

Площу ріллі розширюють шляхом вирубування лісів, зрошення пустель, осушення боліт, розорювання цілинних та перелогових земель. Але ці способи екологічно не виправдані. Доцільніше не залучати нові землі в господарське освоєння, а раціонально використовувати наявний сільськогосподарський фонд. У деяких приморських країнах широко використовується незвичний спосіб розширення суходолу — «наступом» на море. Так, у Нідерландах близько 40 % площі держави становлять *польдери* — землі, відвойовані у моря за допомогою спеціально споруджених дамб та гребель. Японія та Республіка Корея створюють штучні острови з пресованих промислових та побутових відходів, одночасно розв'язуючи проблему їх утилізації.

Лісові ресурси світу. Лісові ресурси є частиною біологічних рослинних ресурсів планети. До лісових ресурсів належать деревина, живиця, гриби, плоди, ягоди, горіхи, промислово-мисливські та лікарські ресурси. Крім того, ліс має ґрунто- і водозахисні, оздоровчі та естетичні властивості. Лісові ресурси характеризуються показниками лісистості, лісового фонду та запасами деревини.

Лісові ресурси є вичерпними, але відновними. Лісовий фонд світу становить майже 30 % площі суходолу. Найвищі показники лісистості має Латинська Америка, найнижчі — Західна Європа та Австралія. Країни з високим показником лісистості розташовані у зонах екваторіального та морського тропічного клімату, а також у помірному поясі. Тому на Землі є два майже однакові за площею пояси лісових масивів: північний і південний. У *північному (помірному) поясі* переважають хвойні породи дерев, на які припадає 2/3 лісових площ. Тут найбільші лісові площі мають Росія, Канада та США. *Південний (екваторіальний і тропічний) пояс* охоплює ліси басейнів Амазонки і Конго, а також острови Південно-Східної Азії, східні райони Китаю та південно-східні частини США. У лісах південного поясу переважають листяні породи, на них припадають 97 % площ.

Лісові площі у світі зменшуються на 0,6 % щороку. Особливо інтенсивно вирубуються вологі екваторіальні ліси. За останніх 50 років їх площа скоротилася вдвічі. Інтенсивно знищують тропічні ліси під рілля в країнах, що розвиваються. У районах будівництва та промислового освоєння також зникають ліси. Багато деревини йде на потреби целюлозно-паперової та меблевої промисловості. У найбідніших країнах і досі використовують ліс як паливо. Так, за даними ООН, 70 % населення країн, що розвиваються, застосовують дрова для опалення помешкань та приготування їжі. Постійно зростає частка експорту тропічної деревини до розвинених держав світу.

Найефективнішим способом боротьби зі зменшенням площі лісів є лісо-відновлення. Темпи його мають перевищувати швидкість вирубування лісу. Також слід більше уваги приділяти комплексному використанню деревини, тобто зробити виробництво безвідходним. Розпочато наукові роботи щодо пошуків заміників деревини для целюлозно-паперової промисловості.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Важливе значення для розвитку суспільства мають водні, земельні та лісові ресурси. Вони характеризуються нерівномірним поширенням на земній поверхні.
- При величезному об'ємі води на планеті, кількість придатної для використання води неухильно скорочується. У зв'язку зі збільшенням обсягів використання води та її забрудненням загострилася проблема глобального водного дефіциту.
- Найважливішою частиною земельних ресурсів є рілля (орні землі). На них припадає лише 11% площ земельного фонду планети. Площа ріллі постійно скорочується, що загострює продовольчу проблему.
- Лісові ресурси відновні, проте темпи їх використання такі, що запаси деревини скорочуються.
- Усі природні багатства потребують раціонального застосування та охорони.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Поясніть, чому водні ресурси є лише відносно невичерпними.
2. Розкажіть про структуру водних запасів світу. Обґрунтуйте проблему швидко зростаючого водного дефіциту.
3. У чому полягає причина нерівномірності поширення земельних ресурсів на планеті?
4. Які існують проблеми, пов'язані з використанням ґрунтів людиною? Які можливі шляхи їх подолання?
5. У чому ви вбачаєте небезпеку скорочення лісів на Землі?
6. Охарактеризуйте забезпеченість України водними, земельними та лісовими ресурсами.

§ 13. РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ СВІТУ. РЕСУРСИ СВІТОВОГО ОКЕАНУ

Рекреаційні ресурси світу. *Рекреаційними* називають природні умови, ресурси та суспільні об'єкти, які можуть використовуватися для відпочинку, туризму та охорони здоров'я.

Рекреаційні ресурси поділяють на природно-рекреаційні та культурно-історичні. До *природно-рекреаційних* належать морські й озерні узбережжя, гірські області, території з комфортним температурним режимом. Їх використовують для таких видів туризму: *пляжний* (Лазуровий берег Франції, Італійська Рив'єра, Золоті піски Болгарії, острови Середземного і Карибського морів, Океанії), *зимовий* (Альпи, Скандинавські гори, Карпати, Піренеї, Кордильєри), *екологічний* (відвідування національних парків та неосвоєних територій).

Ресурси Світового океану. З другої половини ХХ ст. значна увага приділяється освоєнню ресурсів Світового океану. Океан багатий на

Пригадайте найбільш важливі рекреаційні райони в Україні. Які там розвинені види туризму?

біологічні, мінеральні та енергетичні ресурси. У морській воді розчинено понад 70 хімічних елементів, за що її називають «рідкою рудою». Використовуючи новітні технології, з води вже вилучають деякі з них, зокрема бром, йод, магній, кухонну сіль тощо.

Біологічні ресурси Світового океану — це морські організми, які використовує людина. В Океані налічується 180 тис. видів тварин і 20 тис. видів рослин. Господарське значення мають риби, морські безхребетні (устриці, краби), морські ссавці (кити, моржі, тюлені) та морські водорості. Поки що вони забезпечують продовольчі потреби людства лише на 2%. Найбільш продуктивною є зона шельфу.

Мінеральні ресурси Світового океану дуже різноманітні. Нині на шельфі океану видобувають нафту, природний газ, кам'яне вугілля, залізні руди, алмази, золото, бурштин тощо. Почалося освоєння ложа океану. Тут виявлено великі запаси залізо-марганцевої сировини, що значно перевищують її запаси на суходолі. Крім основних компонентів, в океанських родовищах міститься понад 20 корисних елементів: нікель, кобальт, мідь, титан, молибден та ін. У США, Японії, Німеччині та інших країнах уже розроблені технології видобування залізо-марганцевих руд з океанічного дна.

Енергетичні ресурси Світового океану невичерпні та різноманітні. Енергія припливів уже використовується у Франції, США, Росії, Японії. Значним резервом є енергія хвиль, морських течій, різниці температур води.

У наш час постає проблема економного використання багатств Світового океану, охорони його ресурсів. Особливо непокоїть світову громадськість нафтове забруднення Океану. Адже достатньо лише 1 грама нафти, щоб знищити життя в 1 м³ води. Для збереження природи Світового океану укладаються міжнародні угоди про охорону вод від забруднення, правила використання біологічних ресурсів, заборону випробувань зброї масового ураження в Океані. Великі надії покладаються на використання в майбутньому справді невичерпних ресурсів: *енергії Сонця, вітру, внутрішнього тепла Землі, космосу.*

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Рекреаційні ресурси використовують з метою відпочинку, туризму та охорони здоров'я. Їх поділяють на природно-рекреаційні та культурно-історичні.
- Ресурси Світового океану мають комплексний характер. Людина використовує морську воду (в якій розчинено багато корисних хімічних речовин), біологічні ресурси (рибу, морських безхребетних, ссавців та водорості), мінеральні ресурси (в наш час уже значно освоєні корисні копалини шельфу), енергетичні ресурси (енергію припливів, морських течій, хвиль, різниці температур).

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Які ресурси називають рекреаційними? Назвіть найвідоміші у світі та Україні місця пляжного, зимового та екологічного туризму.
2. Назвіть основні групи природних ресурсів Світового океану. Які з них найінтенсивніше використовує людини сьогодні? Які є найбільш перспективними для освоєння у недалекому майбутньому?
3. Які виникли проблеми у зв'язку з використанням ресурсів Світового океану людиною? Які можливі шляхи їх подолання?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- Вчені вважають, що першим металом, який став відомий людині, була мідь. На думку археологів використання самородної міді розпочалося ще за кам'яного віку, за 12-11 тис. років до нової ери. Мідний вік починався з Близького Сходу, поступово охоплював Європу, Середню Азію, Закавказзя. Протягом наступних тисячоліть мідь широко застосовувалася для виробництва засобів праці, прикрас та грошей.
- Самородне золото відоме людині з давніх часів. Розробка золотоносних родовищ практикувалася ще в стародавньому Єгипті. Там цей благородний метал обожнювався і символізував культ Сонця. Свідченням цього є знайдена в 1922 р. гробниця фараона Тутанхамона. Лише золота домовина для його мумії важить понад 110 кг.
- Значну роль у розвитку людської цивілізації відіграло залізо. Археологи встановили, що залізний вік тривав близько 3,5 тис. років. Перші спроби плавлення залізних руд та виготовлення виробів із заліза датують 2 тис. до нової ери.
- Запаси алюмінієвих руд — бокситів — були вперше знайдені на початку XIX ст. на півдні Франції, біля містечка Бокс. Звідси й походить їхня назва. Пізніше була розроблена технологія промислового виробництва алюмінію, який у XX ст. завдяки своїм властивостям набув значного поширення в господарстві.
- Головним чинником сучасного процесу опустелювання насамперед є діяльність людини, що порушує рівновагу існування екосистем. Учені підрахували, що загальна площа антропогенних пустель наприкінці XX ст. перевищила 9 млн км², тобто дорівнює територіям таких держав, як США чи Китай. Нині опустелювання загрожує територіям більш як 60 країн світу, це стосується площі близько 40 млн км², що в 4 рази перевищує розміри Канади — другої за площею країни світу.
- Ідея транспортування айсбергів виникла ще на початку XX ст. А в 50-х рр. минулого століття американський океанолог Дж. Айзекс запропонував використовувати для їх буксування, крім потужних морських суден, і попутні холодні течії. Айсберги можуть зберігатися у водах Світового океану кілька років. Тим часом в Океані плаває 9 тис. км³ прісного льоду. Це більше, ніж дає найповноводніша річка світу Амазонка за цілий рік! Саудівська Аравія виступила з ініціативою створення Міжнародної компанії з транспортування айсбергів.

Практична робота 2

Порівняльна оцінка ресурсозабезпеченості двох окремих країн чи регіонів світу (за вибором)

Мета: дати оцінку ресурсозабезпеченості окремих країн та регіонів світу за тематичними картами атласу та статистичними даними. З'ясувати відмінності у забезпеченості різними видами природних ресурсів на прикладі окремих країн світу.

Використання карт: політична карта світу, мінеральні ресурси світу, земельні ресурси світу, водні ресурси світу.

Завдання: визначити рівень забезпеченості окремих країн світу мінеральними (в роках), земельними та водними ресурсами (на душу населення). Заповнити таблицю, використавши для цього наведені статистичні дані, та зробити висновок.

Порівняльна оцінка ресурсозабезпеченості окремих країн

Назва країни	Кількість населення, млн. чол.	Кам'яне вугілля			Залізна руда			Оброблювальні землі		Річковий стік	
		Запаси, млрд т	Видобуток, млн т	Ресурсозабезпеченість, роки	Запаси, млрд т	Видобуток, млн т	Ресурсозабезпеченість, роки	Площа, млн га	Ресурсозабезпеченість, га/чол.	Стік, км ³	Ресурсозабезпеченість, м ³ /чол.
Україна	46	57	87		33	104		34		50	
Росія	141,9	4400	353		24	566		134		4003	
США	307,9	3600	950		5	534		190		1938	
Бразилія	192	12	6		50	162		43		9230	
Китай	1334	1500	1110		22	170		95		2550	
Індія	1200	125	248		20	50		160		1680	

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМИ «ВЗАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ. СВІТОВІ ПРИРОДНІ РЕСУРСИ»

I рівень. Тестові завдання

Знайдіть правильні відповіді

- Під навколишнім географічним середовищем розуміють:
а) увесь Всесвіт; б) природу Землі; в) географічну оболонку;
г) частину природи, з якою взаємодіє людське суспільство.
- Співвідношення між відомими запасами природних ресурсів та розмірами їх використання має назву:
а) природокористування;
б) ресурсозабезпеченість;
в) природно-ресурсний потенціал.
- Вивченням і дослідженням проблем, що виникли внаслідок взаємодії людини і природи, займається наука:
а) політична географія;
б) медична географія;
в) геоекологія;
г) біогеографія.
- Система спостереження і контролю за станом природного середовища та його змінами під впливом господарської діяльності людини — це:
а) моніторинг; б) природокористування; в) кадастр.
- Виберіть з переліку природних ресурсів ті, що відносяться до вичерпних відновних:
а) мінеральні; б) лісові; в) кормові;
г) земельні; д) рибні; е) водні.
- Які з названих природних ресурсів є невичерпними:
а) агрокліматичні; б) мінеральні; в) атмосферне повітря;
г) біологічні; д) енергія вітру; е) земельні.
- Оберіть країни, які вирізняються значним видобутком нафти на своїй території:
а) Росія; б) Україна; в) США;
г) Японія; д) Саудівська Аравія; е) Кувейт.
- До яких тектонічних структур приурочені найбільші родовища залізних руд:
а) до поясів складчастості; б) до осадових чохлів платформ;
в) до щитів платформ; г) до передгірських крайових прогинів.
- Найбільшу частку земельного фонду світу складають:
а) лісовий фонд; б) рілля; в) луки та пасовища;
г) незручні для використання землі; д) антропогенна забудова.
- Головними споживачами водних ресурсів на сучасному етапі є:
а) промисловість; б) сільське господарство; в) транспорт;
г) комунальне господарство; д) будівництво.
- Виберіть країни, на території яких розміщені значні площі тропічних та екваторіальних лісів:
а) Росія; б) Бразилія; в) Канада; г) Австралія;
д) Конго; е) Японія; ж) Індонезія.

12. Визначте види природних ресурсів, на які багатий Світовий океан:
- мінеральні;
  - земельні;
  - біологічні;
  - енергетичні;
  - водні як джерело водопостачання;
  - вода як джерело мінеральної сировини;
  - агрокліматичні;
  - рекреаційні.

II рівень. Самостійні та практичні роботи

- Дайте визначення понять: «географічне (навколишнє) середовище», «природокористування», «моніторинг», «геоекологія», «природно-ресурсний потенціал», «ресурсозабезпеченість».
- На які види природних ресурсів багаті країни, наведені у таблиці? (у відповідному місці поставте знак «+»)

З р а з о к

Забезпеченість країн світу різними видами природних ресурсів

Назви країн	Види природних ресурсів							
	Мінеральні ресурси				Інші природні ресурси			
	Нафта і природний газ	Кам'яне вугілля	Залізні руди	Руди кольорових металів	Земельні	Водні	Лісові	Рекреаційні
Україна								
Росія								
Велика Британія								
Китай								
Австралія								
США								
Індія								
Канада								
Японія								
Бразилія								
Південна Африка								
Саудівська Аравія								

III рівень. Аналітичні завдання та порівняльні характеристики

Заповніть таблицю.

З р а з о к

Стан використання природних ресурсів світу

Види природних ресурсів	Вичерпність та відновність	Сучасний стан використання	Проблеми використання	Можливі шляхи подолання проблем
Мінеральні ресурси				
Земельні ресурси				
Водні ресурси				
Лісові ресурси				
Ресурси Світового океану				
Енергія Сонця, вітру, припливів, внутрішнього тепла Землі				

Теми для самостійної підготовки доповідей

1. Взаємодія природи і людини на різних етапах розвитку людства.
2. Природоохоронні території світу: категорії, значення, сучасний стан та перспективи розвитку.
3. Глобальний моніторинг: його види та здійснення у різних типах країн.
4. Предмет дослідження та основні завдання медичної географії в сучасних умовах розвитку суспільства.
5. Перспективи залучення невичерпних ресурсів природи у господарську діяльність.
6. Особливості використання рекреаційного потенціалу різних регіонів світу.
7. Розширення можливостей освоєння ресурсів Світового океану в майбутньому.
8. Міжнародна Червона книга та її роль у збереженні розмаїття органічного світу планети.

СВІТОВЕ ТЕМА 4 ГОСПОДАРСТВО

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ

ознайомитесь з:

- поняттями: «міжнародний географічний поділ праці», «міжнародна економічна інтеграція», «науково-технічна революція (НТР)»;
- етапами формування світового господарства;
- основними рисами та головними складовими частинами НТР;
- провідними галузями промисловості та сільського господарства світу, розвитком транспортної мережі планети;
- сучасними формами зовнішніх економічних зв'язків;

навчитися:

- визначати вплив НТР на галузеву структуру і територіальну організацію виробництва;
- аналізувати за допомогою картографічних та статистичних матеріалів розміщення провідних галузей промисловості світу;
- характеризувати основні промислові та сільськогосподарські райони світу;
- робити висновки про тенденції розвитку транспорту та напрями зовнішньоекономічних зв'язків.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

Чи могли уявити наші предки, що людина житиме в оточенні найновітнішої техніки, яка полегшує її життя? Що замість важкої фізичної праці, маючи потрібний обсяг знань, легко керуватиме роботою машин? Чи міг російський фантаст Олександр Беляєв, вигадуючи дивну історію про голову професора Доуеля, яка жила окремо від тулуба, уявити, що наприкінці ХХ ст. актуальним стане питання про можливість клонування тварин і навіть людини? Хіба не фантастикою є й те, що швидкісні потяги мчать тепер, як літаки, і долають підводні тунелі? Чи не дивовижно, що завдяки космічним супутникам ми можемо на екранах телевізора бачити те, що відбувається за тисячі кілометрів від нас?

Усе, що колись здавалося вигадками, нині стало реальністю. І все це — результати науково-технічного прогресу, який тривав завжди й ніколи не припиниться, поки людина здатна мислити, мріяти. Сьогодні так стрімко відбуваються зміни у виробництві та нашому повсякденному житті, що цей час називають ерою науково-технічної революції. Потік інформації став настільки великим, що впоратися з ним мозок людини не спроможний. Тепер це роблять машини.

Ми живемо також в епоху глобалізації економіки, коли господарська діяльність людини долає кордони. Нині сформувалося єдине світове господарство, в якому кожна країна займає своє місце, виробляючи певну продукцію, надаючи певні послуги, залежно від її природних можливостей та історичних традицій. Серед національних господарств країн світу розвивається й економіка нашої держави — України. Вона є невід’ємною частиною світового господарства.

§ 14. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО. МІЖНАРОДНИЙ ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ

Що таке світове господарство. Важко уявити сучасну країну, яка існувала б у цілковитій ізоляції від інших. Господарство навіть великої за площею країни не в змозі забезпечити себе всіма необхідними засобами виробництва, а населення — всім комплексом товарів народного вжитку. Тому національні господарства сучасних держав тісно пов’язані між собою.

Історично сформована сукупність національних господарств усіх країн світу, пов’язаних між собою економічними та політичними відносинами, становить світове господарство (*схема 28*).

Спеціалізація та міжнародний поділ праці. Країни мають різні природні умови і неоднаково забезпечені природними ресурсами, населення має різну кваліфікацію. Тому держави спеціалізуються на виробництві лише певних видів продукції та наданні тих чи інших послуг.

Спеціалізація (з лат. — *особливий*) — це переважаючий розвиток тих галузей господарства, для яких на даній території існують найкращі умови, а більша частина продукції яких іде на обмін. Спеціалізація виникає залежно від географічного положення країни, природних умов та ресурсів, соціально-економічних умов: рівня розвитку держави, структури економіки, кваліфікованості трудових ресурсів, історичних традицій.

Унаслідок спеціалізації між країнами виникає своєрідний розподіл обов’язків, тобто поділ праці. З давніх-давен існував поділ праці між членами родини: дітьми і дорослими, жінками і чоловіками, керівниками і підлеглими. На чому він ґрунтувався? Звичайно, на тому, яка робота більше відповідає людям певного віку, соціального статусу чи статі. Між країнами такий поділ праці існує залежно від різних передумов для розвитку їхнього господарства. Він має назву **міжнародний географічний поділ праці** — процес спеціалізації країн на виробництві певних видів продукції або наданні певних послуг.

У результаті міжнародного географічного поділу праці виникають *галузі міжнародної спеціалізації*, тобто ті види діяльності у виробничій сфері чи сфері послуг, що переважно зорієнтовані на експорт продукції або обслуговування іноземних громадян і передусім визначають «обличчя» країни у світі.

Щоб виникла така галузь, *по-перше*, держава повинна мати переваги у виробництві певної продукції чи наданні послуг перед іншими (хоча б кількома) країнами. Ці переваги можуть полягати у якості товару чи послуги або ж у їх низькій собівартості. Це, у свою чергу, визначається багатством

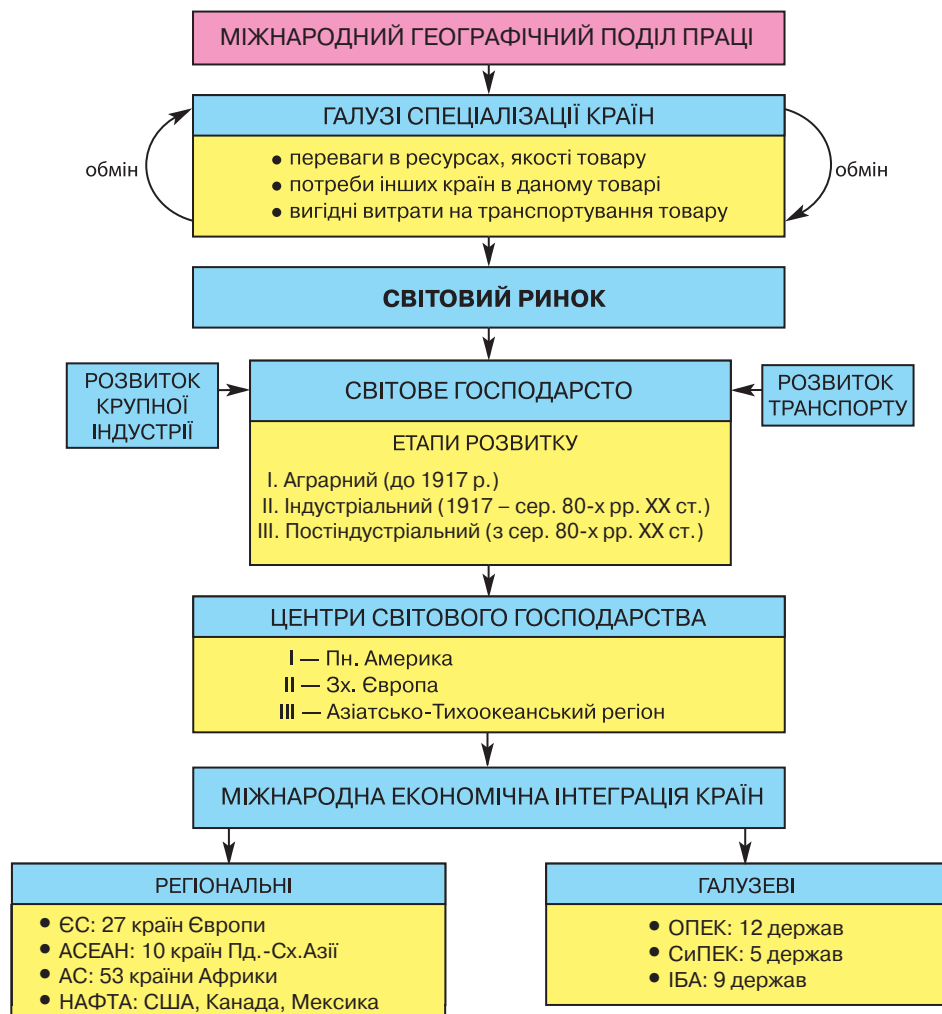

Схема 28. Формування світового господарства

природних ресурсів, сприятливими природними умовами, прогресивними технологіями виробництва. Ці чинники в часі змінюються досить повільно.

Тому й галузі, якими відома у світі певна держава, майже незмінні. Так, галуззю міжнародної спеціалізації країн Перської затоки є нафтова промисловість, Канади — лісове та зернове господарство, Японії — автомобілебудування, суднобудування, електроніка та робототехніка, країн-«далекосхідних тигрів» — електроніка, Австралії — гірничодобувна промисловість, вівчарство та зернове господарство, Аргентини — скотарство, України — металургія,

1. Спробуйте пояснити, чим зумовлене формування саме таких галузей міжнародної спеціалізації перелічених у тексті країн.
2. Які галузі міжнародної спеціалізації інших держав ви можете назвати? Поясніть причини їх утворення.

суднобудування, літакобудування, цукрова промисловість, Мальти — курортне господарство, Швейцарії — банківська справа та виробництво годинників, Скандинавських країн — паперова промисловість.

По-друге, для формування галузей міжнародної спеціалізації має бути попит на продукцію або послуги певної держави. Це означає, що інші країни відчувають потребу в даному товарі чи послугі, оскільки самі не мають передумов для їх ефективного розвитку. Так, більшість європейських країн потребують нафтопродуктів та лісу, країни Перської затоки мають потребу в устаткуванні для нафтодобування та нафтопереробки, Велика Британія потребує продовольчих товарів тощо. Тож поки існує попит на певні товари чи послуги, розвиваються й певні галузі міжнародної спеціалізації країн.

По-третє, витрати на транспортування продукції до місця призначення або надання послуги мають бути економічно вигідними. Інакше собівартість товару або послуги стане занадто високою і попит на неї падатиме. Хоча галузі міжнародної спеціалізації країн досить стабільні, проте й вони з часом можуть змінюватися. Так сталося з «новими індустріальними країнами».

Умови формування світового господарства. Оскільки внаслідок міжнародного географічного поділу праці сформувалися галузі міжнародної спеціалізації, виникла потреба в обміні продукцією між державами. Тому утворився світовий ринок — сфера обміну товарами та послугами між національними господарствами. Цей обмін почав складатися після переходу від феодалізму (з його натуральним споживчим господарюванням) до капіталістичних відносин. З формуванням колоніальних імперій світовий ринок розширюється. У нього залучаються багаті на сировину колонії, з яких ресурси вивозяться для переробки до країн-метрополій. Особливо прискорюється процес формування світового ринку під час переходу до машинного виробництва. На світовому ринку відбувається обмін між національними господарствами різних країн. При цьому між країнами складаються певні відносини. Тому *світовий ринок був першою умовою* існування єдиного світового господарства.

Другою умовою формування світового господарства став *розвиток великої індустрії*. Після промислових переворотів XVI–XVIII ст. у ряді країн Західної Європи та США, коли ручна праця у промисловості була замінена на машинну, різко зросла продуктивність праці. Виробленої продукції вистачало не лише для внутрішнього споживання, а й для обміну. У XIX ст. з'явилася потреба завозити значний обсяг сировини для великого промислового виробництва та продовольства для міського населення, що швидко зростало. Усе це консолідувало національні господарства країн у єдину систему світового господарства.

Нарешті, *третьою умовою*, без якої світове господарство не могло б існувати, є бурхливий *розвиток транспорту*. Адже саме він забезпечує обмін товарами на світовому ринку між національними господарствами,

США закуповують більшу частину нафти у Мексиці та Канаді, а з країн Перської затоки довозять лише невелику її частину. Спробуйте пояснити цей факт.

перевозить пасажирів до місць надання їм певних послуг (туристичних, освітніх, лікувальних та інших). Спершу це був морський транспорт, який з'єднав розділені морем країни. У другій половині XIX ст. відбувся стрімкий розвиток залізниць. А в XX ст. новітні швидкісні види транспорту — автомобільний, повітряний, електронний — «убили простір».

Світове господарство остаточно сформувалося наприкінці XIX — на початку XX ст.

Етапи формування світового господарства. Світове господарство у своєму розвитку пройшло три етапи: аграрний (до середини XIX ст.), індустріальний (друга половина XIX — середина XX ст.) та постіндустріальний (з кінця XX ст.).

Для *аграрного* етапу характерним було переважання сільського господарства. У ньому працювало 90 % економічно активного населення світу, воно виробляло основну частку ВВП.

На *індустріальному* етапі пріоритетними галузями господарства в країнах Європи, Північної Америки, в Японії, Радянському Союзі були промисловість та будівництво. На ці галузі припадало близько 1/3 працівників, вони давали основну частку ВВП. Після Жовтневого перевороту в Росії (1917 р.), утворилися дві паралельні системи світового господарства: капіталістична з ринковими відносинами і соціалістична з плановою економікою. Зі створенням соціалістичного табору в повоєнні роки розширився вплив соціалістичного міжнародного господарства. Через ідеологічні заборони дві системи існували досить ізольовано одна від одної. Економічні зв'язки між ними були фрагментарними, політичні відносини — напруженими.

Наприкінці XX ст. завдяки стрімкому розвитку науки і техніки почав формуватися зовсім новий тип господарювання, для якого характерним було швидке зростання невиробничої сфери: освіти, культури, науки, маркетингових, юридичних, фінансових, побутових послуг і т. ін. Виробництво та сфера послуг стали наукомісткими. Цей етап розвитку світового господарства дістав назву *постіндустріального*. Після краху ідей соціалізму класові інтереси знову поступилися місцем загальнолюдським. Унаслідок цього утворилося єдине світове господарство, в якому провідна роль належить висококваліфікованим фахівцям, що мають керувати суспільством. До постіндустріального суспільства вже перейшли США, Канада, країни Західної Європи, Японія. У них понад 60 % населення працює в невиробничій сфері. Швидкими темпами наближаються до цього показника «далекосхідні тигри». Досить високий рівень зайнятості у сфері послуг мають також деякі країни, що розвиваються, зокрема нові індустріальні країни Америки, країни-експортери нафти, що стали великими фінансовими центрами, дрібні острови, які відомі завдяки туристичному бізнесу. Швидко зростає роль невиробничої сфери також в економіці України. За прогнозами фахівців на середину XXI ст. у світі в сфері послуг працюватиме близько 90 % економічно активного населення.

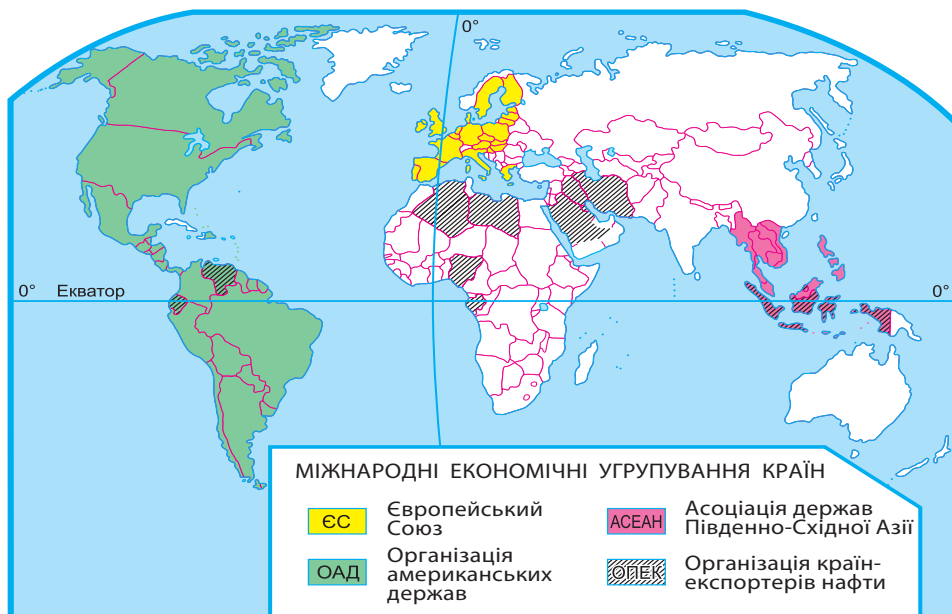
Неоднорідність світового господарства. Сучасне світове господарство, хоча і є єдиною системою, але дуже неоднорідне. Складається воно з надто різних

за рівнем розвитку та галузевою структурою національних господарств, які розвиваються за своїми законами, але не ізольовано одне від одного.

Основу сучасного світового господарства становлять кілька його осередків. Колись існував один такий центр — Європа, згодом з'явився другий — США. Тепер світова економіка стала багатоцентричною. Головними центрами сьогоденішнього світового господарства є *Північна Америка* (США, Канада), на яку припадає 25 % ВВП світу, *Західна Європа*, що дає понад 20 % світового ВВП, та *Азіатсько-Тихоокеанський регіон*, який виробляє майже 20 % ВВП світу. Щоправда, межі останнього дуже нечіткі. На Азіатсько-Тихоокеанський регіон покладають великі надії у XXI ст. За прогнозами фахівців його роль у світовій економіці швидко зростатиме. Саме цей регіон у XX ст. став відомий своїми «економічними дивами». Перше з них — *Японія*, на яку припадає 10 % ВВП світу, далі — «далекосхідні тигри», нині швидких обертів набирає *Китай* — вже 6 % світового ВВП. Іншими центрами світового господарства є *Центральна Європа* (в тому числі Україна, яка дає 4 % ВВП світу), *Росія, країни Перської затоки, Бразилія*.

Міжнародна економічна інтеграція. Поглиблення міжнародної спеціалізації та обміну привело до «зрощування» національних господарств груп країн і виникнення нової форми міжнародного географічного поділу праці — міжнародної економічної інтеграції (з лат. — *об'єднання частин*). Вона являє собою глибокі та стійкі взаємозв'язки окремих груп країн, проведення ними злагодженої міждержавної економічної політики.

Міжнародна економічна інтеграція призводить до формування *міжнародних економічних угруповань країн*. Вони можуть бути *регіональними*,

Картосхема 3. Міжнародні економічні угруповання країн

З'ясуйте, які країни є членами цих міжнародних організацій. Які спільні інтереси вони відстоюють?

тобто такими, що сформувалися на основі спільного географічного положення держав, або ж *галузевими*, що виникли на основі подібної господарської спеціалізації територій (*картосхема 3*).

Найвідоміше міжнародне регіональне угруповання — *Європейський Союз*. З галузевих міжнародних економічних угруповань найвідомішими є *Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК)*, *СипЕК* та *ІБА*.

Отже, сучасне світове господарство складається з великих інтеграційних систем — міжнародних економічних угруповань країн.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Світове господарство — це сукупність національних господарств усіх країн світу, що пов'язані між собою економічними та політичними відносинами. Воно склалося внаслідок утворення світового ринку, розвитку великої промисловості і транспорту. Світове господарство остаточно сформувалося наприкінці XIX ст. і пройшло три етапи розвитку: аграрний, індустріальний та постіндустріальний.
- Міжнародний географічний поділ праці — процес спеціалізації країн на виробництві певних видів продукції або наданні певних послуг. На світовому ринку країни відомі галузями спеціалізації, які склалися в результаті міжнародного географічного поділу праці.
- Найвищою формою географічного поділу праці є міжнародна економічна інтеграція. Наслідком її є утворення міжнародних економічних угруповань країн: регіональних (наприклад *Європейський Союз*) та галузевих (*ОПЕК*, *СипЕК*, *ІБА* та ін.).

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Що таке світове господарство? Які етапи розвитку воно пройшло?
2. Поясніть поняття «спеціалізація» та «міжнародний географічний поділ праці».
3. Поміркуйте, чому спеціалізація країн змінюється досить рідко.
4. Які передумови формування світового господарства?
5. Чим можна пояснити неоднорідність сучасного світового господарства? Які осередки складають його основу?
6. Що таке міжнародна економічна інтеграція? Якими є її наслідки для сучасного світу?

§ 15. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО В ПЕРІОД НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Науково-технічна революція (НТР). Уся історія людства тісно пов'язана з поступальним взаємозалежним розвитком науки і техніки, що веде до їх постійного вдосконалення. Це явище називають науково-технічним прогресом. Він був завжди і не припиниться ніколи, поки існує людство, яке прагне поліпшувати все, що було створене минулими поколіннями.

Протягом останніх століть не раз винаходи у природничих науках спричиняли докорінні

Пригадайте, які великі винаходи були зроблені в XX ст. Яке вони мали значення для розвитку світового господарства?

зміни у виробництві. Такими були промислові перевороти XVIII–XIX ст., що замінили ручну працю машинною. Винахід електрики наприкінці XIX ст. здійснив справжній фурор у розвитку виробництва, а згодом і в побуті.

З другої половини XX ст. під впливом визначних відкриттів відбувся новий небувалий сплеск у розвитку науки і техніки. Науково-технічний прогрес набув нової форми — *науково-технічної революції (НТР)*. Суть її полягає в докорінній зміні виробництва на основі запровадження новітніх науково-технічних досягнень і перетворенні науки у безпосередню виробничу силу. Суспільний прогрес став можливим завдяки широкому розвитку науки та залученню її досягнень у виробництво і побут.

Головні риси НТР. Сучасна науково-технічна революція істотно відрізняється від промислових переворотів минулих століть рядом ознак (*схема 29*).

По-перше, на відміну від промислових переворотів, наслідки яких відчувалися лише у певних галузях, НТР має *універсальний характер*. Це означає, що вона охоплює всі сфери людської діяльності: виробництво, побут, освіту, культуру, охорону здоров'я, проникає у психологію людини. Важко уявити собі сучасне виробництво без комп'ютера і верстатів-автоматів, оселю — без телевізора чи радіоприймача, транспортну систему — без літака або сучасного автомобіля. Якщо перші космічні польоти сприймалися як щось надзвичайне, то тепер стала буденною робота космонавтів на орбіті Землі. Промислові перевороти відбувалися лише в розвинених країнах, а сучасна НТР у тій чи іншій формі охоплює всі держави світу.

По-друге, для сучасного світу характерні *високі темпи науково-технічних перетворень*, і тому моральне зношення техніки випереджає фізичне. Кожних 10–15 років цілком оновлюється асортимент продукції.

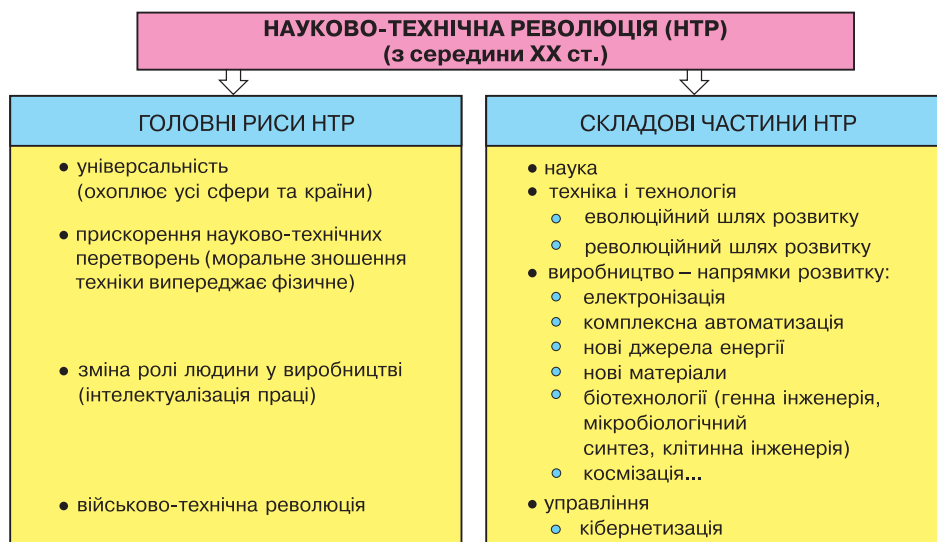

Схема 29. Науково-технічна революція

Техніку, яка ще здатна працювати, списують через її принципову застарілість. Ще не так давно у побуті для відтворення звуку використовували грамплатівки та бобіни магнітофонів. Нині їх зовсім знято з виробництва. Їхнє місце посіли аудіокасети й компакт-диски. Рахівницю у продавця замінили калькулятори.

По-третє, в період НТР докорінно змінилася роль людини у виробництві. Якщо з переходом до машинного виробництва у XVIII–XIX ст. були механізовані лише деякі процеси, що заміняли фізичну працю людини, то зараз відбувається перехід до «безлюдних» підприємств. Проте роль людини зменшується лише у сфері фізичної праці. Роль інтелектуальної роботи навпаки зростає. Тому небувалого значення набула освіта, без якої людина не в змозі керувати сучасною технікою. Отже, відбувається інтелектуалізація праці.

Часто вживають також поняття «військово-технічна революція». Це пов'язане з тим, що досягнення НТР спочатку використовують у військовій сфері і лише згодом — для цивільних потреб. Так відбулося з використанням ядерної енергії. Спершу пролунали вибухи ядерної бомби, а з часом атомні електростанції почали забезпечувати струмом господарські об'єкти та помешкання людей. Перші космічні супутники мали розвідувальні завдання, а пізніше їх почали застосовувати у метеорології, телебаченні, зв'язку.

Головні складові НТР. Науково-технічна революція — система, що складається з таких основних частин: *наука, техніка і технологія, виробництво, управління*. Усі вони тісно пов'язані між собою.

Роль сучасної *науки* істотно відрізняється від ролі, яку вона відігравала у минулі століття. Якщо раніше наука цінувалася як система знань і працювала заради пізнання законів існування навколишнього світу, то нині вона стала частиною виробництва. Її роль особливо зросла у зв'язку з тим, що виробництво стало дуже наукомістким. Тому економічно розвинені країни виділяють на розвиток науки 2–3 % національного бюджету. У країнах, що розвиваються, цей показник поки що низький — 0,4 %. Сучасна наука неможлива без новітньої системи освіти. Так, зокрема, успішне впровадження Японією у виробництво досягнень НТР безпосередньо пов'язане з унікальною системою освіти. У цій країні працюють понад 450 університетів, що проводять великі науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські розробки. 85 % усіх світових асигнувань на такі дослідження роблять країни «Великої сімки», в тому числі 1/2 з них — США. В Японії, Франції, США створено *технополіси* — зони діяльності, де об'єднані науково-дослідні інститути, вищі навчальні заклади та наукомісткі виробництва.

Наукові знання та відкриття втілюються у *техніці та технології*.

Техніка (з грец. — *мистецтво, майстерність*) — сукупність механізмів, що забезпечують роботу виробництва та сфери послуг. Технологія — система способів та прийомів виробництва. Технологія не матеріальна, проте саме за її допомоги наукові дослідження впроваджуються у виробництво. Головною метою застосування новітніх технологій є підвищення продуктивності

Подумайте, які сучасні виробництва потребують найвищого інтелектуального рівня. Чи існують ще сфери діяльності людини, в яких переважає фізична праця?

праці та якості продукції або послуг. Крім того, в період НТР з'явилися технології, спрямовані на матеріалозбереження та енергозбереження, наприклад: використання вторинної сировини для виробництва паперу або металу, зменшення металомісткості машинобудування, використання нових електроламп, що споживають значно менше електроенергії, і т. ін.

У період НТР паралельно існують два шляхи розвитку техніки і технології: еволюційний і революційний. *Еволюційний* шлях передбачає подальше вдосконалення вже наявних механізмів або технологій, переважно шляхом кількісних змін. Наприклад, протягом ХХ ст. зростала вантажність літаків. Тепер українські літаки «Руслан» і «Мрія» здатні піднімати на борт відповідно 150 т і 250 т вантажів. Перша електронно-обчислювальна машина була створена у 1946 р. в США і мала дуже великі розміри: складалася з 18 тис. електронних ламп, займала площу 200 м² і важила 30 т. Нині ж відбувся перехід до мікропроцесорів, що використовуються в багатьох галузях виробництва. Протягом останніх десятиліть змінювалося поняття «супертанкер». Якщо у 50-х рр. ХХ ст. так називали судно, в якому вміщувалося 50 тис. т нафти, то в 60-х рр. ХХ ст. — 100–300 тис. т, у 70-х рр. ХХ ст. — 400–550 т, а нині — 1 млн т. Найбільші танкери були збудовані в Японії та Франції. Вони мають довжину 480 м. Проте такі велетні мають і свої недоліки. Вони дають осадку 28 м, тому головні судноплавні канали — Суецький та Панамський — для них недоступні.

Революційний шлях полягає у переході до якісно нової техніки і технології. Наприклад, традиційний скальпель у хірургії поступово замінюється лазером; лампові телевізори поступилися місцем тим, що працюють на мікросхемах, друкарські машинки витіснили багатофункціональні комп'ютери, а кінопроектори — відеомагнітофони та DVD-плеєри.

В епоху НТР новітня техніка і технологія обслуговують *виробництво*. Воно має розвиватися за такими напрямками: електронізація, комплексна автоматизація, запровадження нових джерел енергії, виробництво нових матеріалів, широке залучення методів біотехнології та космізація.

Електронізація передбачає насичення виробництва засобами електронно-обчислювальної техніки (ЕОМ). Сучасні ЕОМ здійснюють кілька мільярдів операцій за секунду. Крім того, вони здатні опрацювати нецифрову інформацію, тобто «розуміти» мову людини. Електроніка стала провідною галуззю виробництва у високорозвинених та нових індустріальних країнах. Найбільший парк ЕОМ мають США, Німеччина та Японія. Електронізація дедалі більше впроваджується і в невиробничі сфери: охорону здоров'я, освіту, побутові послуги.

З мікроелектронікою тісно пов'язана й *комплексна автоматизація*, що забезпечила широке запровадження у виробництво роботів. Саме уявлення про роботів з часом змінювалося. Письменники-фантасти малювали їх як металевих людиноподібних істот. Проте головна роль роботів — не копіювати зовні людину,

Наведіть приклади електронізації сфери послуг та побуту. Як ви гадаєте, чи пов'язаний подальший прогрес невиробничих сфер з їх електронізацією?

а замінити деякі її функції. Роботи часто працюють на мікропроцесорах — мікроелектронних логічних пристроях, що вмонтовуються в різні механізми для керування їхньою роботою. Перший промисловий робот почав працювати на автомобільному заводі фірми «Дженерал моторс» у 1961 р. У 1967 р. із США роботи потрапили до Японії, де почалося їх інтенсивне виробництво. Більшість роботів, які нині працюють у виробництві, належать до першого покоління. Вони виконують механічну роботу: зварювання, пресування, шліфування, складання деталей тощо. Роботи другого покоління обладнані пристроями для розпізнавання навколишнього середовища. Роботи третього покоління володітимуть основами інтелекту:

Які ви бачите перспективи використання робототехніки у сфері освіти? Який, на вашу думку, вигляд матиме школа майбутнього, де дітей навчатимуть роботи?

будуть здатні «бачити», «чути», «відчувати». Відбувається перехід від використання роботів на окремих стадіях виробництва до створення заводів-автоматів та гнучких виробничих систем, які працюють майже без втручання людини. Близько 20 % таких виробництв працюють у Японії, ще 17 % — у США. Вчені вважають, що пріоритетними сферами залучення роботів є атомна енергетика, транспорт, торгівля, медицина, прибирання вулиць та приміщень, освоєння екстремальних умов (океанічне дно, космічний простір).

Запровадження нових джерел енергії у виробництво розпочалося із 50-х рр. ХХ ст., коли були розроблені перші програми з використання атомної енергетики. На початку ХХІ ст. у світі працювало понад 500 атомних електростанцій, що давали близько 17 % електроенергії світу. Після катастрофи на Чорнобильській АЕС у 1986 р. в багатьох країнах світу почалося згортання програм розвитку цього виду енергетики. Проте існує думка, що з огляду на виснаження паливних ресурсів у ХХІ ст. знову зросте інтерес до атомної енергетики. Паралельно збільшується використання нетрадиційних джерел енергії: сонячної, вітрової, геотермальної, припливної та ін. Поки що їх частка у загальному виробництві електроенергії дуже незначна.

Останнім часом у виробництво залучається все більше *нових матеріалів*, значна частина яких не існує у природі. Підраховано, що лише за останніх 30 років у світі було створено понад 2,5 тис. нових хімічних речовин, які замінили старі. Замість сталі тепер використовують пластмаси. Широко застосовуються рідкісні кольорові метали: берилій, літій, титан. З'явилися композиційні матеріали, тобто такі, що поєднують у собі властивості кількох речовин: металопластика, металокераміка, склопластика тощо.

У 70-х рр. ХХ ст. виникла нова наукомістка галузь виробництва — *біотехнологія*. Вона пропонує сучасні методи отримання корисних для людини продуктів та ресурсів за допомогою живих істот та зміни у їхній будові. Найширшого розвитку біотехнологія набула в США, Японії, Німеччині, Франції. Основними її методами є *мікробіологічний синтез* (вирощування мікроорганізмів для виробничих потреб, наприклад

дріжджів, молочнокислих бактерій, оцтовокислих бактерій тощо), *генна інженерія* (втручання у спадковий апарат організмів для створення бажаних якостей, наприклад розміру плоду, кількості насінин у плоді тощо), *клітинна інженерія* (вирощування з кількох клітин цілого організму, тобто клонування, з метою одержання точної копії живої істоти з потрібними ознаками або окремих органів). Останній метод набув особливого розголосу. Спершу так вирощували рослини, пізніше — примітивних тварин. А в середині 90-х рр. ХХ ст. за допомогою клонування вдалося виростити овець, згодом — мавп. У Республіці Корея були розпочаті експерименти з клонування людини, які зараз призупинені з етичних міркувань. Розвиток біотехнології привів до виникнення *біоіндустрії*, яка набуває широкого застосування не лише у сільському господарстві та промисловості, а й у медицині, енергетиці, створенні безвідхідних виробництв.

Космізація виробництва передбачає використання космічних досліджень у господарській діяльності людини. Перші польоти у космос здійснювалися з пізнавальною метою. Тепер важко уявити життя країн без метеорологічних чи телевізійних супутників. На орбіті проводяться дослідження, які використовуються на Землі. За допомогою зйомок із супутників складаються точні географічні карти. Таким чином, космічні дослідження міцно увійшли у наше повсякденне життя. У недалекому майбутньому стануть можливими міжпланетні перельоти або й колонізація людством інших планет Сонячної системи та Місяця. Такі проекти розробляються у США, Великобританії, Китаї.

У період НТР особливого значення набуває проблема *керування* сучасним виробництвом та величезним потоком інформації, що вимагає спеціальної підготовки. А керувати всією кількістю даних людина просто не в змозі. Підраховано, що на початку ХХ ст. обсяг інформації подвоювався кожні 50 років, у середині століття — кожні 10 років, у 70-х рр. ХХ ст. — 5–7 років, у 80-х рр. — 20 місяців, у 90-х — щорічно. Орієнтуватися у такій кількості даних можуть тільки машини. Наука про керування, одержання, зберігання, передавання та обробку інформації дістала назву *к і б е р н е т и к а* (з грец. — *мистецтво управляти*). Вона виникла в 1949 р. Серед українських учених-кібернетиків найбільш відоме ім'я академіка Віктора Глушкова. Усі системи — людський мозок, комп'ютер, людське суспільство — здатні сприймати, запам'ятовувати та обробляти інформацію. Головне завдання кібернетики — автоматизація розумової праці та складних систем керування. Кібернетика допомагає керувати господарством країн та окремих територій. Метою кібернетики є створення штучного інтелекту, адже й досі ще жодна машина не здатна мислити. Вона працює лише за стереотипами, запрограмованими людиною. Попереду інших країн за розвитком інформатизації та керування йдуть США, в яких повна інформатизація прогнозується на друге десятиліття ХХІ ст. Величезні програми з кібернетики здійснюються також у Японії, Канаді, Швеції, Іспанії, Австралії.

Вплив НТР на світове господарство. Сучасне світове господарство істотно змінюється під впливом бурхливого розвитку науки і техніки. Це

виявляється у трьох основних напрямках: прискоренні темпів виробництва, змінах у галузевій структурі економіки та зрушеннях у розміщенні господарства.

Зміни у галузевій структурі господарства в період НТР мають глибокий характер. По-перше, змінилося *співвідношення між виробничою і невиробничою сферами*. Кількість працівників у сфері послуг стрімко зростає і вже досягла 1/3 всіх працюючих. Водночас скорочується зайнятість у виробничій сфері.

По-друге, *у сфері матеріального виробництва змінюються пропорції між її галузями*: стабілізується кількість працівників у промисловості та транспорті, скорочується — у сільському господарстві, зростає — у торгівлі.

По-третє, істотні *зрушення* відбуваються також *у структурі кожної з галузей*. У промисловості зменшується зайнятість у *видобувній* галузі й зростає в *обробній*. Проте останнім часом найшвидшими темпами зростає роль «авангардної трійки» галузей: *машинобудування* (в період НТР забезпечує господарство машинами та механізмами), *електроенергетики* (без якої не працюватиме жодна машина) та *хімічної промисловості* (дає виробництву нові матеріали). На ці три галузі припадає половина всього промислового виробництва світу. При цьому на перший план виходять новітні наукомісткі галузі: мікроелектроніка, приладобудування, роботобудування, авіаракетокосмічна промисловість, хімія органічного синтезу. Одночасно значення старих галузей промисловості (чорна металургія, текстильна та лісова промисловість) зменшується.

У *сільському господарстві* зменшується кількість зайнятих у рослинництві й дещо зростає у тваринництві. У *рослинництві* відбулася «зелена революція», яка полягала у запровадженні високопродуктивних сортів рослин, механізації господарства та меліорації земель. У *тваринництві* відбувся перехід деяких видів виробництва (птахофабрики, комплекси з розведення великої рогатої худоби) на індустріальні технології. На цих виробництвах запроваджується не тільки механізація, а й автоматизація, тобто керування за допомогою машин та механізмів.

Нові технології у транспортному машинобудуванні

У період НТР зростає роль перевезень пасажирів та вантажів. Дещо зменшується значення старих видів *транспорту* (річкового, морського, залізничного) і зростає роль новітніх (повітряного, автомобільного, трубопровідного, електронного). Значно спростила перевезення контейнеризація вантажів. Проте й старі види транспорту зазнають істотних змін. З'являються нові транспортні засоби: потяги на повітряній подушці та магнітній підвісці, судна на підводних крилах, судна-атомоходи та ін. На київському заводі «Авіант» розроблено дослідницький екземпляр новітнього транспортного засобу, який поєднує в собі найкращі властивості автомобіля і гелікоптера. Йому дали робочу назву «аероавто».

Науково-технічна революція змінила товарну структуру *торгівлі*. Зростає купівля та продаж готових товарів, скорочується — сировини та продовольства. Виникла нова форма торгівлі — технологіями: ліцензіями, патентами, технічним досвідом. Головним продавцем технологій на світовому ринку є США, а покупцем — Японія.

Відбуваються істотні *зрушення у розміщенні виробництва*: роль одних чинників, до яких тяжіють підприємства, зменшується, інших — зростає. Колись визначальний *сировинний* чинник, тепер має другорядне значення. Натомість зростає роль *транспортного* чинника. Економіка високорозвинених країн нині працює переважно на імпортованій сировині, тому господарські об'єкти переміщуються до морських узбереж. Вплив такого чинника, як *трудові ресурси*, теж збільшується. Особливо це стосується розміщення трудомістких та наукомістких галузей. Підвищується роль кваліфікованих кадрів. При розміщенні підприємств дедалі більше враховується *екологічний чинник*. Усе частіше «брудні» виробництва переносяться у райони з меншою концентрацією населення. Високорозвинені країни виносять філії своїх екологічно небезпечних виробництв (зокрема кольорову металургію) до країн, що розвиваються. Таким чином ми живемо в період науково-технічної революції, яка істотно впливає на всі сфери людської діяльності.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Сучасний період розвитку суспільства називають науково-технічною революцією. Її головними рисами є: універсальність, високі темпи науково-технічних перетворень, докорінна зміна ролі людини у виробництві та військово-технічна революція. Складовими частинами НТР вважають науку, техніку й технологію, виробництво та керування. Виробництво в сучасному світі має такі основні напрями розвитку: електронізація, комплексна автоматизація, запровадження нових джерел енергії, синтез нових матеріалів, широке залучення методів біотехнології та космізація.
- Науково-технічна революція істотно вплинула на світове господарство. По-перше, прискорилися темпи розвитку господарства. По-друге, змінився його галузевий склад. Постійно зростає роль невиробничої сфери і зменшується — виробничої. У промисловості найшвидшими темпами розвивається «авангардна трійка» галузей: машинобудування, електроенергетика та хімічна промисловість. По-третє, відбулися зрушення у розміщенні господарства: на географію виробництва менше впливає сировинний чинник, більше — транспортний, трудових ресурсів, екологічний.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Що таке науково-технічна революція? Чим вона відрізняється від промислових переворотів XVIII-XIX ст.?
2. Назвіть головні риси НТР. У чому вони проявляються? Наведіть приклади.
3. Які складові частини НТР?
4. Назвіть основні шляхи розвитку техніки та технології в епоху НТР.
5. Які існують напрямки розвитку виробництва під час науково-технічної революції?
6. Які зрушення відбулися в галузевій структурі господарства під впливом НТР? Які галузі й чому нині називають «авангардною трійкою»?
7. Які зміни та чому відбулися у розміщенні господарства в епоху НТР?
8. Поміркуйте, чи є межі розвитку науково-технічних перетворень. Доведіть вашу думку конкретними прикладами.

§ 16. ПРОМИСЛОВІСТЬ. ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНИЙ КОМПЛЕКС

Загальна характеристика промисловості світу. Промисловість є провідною галуззю виробничої сфери. Хоча в ній нині працює тільки близько 20 % економічно активного населення, промисловість має високі темпи зростання і виробляє величезний асортимент продукції для господарства та споживання населення.

Розрізняють *добувну* промисловість, підприємства якої розробляють корисні копалини, і *обробну*, що переробляє сировину на готову продукцію.

Нині більшу частину промислової продукції дають високорозвинені країни (близько 80 %). Частка добувної промисловості в їхньому господарстві незначна — становить лише 1–6 %. В обробній промисловості головними галузями є машинобудування, на яке припадає більш як третина промислового виробництва, хімічна промисловість, частка якої становить 20–25 %, електроенергетика, кольорова металургія.

Роль країн, що розвиваються, у промисловому виробництві світу поступово зростає. Сьогодні вони дають близько 15 % продукції цієї галузі. Але високі темпи індустріалізації мають лише окремі з них, зокрема «нові індустріальні країни». Для більшості країн, що розвиваються, головними галузями залишаються добувна (дає близько 30 % промислової продукції), легка і харчова. В останні десятиріччя спостерігається тенденція до зростання ролі чорної металургії. Загалом, рівень індустріалізації країн, що розвиваються, у 15 разів нижчий, ніж у розвинених державах. Навіть «нові індустріальні країни» поступаються їм за цим показником у 2–4 рази.

Провідними галузями світової промисловості є паливно-енергетична, металургійна, машинобудівна, хімічна, лісова, легка.

Паливно-енергетична промисловість та етапи її розвитку. Сучасний світ не можна навіть уявити без продукції цієї галузі: різних видів палива, теплової та електричної енергії. Протягом XX ст. споживання електроенергії зросло у 15 разів, а потреби в ній подвоюються

Проаналізуйте співвідношення різних галузей промисловості у високорозвинених державах та в країнах, що розвиваються. Чим, на вашу думку, зумовлені ці відмінності?

кожних 12—14 років. Основним джерелом електроенергії і досі лишаються паливні мінеральні ресурси: нафта, природний газ, кам'яне та буре вугілля, горючі сланці, торф. Проте їхня енергетична цінність неоднакова.

Паливно-енергетичний баланс обчислюється в одиницях умовного палива, яким вважають теплотворну здатність кам'яного вугілля. Калорійнішими за вугілля є нафта і природний газ, меншу теплотворну здатність мають буре вугілля, горючі сланці, торф.

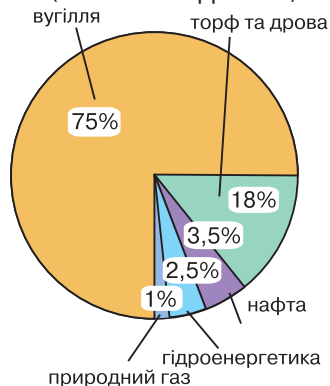
За останні 200 років паливно-енергетична промисловість, залежно від переважання того чи іншого виду сировини у паливно-енергетичному балансі, пройшла три етапи розвитку: вугільний, нафтогазовий та перехідний (діаграма 8).

Вугільний етап охоплював усе XIX ст. і тривав до 40-х рр. XX ст. На кам'яне вугілля тоді припадало 75% усіх спожитих енергоносіїв, ще 18% — на торф і дрова. 90% кам'яного вугілля добувалося у високорозвинених країнах, де воно й споживалося. Перевезення вугілля на значні відстані були нерентабельними. Тому на базі вугільних басейнів виникали не лише кущі електростанцій, а й великі промислові райони, наприклад: Рур (Німеччина), Лотарингія (Франція), Йоркшир (Велика Британія), Пенсільванія (США) та ін.

Починаючи з 40–50-х рр. XX ст. роль кам'яного вугілля почала поступово зменшуватися. З цього часу і до 70-х рр. XX ст. тривав *нафтогазовий етап*. Повоєнне піднесення економіки розвинених країн значною мірою пояснюється початком використання нових, калорійніших видів палива: нафти і природного газу. Якщо до Другої світової війни 2/3 нафти і майже весь природний газ давали США, то в повоєнні часи 75% їх видобутку припадало на країни, що розвиваються, та колонії, з яких ці енергоносії за безцінь вивозилися до розвинених держав. Спершу були відкриті родовища у Венесуелі, згодом — у країнах Перської затоки, а ще пізніше — у країнах Північної та Західної Африки. Тому частка кам'яного вугілля

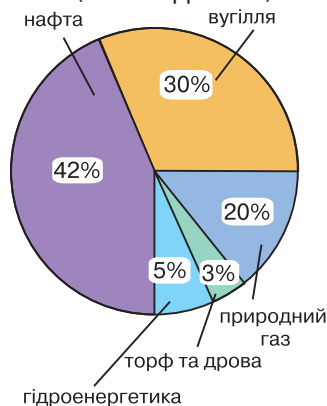
I. Вугільний етап

(XIX ст. – 40-ві рр. XX ст.)

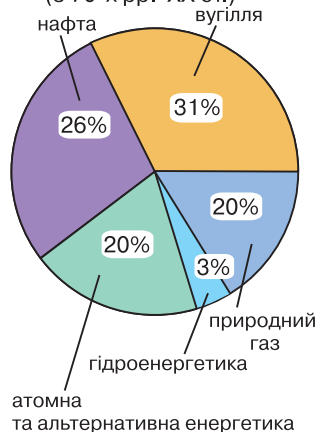
II. Нафтогазовий етап

(40–70-ті рр. XX ст.)

III. Перехідний етап

(з 70-х рр. XX ст.)

Діаграма 8. Етапи розвитку ПЕК

у паливно-енергетичному балансі скоротилася до 30 %, а нафти і природного газу зросла відповідно до 56 % і 21 %.

Із середини 70-х рр. XX ст. у розвитку паливно-енергетичної промисловості відбулися істотні зміни. Ера дешевої нафти завершилася. З одного боку, це було пов'язане з виснаженням ресурсів та погіршенням геологічних умов їх розробки. Нині близько 40 % нафти видобувають на шельфі, що робить її собівартість високою. З іншого боку, у 1960 р. багаті на нафту країни, що розвиваються, створили організацію ОПЕК, яка підняла ціни на цю сировину в 15–20 разів. Почалася енергетична криза. Спочатку розвинені країни вжили екстрених заходів: скоротили кількість сеансів у кінотеатрах, час телепередач, скасували багато авіарейсів, припинили автоперегони, закрили велику кількість автозаправних станцій, відмовилися від світлової реклами. Згодом було переглянуто енергетичну політику. Вона передовсім спрямовувалася на енергозбереження та економію енергоносіїв. Частка нафти у паливно-енергетичному балансі скоротилася до 30 %, зросла частка вугілля та гідроелектростанцій. Водночас зростає інтерес до нового виду енергії — атомної, а згодом і до альтернативних джерел: енергії сонця, вітру, припливів тощо. Ось чому цей період дістав назву перехідного від традиційних джерел енергії до нових.

Паливна промисловість світу. Паливна промисловість забезпечує виробництво енергоносіями, а електроенергетику сировиною. Головними її галузями є нафтова, газова та вугільна. Їх розвиток залежить від географії паливних природних ресурсів.

Нафтова промисловість розвивається від початку XX ст. і має дві галузі — нафтодобувну і нафтопереробну. Нафтодобувна промисловість дає сиру нафту, нафтопереробна — нафтопродукти: бензин, гас, мазут, реактивне паливо тощо. Близько 75 країн світу розробляють нафтові родовища, зокрема на шельфі — 45. Але більш як половина нафти споживається за межами місць її видобування. Тому нафта стала важливим товаром на світовому ринку. Головними засобами її транспортування є танкери та нафтопроводи. Країни чітко поділені на експортерів та імпортерів нафти. Основними постачальниками нафти на світовий ринок є країни, що розвиваються, а її споживачами — високорозвинені держави.

90 % покладів та 75 % видобутку нафти нині припадають на країни,

що розвиваються, проте до першої «трійки» за цим показником увійшли *Саудівська Аравія, Росія та США*. Найбільшими експортерами нафти є *країни Перської затоки* (дають на світовий ринок 42 % нафти), *Росія*, країни Північної (Алжир і Лівія) та Західної (Нігерія і Габон) Африки, Латинської Америки (*Венесуела, Мексика, Еквадор*), *Індонезія, Бруней*. Великими імпортерами нафти є Японія, країни Європи, США.

Нафтова свердловина на шельфі

У світі налічується близько 700 нафтопереробних заводів (НПЗ), розміщені вони переважно у високорозвинених державах. Майже 22 % нафтопродуктів виробляється у США, близько 20 % — у країнах Західної Європи. Проте відчутне поступове зрушення нафтопереробки в країнах, що розвиваються. Надпотужні НПЗ вже працюють у *Сінгапурі, Саудівській Аравії, Венесуелі, на Багамських островах.*

Газова промисловість набула важливого значення лише у середині ХХ ст. Родовища природного газу часто знаходяться поряд з нафтовими, переважно в країнах, що розвиваються. Якщо раніше газ вважали шкідливою домішкою до нафти і він безцільно згорав у факелах на нафтопромислах, то нині його видобуток неухильно зростає. Доведено, що це — найбільш екологічно чистий вид палива.

До першої «трійки» країн за видобутком газу належать *Росія, США і Канада.* Найбільшими його експортерами є *Росія, Канада, Нідерланди, Норвегія.* Основним способом транспортування газу в межах материків є газопроводи. Для транспортування морем створено флот спеціальних суден-метановозів, які перевозять природний газ у скрапленому стані. Але це — дорога технологія, оскільки потребує дуже низьких температур: $-165\text{ }^{\circ}\text{C}$. Саме тому лише 15 % видобутого газу йде на експорт. Головними імпортерами його є Японія, країни Європи, США.

Вугільна промисловість є найстарішою. Сьогодні вона розвивається майже у 60 країнах світу. Вугілля, як правило, споживається на місці видобування. Лише 10 % його видобутку йде на експорт. Перевезення низькоякісного вугілля нерентабельне, тому об'єктом торгівлі є тільки високоякісне енергетичне та коксівне вугілля. Транспортують вугілля в основному морськими суднами та залізницями.

Найбільшу кількість вугілля видобуває «трійка» держав: *Китай, США, Індія.* Більшість старих вугільних басейнів Європи виснажена, деякі шахти зовсім закриті. Головними експортерами кам'яного вугілля на світовий ринок виступають *Австралія, США, Південна Африка,* а також *Росія, Польща, Китай, Канада.* Основними його імпортерами є Японія, країни Європи та Латинської Америки.

Електроенергетика. В період НТР електроенергетика постає однією з галузей «авангардної трійки», що розвивається найбільш динамічно. Хоча вона присутня у господарському комплексі всіх країн світу, проте 3/4 виробництва електроенергії припадають на десять держав: США, Китай, Японія, Росія, Канада, Німеччина, Індія, Франція, Бразилія та Велика Британія. Розрив за виробництвом електроенергії між високорозвиненими країнами і тими, що розвиваються, дуже значний, як і за кількістю електроенергії, що припадає на душу населення. Найвищий цей показник у Норвегії — 28 660 кВт/год., Канаді — 19 600 кВт/год. та Швеції — 17 100 кВт/год.; а найнижчий — в африканській країні Малі — 13 кВт/год. Тобто співвідношення становить 2000 : 1.

1. Пригадайте основні ареали та країни видобування кам'яного вугілля у світі. Покажіть їх на карті.
2. Назвіть основні вугільні басейни України. Які вони мають проблеми та які перспективи розвитку?

Традиційні джерела енергії. Більшу частину електроенергії у світі — 75 % — виробляють теплові електростанції (ТЕС). Вони працюють на вугіллі, мазуті або природному газі та розміщені в основному поблизу споживача або сировини. За допомогою ТЕС майже вся електроенергія виробляється у *Лівії (100 %), Алжирі (99 %), Нідерландах (97 %), Південній Африці (91 %), Польщі (87 %), Румунії (83 %), Росії (82 %), Мексиці (82 %), Китаї (80 %), Австралії (79 %)*. Ці держави багаті на кам'яне вугілля, нафту та природний газ, на яких базується їхня електроенергетика. Досить високий показник виробництва електроенергії на ТЕС також мають США, більшість країн Європи, Індія.

Гідроелектростанції (ГЕС) виробляють 17,3 % електроенергії світу. Найбільше освоєний гідроенергопотенціал річок Європи (на 60 %) та Північної Америки (на 40 %), найменше — Африки (лише на 5 %). Дуже високою є частка ГЕС у виробництві електроенергії *Парагваю (100 %), Норвегії (99,5 %), Бразилії та Перу (80 %), Австрії, Колумбії, Нової Зеландії, Канади*. Ці країни мають потужний гідроенергопотенціал та широко його використовують.

Пригадайте, яку частку електроенергії виробляють АЕС в Україні. Назвіть ці електростанції.

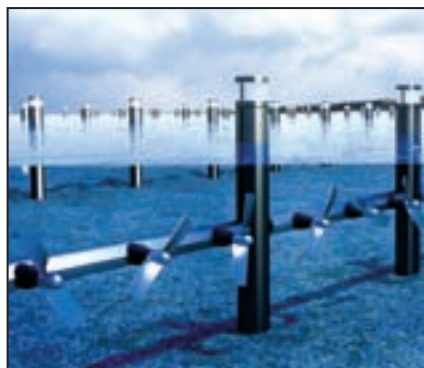
На атомні електростанції (АЕС) припадає майже 7 % виробленої електроенергії світу. Ці станції використовують енергію розпаду радіоактивних ізотопів урану або плутонію. Як правило, їх будують у країнах, бідних на інші джерела енергії. Найбільше уранових руд видобувають *Канада, Австралія та Казахстан*. Проте найвищим відсотком виробленої електроенергії на АЕС вирізняються *Франція (76 %) та Бельгія (61 %)*. Досить високий цей показник в *Угорщині, Швеції, Україні, Республіці Корея*.

Альтернативні джерела енергії. Вичерпність паливних мінеральних ресурсів, неекологічність ТЕС, небезпечність АЕС, обмеженість гідроенергопотенціалу річок змусили людство замислитися над можливою новою енергетичною кризою та спонукали до використання нетрадиційних (альтернативних) джерел енергії. Хоча поки що їх частка в енергетичному балансі дуже незначна (0,72 %), проте всі вони мають дві беззаперечні переваги: використовують невичерпні джерела енергії та є екологічно чистими.

Сонячна енергія — найдешевше, але маловикористовуване джерело енергії. Лише за півроку Сонце дає Землі енергію, що дорівнює всім покладам мінеральної сировини планети. Проте недоліком є те, що сонце не завжди світить. Виникає потреба акумулювати енергію. Тому найвигідніше споруджувати сонячні електричні станції (СЕС) в умовах жаркого та сухого (аридного) клімату. Геліоустановки мають різну форму: «сонячні» дахи на будинках та автомобілях, «сонячні» ферми, «сонячні» вежі з системою дзеркал та ін. У США в Каліфорнії вже працює потужна геліостанція, що не поступається ТЕС. У ХХІ ст. США планують вивести на орбіту 60 сонячних космічних електростанцій (СКЕС), що передаватимуть на Землю перетворену сонячну енергію у вигляді добре сфокусованого променя. На півдні України також споруджено кілька експериментальних сонячних електростанцій.

Енергія вітру використовується людиною з давніх-давен. Згадайте хоча б вітрильники та вітряки, що споживали тільки мізерну частку цієї енергії. Тим часом енергія вітру в 10 разів перевищує увесь гідроенергопотенціал планети. Але вітер дме не постійно, тому вітрові електростанції (ВЕС) доцільніше будувати на морських узбережжях або в передгір'ях. Крім того, енергія вітру дуже розсіяна. Тому для спорудження ВЕС потрібні великі площі. В Україні цей вид енергії вважається найперспективнішим. ВЕС уже працюють у Криму, Причорномор'ї та Приазов'ї.

Припливна електростанція

Геотермальну енергію дає внутрішнє тепло Землі. Її залучали для роботи лазень Стародавнього Риму ще до нашої ери. Але перші геотермальні електростанції (ГеоЕС) були збудовані в Італії лише у 20-х рр. ХХ ст. На початок ХХІ ст. у світі працює понад 50 ГеоЕС. Найпотужніша з них — «Гейзер» у США. Геотермальні станції створені на сейсмічно активних територіях. Зокрема, вони діють у Японії, Ісландії, Італії, Росії, Мексиці, Новій Зеландії, на Філіппінах.

Енергію припливів людина здавна використовувала для роботи лісопилкок та млинів. Але з появою парового двигуна про неї забули до середини 60-х років ХХ ст., коли з'явилися перші припливні електростанції (ПЕС) — «Ранс» у Франції та Кислогубська у Росії. ПЕС можна будувати лише у районах, де припливна хвиля досягає великої висоти. Такі умови є на окремих узбережжях Канади, Австралії, Росії, Великобританії. На Чорноморському та Азовському узбережжях України припливна хвиля дуже низька, тому перспектив для будівництва ПЕС немає.

Розпочався процес з пошуку та використання інших джерел енергії. У Норвегії споруджено *прибійні* електростанції. Завдяки *енергії хвиль* океану світяться маяки та постачається вода в акваріуми океанографічного музею в Монако. У майбутньому люди мають намір підкорити *енергію морських течій*. Перспективною є й *біоенергетика*, яку можна використати, спалюючи органічні рештки або переробляючи на паливо (біогаз та спирт). Так, Бразилія на 20 % задовольняє свої потреби в автомобільному паливі за рахунок метилового спирту, який дістає з відходів цукрової тростини та маніюки.

Через малу потужність і територіальну обмеженість альтернативні джерела, за прогнозами фахівців, навіть у середині ХХІ ст. даватимуть людству не більше 2 % електроенергії.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- У промисловості світу працює близько 20 % населення, вона є провідною галуззю виробничої сфери. Близько 80 % промислової продукції дають високорозвинені країни. У структурі промисловості цих держав переважає обробна, а її основними галузями є машинобудування, хімічна промисловість, електроенергетика, кольорова металургія. У країнах, що розвиваються, головними промисловими галузями лишаються добувна, легка та харчова. Загалом, їхній рівень індустріалізації у 15 разів нижчий за рівень розвинених держав.
- Паливно-енергетична промисловість у своєму розвитку пройшла три етапи: вугільний, нафтогазовий та перехідний. Головними галузями паливної промисловості є нафтова, газова та вугільна. Перші дві поширені у країнах, що розвиваються, остання — переважно у високорозвинених країнах. Найбільше електроенергії у світі виробляється на ТЕС — 75 %, менше на ГЕС — 17,3 % та АЕС — майже 7 %. Нетрадиційними джерелами енергії є сонячні, вітрові, геотермальні, припливні електростанції та біоенергетика.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Доведіть, що промисловість є основною галуззю виробничої сфери світу.
2. Як і чому змінюється співвідношення між добувною та обробною промисловістю в епоху НТР?
3. Розкажіть, які етапи розвитку пройшла паливно-енергетична промисловість світу. Поясніть, чому історично відбувався перехід від одних джерел енергії до інших.
4. Назвіть основні галузі паливної промисловості світу та «перші трійки» країн з видобутку різних видів паливних ресурсів.
5. Які існують проблеми, що пов'язані з використанням традиційних видів енергії?
6. Які ви вбачаєте переваги та недоліки у різних видах альтернативної енергетики? Що обмежує, на вашу думку, їх розвиток у наш час?
7. Поміркуйте, чому зазвичай не збігаються країни-виробники та країни-споживачі палива й електроенергії.

§ 17. МЕТАЛУРГІЯ. МАШИНОБУДУВАННЯ. ХІМІЧНА, ЛІСОВА, ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ

Металургія. Для виготовлення машин і різноманітного обладнання, транспортних засобів, домашньої побутової техніки використовуються метали, які є продукцією металургії. Металургія — група галузей, що виплавляють метали та їхні сплави, а також надають їм певної форми — виробляють прокат. Нині людству відомо близько 80 металів. Найпоширенішими з них є алюміній та залізо. Проте все, що ми називаємо залізом, насправді є його сплавами з вуглецем. Це — чавун і сталь. Чисте залізо — блискучий сріблясто-білий в'язкий і ковкий метал, придатний лише для виготовлення прикрас. Хоча сучасні досягнення НТР дають можливість замінити одні матеріали іншими, дешевшими, з кращими якостями, але сталь і досі лишається головним конструкційним матеріалом.

Металургія поєднує в собі гірничодобувну промисловість, чорну та кольорову металургію. Гірничодобувна промисловість розробляє поклади руд — природної мінеральної сировини, яка містить певну частку сполук

металів. Продукцією чорної металургії є чавун, сталь та їх прокат. До складу кольорової металургії належать алюмінієва, мідна, свинцево-цинкова, олов'яна, титаномагнієва промисловість та ін.

Гірничодобувна промисловість розвивається в районах покладів необхідної для металургії сировини. Цією сировиною для чорної металургії є залізні та марганцеві руди, коксівне вугілля, флюсові вапняки, вогнетривкі глини, для кольорової металургії — алюмінієві (найчастіше боксити), мідні, поліметалеві, олов'яні та інші руди. Найбільше залізних руд видобувають *Китай, Бразилія, Австралія, Індія, Росія, Україна* (шосте місце), марганцевих руд — *Україна і Габон*, бокситів — *Австралія, Бразилія, Гвінея, Китай, Ямайка*, мідних руд — *Чилі, США, Канада, Перу, Замбія, ДРК*.

Чорна металургія є дуже матеріало-місткою галуззю. На 1 т чавуну витрачається близько 7 т сировини та палива. На одному підприємстві можуть поєднуватися кілька взаємозв'язаних виробництв. Такі підприємства називаються комбінатами. З огляду на це більшість підприємств чорної металургії розташовані поблизу сировини: або її повного комплексу (як у Китаї, Україні, Індії, Казахстані), або ж її окремих видів (зокрема, родовищ залізних руд у Швеції та Росії, коксівного вугілля — у Німеччині та Польщі). Якщо власної сировини мало, комбінати використовують імпорту. У такому випадку металургійні комбінати тяжіють до портів, наприклад у Японії, Республіці Кореї та Італії.

Перші позиції у світі за виплавою сталі посідають *Китай, Японія та США*. Комбінати чорної металургії України дуже потужні. Вони дають на експорт сталевий прокат, зокрема труби. Навіть у період економічної кризи Україна посідає шосте місце за обсягом виробництва продукції чорної металургії. «Сталевим герцогством» називають Люксембург, у якому виплавляється найбільше сталі з розрахунку на кожного жителя — 10 т.

Оскільки чорна металургія є екологічно «брудною» галуззю і, до того ж, старі родовища сировини виснажені, у високорозвинених країнах нові потужності чорної металургії майже не нарощуються. Тут удосконалюються методи виплавки сталі. Так, на заміну старому мартенівському способу, який потребує багато палива та часу, прийшли нові, економічніші та ті, що дають якісну сталь: киснево-конвертерний та електродуговий. У країнах, що розвиваються, навпаки, ця галузь розширюється, набуваючи важливого значення. Зокрема, Республіка Корея та Бразилія за виплавою сталі вже випередили Велику Британію.

Кольорова металургія в період НТР істотно оновилася. Якщо у першій половині

1. Пригадайте, з яких виробництв складається комбінат повного циклу чорної металургії. Які галузі здатні переробляти відходи такого комбінату?
2. Що таке переробна металургія? Яку сировину вона використовує?

1. Використовуючи карту в атласі, назвіть першу «десятку» країн світу за виплавою сталі. Які чинники зумовили розміщення металургійних комбінатів цих країн?
2. З'ясуйте, які високорозвинені та країни, що розвиваються, потрапили до першої «десятки» за виробництвом сталі.

XX ст. переважала виплавка важких металів (міді, свинцю, цинку, олова), то згодом на перші позиції вийшли легкі метали (алюміній, титан, магній), нарощується виробництво рідкісних (ітрій, лютецій, лактат) і штучних (технецій, америцій, кюрій) металів. Кількість розвинених країн, що мають кольорову металургію, зростає, оскільки вона забезпечує необхідними матеріалами точне машинобудування. У країнах, що розвиваються, переважають старі та екологічно брудні галузі.

Металургія важких і легких металів відрізняється принципами розміщення підприємств. Виробництво важких металів дуже матеріаломістке, тому комбінати, що виплавляють мідь, свинець, цинк, олово, тяжіють до сировини, тобто до місць видобування руд. Для виплавляння легких металів потрібно багато електроенергії. З огляду на це підприємства титанової та магнієвої промисловості розміщені біля джерел дешевої електроенергії. Металургія алюмінію складається з двох територіально розірваних стадій: виробництва глинозему, зорієнтованого на сировину (на 1 т глинозему йде 6 т різноманітних матеріалів), та виплавляння металевого алюмінію, наближеного до електростанцій. Тому перша стадія виробництва алюмінію, як правило, склалася в країнах, що розвиваються, а друга — у високорозвинених державах.

Алюмінієва промисловість є головною галуззю кольорової металургії. Алюміній нині має найширше застосування: його використовують у авіабудуванні, автомобілебудуванні, електротехніці, ракетобудуванні, створенні легких будівельних конструкцій. Виробництво глинозему набуло поширення в *Австралії, Китаї, Бразилії, Ямайці, Росії*; металевого алюмінію — у *Китаї, Росії, Канаді, США, Австралії*. В Україні алюмінієва промисловість також набула важливого розвитку.

Мідна промисловість працює на рудах, 3/4 покладів яких припадає на країни, що розвиваються. Основними виробниками чорної та рафінованої міді є *Чилі, Перу, Індонезія*, а також *Австралія, Росія, Китай, Японія, США, Канада, Польща*.

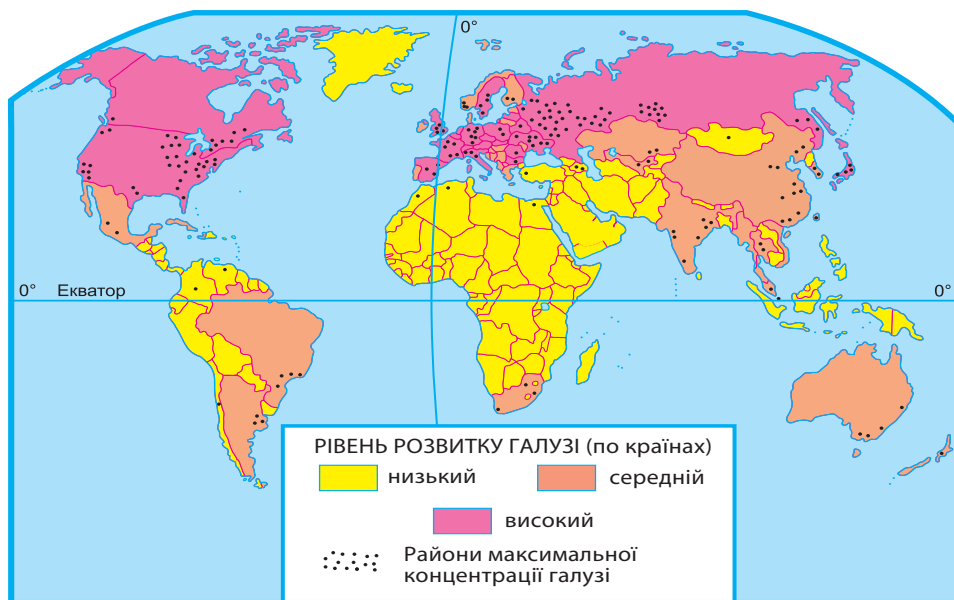
Свинцево-цинкова промисловість як сировину використовує поліметалеві руди. Основними виробниками цих металів є *Китай, Австралія, США, Перу, Канада, Японія, Німеччина, Мексика*. *Олов'яна промисловість* найбільшого розвитку набула в *Росії, Китаї, Малайзії, Болівії, ДРК*.

Таким чином, основними виробниками чорних та кольорових металів є високорозвинені країни. Проте останнім часом у виробництві кольорових металів зростає частка країн, що розвиваються, особливо багатих на відповідну сировину.

Машинобудування є найважливішою галуззю промисловості сучасного світу. Воно виникло понад 200 років тому в Англії. Тоді поняття «машина» (з лат. — *пристрій, знаряддя*) означало технічний засіб, робота якого ґрунтується на використанні механічного руху. Але з того часу воно значно розширилося. Сучасне машинобудування стало дуже наукомістким.

Поясніть, чому територіально не збігаються дві стадії виробництва алюмінію. В яких країнах і з яких причин розвиваються обидві виробничі стадії алюмінієвої промисловості?

Картосхема 4. Машинобудування світу

У високорозвинених країнах воно поглинає більш як половину всіх витрат на науково-дослідницькі роботи. Загальносвітовою тенденцією є постійне ускладнення машин. Сьогодні машинами називають і «некласичні» пристрої, робота яких ґрунтується не лише на механічних процесах: телевізори, радіоприймачі, роботи, електронні годинники, лазерні верстати, комп'ютери тощо. Разом з тим у наш час відбувається перехід від громіздких машин до мініатюрних: міні-ЕОМ, міні-телевізорів, міні-телефонів тощо.

Сучасне машинобудування має понад 70 різних галузей, які за своїми технічними особливостями поділяються на три групи: загальне машинобудування, транспортне машинобудування і точне машинобудування.

Загальне машинобудування є досить металомістким, тому зорієнтоване на споживача та райони чорної металургії. Його основними галузями є важке та сільськогосподарське машинобудування, а також тракторобудування та верстатобудування.

Транспортне машинобудування в наш час розвивається швидкими темпами. До нього входять автомобілебудування, суднобудування, авіаракетобудування, залізничне машинобудування. Ці галузі дуже працемісткі, тому здебільшого тяжіють до великих міст із кваліфікованими кадрами.

Автомобілебудування перетворилося на одну з найбільших галузей не лише машинобудування, а й обробної промисловості в цілому. Якщо у середині ХХ ст. у світі складалося майже 4 млн автомобілів щорічно, то нині — понад 50 млн. З цієї кількості 70 % припадають на легкові автомобілі, решта — на вантажні, автобуси, тролейбуси, мотоцикли тощо. Найбільше автомобілів виробляють *Японія* (майже 1/4 світового виробництва),

Складання автомобілів у Детройті (США)

Німеччини (1/6), США (близько 1/8), Франція, Південна Корея, Іспанія, Італія. В останні десятиліття були створені автоскладальні заводи у країнах, що розвиваються: Сінгапурі, Бразилії, Мексиці, Аргентині, Південній Африці, Єгипті, на Філіппінах. Вони працюють на імпортованих деталях, використовуючи дешеву робочу силу. Деякі з цих країн, наприклад Республіка Корея, налагодили виробництво власних марок автомобілів та створюють свої філії за кордоном.

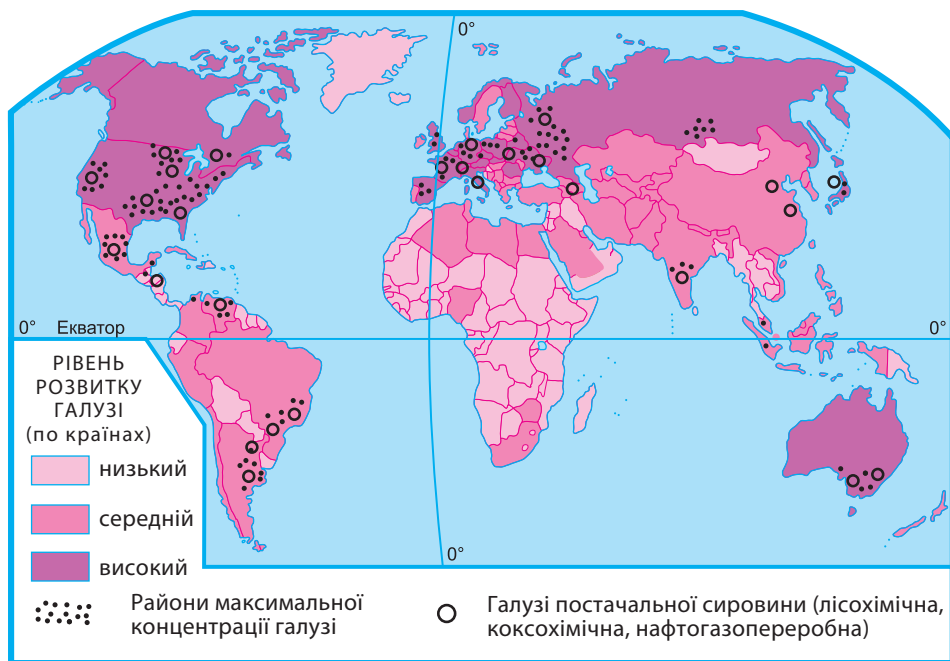
Суднобудування втратило своє колишнє значення. Після нафтової кризи 70-х рр. ХХ ст. виробництво танкерів значно скоротилося. Змінилися й визнані лідери у цій галузі. Велика Британія, що з початку ХІХ ст. і до Другої світової війни давала більш як половину морських суден світу, тепер опинилася в другому десятку. Нині майже 40 % морських суден світу дає Японія, ще 30 % — Республіка Корея, на третьому місці зі значним відривом перебуває Німеччина — менше 5 %. Суднобудувальні заводи, що використовують імпортовані комплектуючі, виникли у Сінгапурі, Тайвані, Бразилії, Аргентині.

У період НТР великого значення набуло *авіаракетобудування*. Безперечними лідерами у цій галузі є США, Франція та Китай. Роль залізничного машинобудування дещо зменшується.

Точне машинобудування стало надбанням другої половини ХХ ст. Воно надало світові новітню продукцію *приладобудування, електротехніки* й особливо *електроніки*. Точне машинобудування наукомістке, тому тяжіє до великих міст — наукових центрів. Якщо у 80-х рр. ХХ ст. найбільшу кількість побутової техніки виробляли Японія, США, Німеччина та Франція, то тепер їх потіснили азіатські нові індустріальні країни та Китай. Зокрема, світовим лідером у складанні телевізорів, радіоприймачів, годинників, пральних та швейних машин зараз є Китай.

Отже, існує три головних машинобудівних регіони світу: Північна Америка (30 % світового виробництва; тут пріоритетний розвиток мають авіаракетобудування і точне машинобудування; головну роль відіграють США), Західна Європа (дає майже 30 %, в основному продукцію автомобілебудування, верстатобудування і точного машинобудування; безперечна першість тут належить Німеччині) та Східна і Південно-Східна Азія (концентрує понад 20 % світового машинобудування; тут переважають електроніка та суднобудування; осередком розвитку галузі виступає Японія; зростає роль нових індустріальних країн) (*картосхема 4*).

Хімічна промисловість як одна з галузей «авангардної трійки» має, подібно до машинобудування, високі темпи зростання. Головними регіонами її розвитку є високорозвинені країни. Перелічити навіть незначну частку її продукції досить важко, адже у світі використовують понад 400 тис. хімічних речовин. Сьогодні відбувається процес хімізації — широке застосування

Картосхема 5. Хімічна промисловість світу

хімічних матеріалів і технологій в усіх сферах господарства та побуті. Хімічна промисловість створює речовини, яких немає в природі. Вони є дешевшими, часто якісно кращими за натуральний аналог. Хімічна промисловість має дуже широку сировинну базу: це мінеральні ресурси (кухонна та калійна солі, самородна сірка, фосфорити, пірит, нафта, природний газ, вугілля), деревина, вода, атмосферне повітря, а також виробничі відходи. Сама хімічна промисловість є потужним забруднювачем навколишнього середовища.

До складу хімічної промисловості входять три галузі: *гірничо-хімічна* (яка видобуває мінеральну сировину для подальшої переробки), *основна хімія* (синтезує неорганічні сполуки: кислоти, соду, сажу, мінеральні добрива) та *хімія органічного синтезу* (основною продукцією є полімери — складні високомолекулярні сполуки, які синтезуються переважно з нафти та природного газу: пластмаси та синтетичні смоли, синтетичний каучук, хімічні волокна, фотоплівка і т. ін.).

Найбільший регіон розвитку хімічної промисловості — *Європа*, на яку припадає 40 % продукції цієї галузі (картосхема 5). Швидкими темпами розвивається хімічне виробництво у Німеччині, Франції та Італії. Старі галузі (содова та мінеральних добрив) тут зорієнтовані на сировину, нові (зокрема нафтохімія), що працюють на імпортованій сировині, тяжіють до морських портів.

Використовуючи карти атласу, поясніть, чому узбережжя Мексиканської затоки США стало найбільшим у світі регіоном розвитку хімічної промисловості.

Північна Америка за розвитком хімічної промисловості майже не поступається перед Європою. США належать перші позиції у світі за синтезом полімерів, виробництвом мінеральних добрив та сірчаної кислоти. Тут, на узбережжі Мексиканської затоки, склався найбільший у світі район нафтохімії.

Третім регіоном високого розвитку хімічної промисловості є *Східна та Південно-Східна Азія*, потужним осередком якого є Японія, де виробництво базується на імпортній сировині. Швидкими темпами розвивається хімічна промисловість Китаю, яка спеціалізується переважно на виробництві мінеральних добрив, а також нових індустріальних країн, відомих хімією полімерів та напівпродуктів для них.

Лісова промисловість. Розвиток галузей лісової промисловості залежить переважно від розміщення лісових ресурсів. У північному лісовому поясі, на який припадає значна частка хвойних порід, що широко використовуються в целюлозно-паперовій промисловості, лідерами в заготівлі деревини є США, Канада, Росія та Скандинавські країни. Ці держави, а також Японія, Китай, Німеччина, Франція, Італія виробляють найбільше паперу, який називають «хлібом культури».

Країни південного лісового поясу, де переважають листяні породи, ввозять за кордон переважно неперероблену деревину. Ці породи дерев використовуються на деревообробних підприємствах Європи, Північної Америки, Японії. Колоди, дикт, деревний шпон для оздоблення меблів експортують Бразилія, країни Екваторіальної Африки та Південно-Східної Азії.

Легка промисловість — одна з найстаріших, але її значення не зменшується. Основними її галузями є текстильна, швейна, шкіряно-взуттєва, хутрова та галантерейна.

Текстильна промисловість виробляє тканини. У період НТР галузь модернізується, вдосконалюються технології виробництва, скорочується виробництво натуральних тканин, а синтетичних розширюється. Основними виробниками тканин є *США* (безперечний лідер за виготовленням натурального шовку та синтетичних тканин, значний виробник бавовняних тканин), *Китай* (утримує світову першість у виробництві бавовняних та вовняних тканин), *Індія* (розвиває бавовняну та джутову промисловість), *Японія* (особливо відома натуральним шовком), *Росія* (лідер за метражем лляних тканин), *Бразилія*, *Мексика*, *Аргентина* (відомі вовняними та бавовняними тканинами), *Єгипет* (дає якісні бавовняні тканини). Отже, крім високорозвинених країн, текстильна промисловість широко представлена у країнах, що розвиваються. Щодо країн Європи, то їхня текстильна промисловість переважно обслуговує внутрішній ринок: вироблені тут тканини дуже якісні, але дорогі, тому не витримують конкуренції на світовому ринку з дешевшою продукцією країн, що розвиваються.

Розвитком швейної промисловості вирізняються *Італія*, *Індія*, *Республіка Корея*, які є значними експортерами готового одягу, шкільно-взуттєвої — *Італія*. Світовими містами — законодавцями моди в Європі є *Париж*, *Відень*, *Мілан*, *Лондон*, у Північній Америці — *Нью-Йорк*.

Отже, майже всі галузі світової промисловості сконцентровані переважно в трьох регіонах світу: Європі, Північній Америці, Східній та Південно-Східній Азії.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Металургійна промисловість має три галузі: гірничодобувну, чорну та кольорову металургію. В період НТР зростає роль кольорової металургії, хоча й нині головним конструкційним матеріалом залишається сталь. Найбільшими виробниками сталі у світі є Китай, Японія, США, більшості кольорових металів — США, Канада, країни Європи, Японія, а також країни, що розвиваються, з багатою сировинною базою (Чилі, Перу, Індонезія та ін).
- Машинобудування є найважливішою галуззю промисловості. До його складу входять загальне, транспортне і точне машинобудування. У період НТР пріоритетного розвитку набули автомобілебудування, авіаракетокосмічне машинобудування, електроніка. Головними регіонами поширення галузі є Північна Америка, Західна Європа, Східна та Південно-Східна Азія.
- Хімічна промисловість забезпечує світове господарство новітніми матеріалами. Вона складається з гірничо-хімічної промисловості, основної хімії та хімії органічного синтезу. Європа, Північна Америка, Східна та Південно-Східна Азія є головними регіонами розвитку хімічної промисловості світу.
- Розвиток лісової промисловості залежить від розміщення лісових ресурсів. Високорозвинені держави спеціалізуються на виробництві паперу та продукції деревообробної промисловості, країни, що розвиваються, займаються лісозаготівлею.
- Легка промисловість є однією з найстаріших галузей. У її розміщенні спостерігається зрушення вбік країн, що розвиваються. Сьогодні за темпами її розвитку Китай, Індія, Бразилія, Мексика, Аргентина, Єгипет наздогнали США, Японію, країни Європи.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Назвіть галузі металургії. Як змінюється співвідношення між основними галузями металургії в період НТР?
2. Покажіть на карті основні країни-виробники сталі. Поясніть принципи розміщення комбінатів чорної металургії на їх території.
3. Назвіть основні країни, що плавлять кольорові метали. На які чинники зорієнтоване це виробництво на їх території?
4. Вкажіть провідні галузі машинобудування світу. Які країни й чому є основними виробниками автомобілів?
5. Визначте основні регіони у світі з розвитку хімічної промисловості.
6. Які зрушення відбулися в останні десятиліття у розміщенні текстильної промисловості?
7. Поміркуйте і назвіть галузі промисловості, що нині переважають в економіці високорозвинених країн та країн, що розвиваються. Поясніть свої висновки.

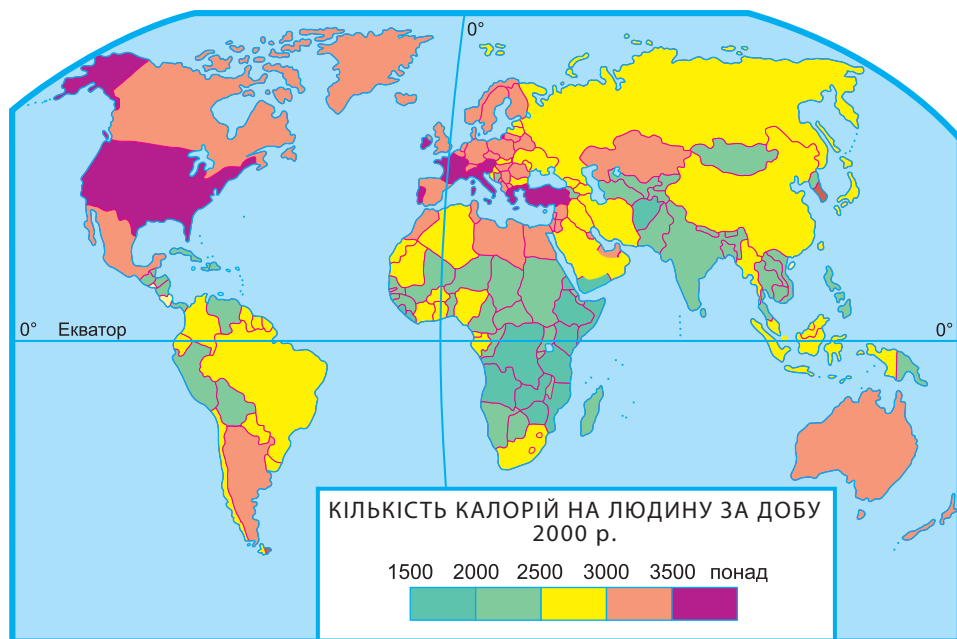

§ 18. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Зайнятість у сільському господарстві. Сільське господарство — один із найдавніших видів діяльності людини. Навіть нині в цій галузі зайнято близько половини населення світу. Але є великі відмінності у кількості працівників в аграрному (з лат. — *земельний*) секторі різних країн. У високорозвинених державах цей показник становить лише 2–9 % населення, тоді

Спробуйте пояснити відмінність зайнятості населення у сільському господарстві країн різних типів. Чим зумовлена висока частка сільських працівників в Україні?

Картосхема 6. Калорійність харчування населення світу

Які, на вашу думку, регіони світу найгостріше відчують продовольчу проблему (картосхема 6)? З чим це пов'язано?

як у країнах, що розвиваються, — понад 75 %, а в деяких африканських державах — близько 90 %. У сільському господарстві України працюють близько 20 % людей. Проте повсюдно спостерігається тенденція до скорочення зайнятих у сільському господарстві. З'ясуємо, з чим це пов'язано.

По-перше, у період НТР відбулася механізація сільського господарства, яка зумовила зростання продуктивності праці. Насамперед це вплинуло на високорозвинені країни. Так, один фермер із Данії може забезпечити продуктами харчування 75–80 осіб, тоді як середні селянські господарства країн, що розвиваються, ледь спроможні прогодувати свою родину.

По-друге, від сільського господарства відокремилися галузі харчової та легкої промисловості. Якщо раніше обробляли шкури, очищували вовну, мололи борошно, давили олію в селі, то тепер це стало частиною промисловості.

По-третє, у деяких високоурбанізованих розвинених країнах продовольство завозиться переважно з-за кордону. Яскравим прикладом цього є Велика Британія. Вона закуповує продукти харчування у своїх колишніх колоніях. У самій же країні в сільському господарстві зайнято лише 2 % економічно активного населення.

Значення сільського господарства. Скорочення частки працівників не означає зменшення значення сільськогосподарського виробництва. Адже для людства залишається актуальною продовольча проблема.

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО), яка була створена в 1945 р. з метою підвищення продуктивності сільського господарства та поліпшення системи розподілу продуктів харчування, констатувала, що протягом ХХ ст. приріст населення випередив у 1,5 раза темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Тому, за даними цієї організації, кожний дев'ятий житель планети голодує або одержує недостатнє харчування. Лише 1/3 людства забезпечена повноцінним харчуванням за вмістом основних поживних речовин: білків, жирів та вуглеводів.

Аграрні відносини. У сільському господарстві особливим предметом праці є земля. Ефективність роботи на землі значною мірою залежить від аграрних відносин — форми землеволодіння та землекористування, характеру чинних у країні законів про землю. За формою власності на землю та використання земель розрізняють дрібнотоварний і високотоварний сектори.

Дрібнотоварний сектор передбачає невеликі земельні наділи. У таких господарствах із низьким рівнем агротехніки вирощують споживчі культури. Форми власності у дрібнотоварному секторі бувають різні: дрібні приватні селянські господарства, родинна власність на землю, латифундії.

Латифундії (з лат. — *великі володіння*) — великі ділянки землі, що перебувають у власності поміщика, який здає їх в оренду селянам. Латифундії є типовими для країн Латинської Америки, вони збереглися там з часів колоніалізму. Тепер вони стали гальмом на шляху розвитку сільського господарства. У деяких країнах було проведено земельні реформи, які ліквідували таку форму аграрних відносин.

Високотоварний сектор — це великі, добре організовані господарства, що використовують зрошення земель, мінеральні добрива, сучасну техніку, найману робочу силу. Їхнє виробництво зорієнтоване на продаж. Такі господарства забезпечують не лише внутрішній ринок країни, а й експорт. Основними типами господарства високотоварного сектору є плантації та фермерство.

Плантації (з лат. — *висаджування рослин*) — великі рослинницькі господарства, що спеціалізуються на вирощуванні певних експортних культур (кави, какао, цукрової тростини, гевої, кокосової пальми тощо). Вони склалися як приватна форма власності в період колоніалізму спеціально з метою вирощування екзотичних культур, що вивозилися до країн метрополій. Плантації мало пристосовуються до кон'юнктури світового ринку: їхня спеціалізація змінюється повільно.

Фермерство є прогресивною формою господарювання, що ведеться на власних чи орендованих землях. Воно виникло із зародженням капіталістичних відносин. Мета такого господарства — вироблення продукції рослинництва чи тваринництва на продаж. Ферми мають дуже великі площі. Вони використовують найсучасніші технології, дуже чутливо реагують на коливання попиту та пропозиції на ринку, тому здатні швидко змінювати свою спеціалізацію.

Пригадайте, які форми сільськогосподарських підприємств існують в Україні? Які нові форми власності на селі виникли в нашій країні з переходом до ринкових відносин?

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- У світі спостерігається загальна тенденція до скорочення кількості працівників у сільському господарстві. Незважаючи на це, значення сільського господарства зростає через продовольчу проблему, яка гостро постала у країнах, що розвиваються.
- Аграрні відносини – форми землеволодіння та землекористування. Залежно від особливостей господарювання у сільському господарстві виділяють дрібнотоварний (у якому вирощують споживчі культури) і високотоварний (продукція якого йде на продаж) сектори.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Які тенденції та чому спостерігаються в сучасному світі щодо зміни кількості працюючих у сільському господарстві?
2. Чому в наш час значення сільського господарства зростає?
3. У чому полягають задачі міжнародної організації ФАО?
4. Що таке аграрні відносини?
5. Порівняйте дрібнотоварний та високотоварний сектори господарювання на землі.
6. Що таке латифундії? Чому їх вважають гальмом у розвитку сільського господарства латиноамериканських країн?
7. Охарактеризуйте плантаційне господарство та фермерство. Які форми власності на землю їм притаманні?

§ 19. ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Дві галузі сільського господарства. У сільському господарстві виділяються дві великі галузі: *рослинництво (землеробство)* і *тваринництво*. Основною галуззю більшості країн, що розвиваються, є рослинництво. Лише у деяких державах цього типу переважає тваринництво, що пов'язане з особливостями природних умов. У високорозвинених країнах переважає тваринництво, яке дає більшу частину продукції сільського

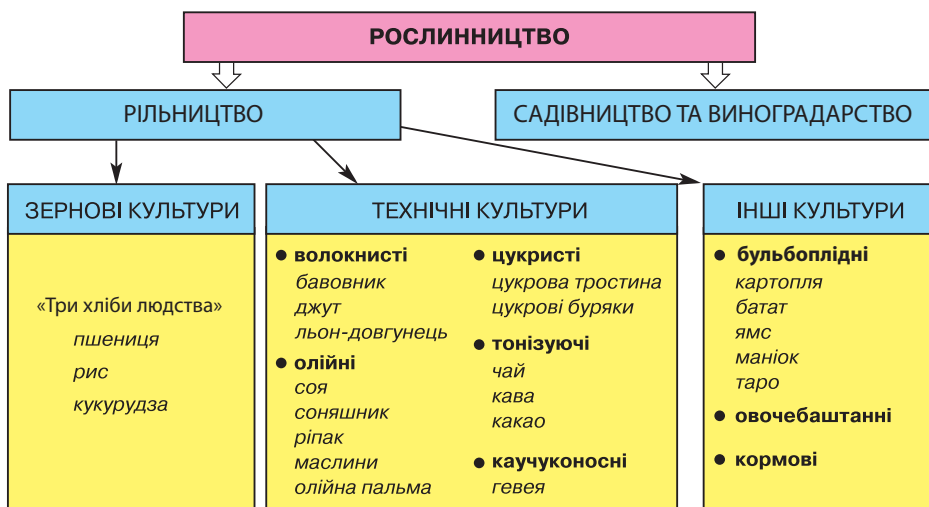

Схема 30. Галузева структура рослинництва

господарства. Саме воно забезпечує населення основними компонентами білкової їжі — м'ясом та молоком. Рослинницька галузь у цих країнах часто обслуговує тваринництво.

Рослинництво та його галузі. Рослинництво є одним із найдавніших видів людської діяльності. Воно дає близько 30 % продукції, що безпосередньо використовується людиною, решта йде на корм для тварин (кормові трави, солома, відходи переробки рослин).

Рослинництво поділяється на дві галузі: *рільництво* — вирощування переважно однорічних культур, та *садівництво й виноградарство* — культивування багаторічних рослин (схема 30).

Рільництво займається вирощуванням різних сільськогосподарських рослин, які за використанням умовно об'єднуються в такі групи: зернові, технічні, бульбоплідні, овочево-баштанні та кормові.

Зернові культури. Головними продовольчими та фуражними (тобто кормовими) рослинами є зернові культури. Їх культивують понад 100 видів. За призначенням вони поділяються на *хлібні* (пшениця, жито), *зернофуражні* (овес, ячмінь), *круп'яні* (рис, просо, гречка) та *зернобобові* (горох, квасоля). Провідне місце належить рослинам, які називають «трьома хлібами людства»: пшениці (дає понад 30 % зерна), рису (майже 28 %) та кукурудзі (майже 25 %). Щоправда, рис і кукурудзу «хлібами» називають умовно, маючи на увазі їх важливе продовольче значення.

Пшеницю вирощують майже у 70 країнах північної та південної півкулі. Вона забезпечує хлібом близько половини людства. Відомо понад 20 видів пшениці, проте найважливіше значення мають два: *тверда* і *м'яка пшениця*. Зерно твердої пшениці багате на білок, тому використовується у макаронній та кондитерській промисловості. М'яка містить більше крохмалю і йде на випікання хліба.

Пшениця вибаглива до ґрунту і тепла, потребує багато вологи в період вегетації. Це культура переважно помірною та субтропічного поясів. Вирощують озиму і яру пшеницю.

Протягом цілого року кожного місяця пшениця надходить на світовий ринок. Найбільші площі посівів пшениці зосереджені у північній півкулі. *Китай, Індія та США* посідають перші три місця за її збиранням. Крім них, багато пшениці збирають *Росія, Франція, Канада, Туреччина, Україна, Казахстан*. У південній півкулі пшеницю вирощують *Австралія, Аргентина, Південна Африка*. Найбільше зерна пшениці на ринок вивозять США. Експортерами цієї продукції є також Канада, Франція, Австралія, Аргентина, Південна Африка. Найбільші імпортери пшениці — Японія, країни Європи, Бразилія.

Рис є основною продовольчою культурою майже для половини людства. Це типова культура мусонного клімату, яка потребує багато вологи і тепла, а також родючих ґрунтів. Тому його культивують майже завжди при штучному зрошенні у тропічному та субтропічному поясах Азії,

Згадайте, які екологічні особливості сільськогосподарських рослин визначають їх розміщення на Землі?

Рисове поле

Визначте, які країни найбільше експортують зернових культур. Як ви гадаєте, чому не завжди країни-лідери за вирощуванням зерна є його великими експортерами?

Латинської Америки, Африки. У більшості країн збирають два врожаї рису на рік. Хоча площ під ним удвічі менше, ніж під пшеницею, їх збирають майже однакову кількість. 90 % рису дають азіатські країни. Підраховано, що один житель Азії за рік споживає 100–300 кг рису, тоді як європеєць — лише 1–10 кг. Безперечними лідерами зі збирання рису є *Китай*, *Індія* та *Індонезія*, а з експорту — *США*. Імпортують рис країни Європи, довозять його й азіатські держави.

Кукурудза (маїс) набуває дедалі більшого значення як фуражна культура. Проте у деяких регіонах кукурудзу вирощують і для продовольчих потреб. Це теплолюбна та посухостійка рослина, що дає високі врожаї. Тому, хоча кукурудза за площею посівів посідає третє місце, вона — світовий лідер з-поміж зернових культур за збиранням. Провідна роль з її

виробництва та експорту належить *США*, які дають 48 % світового зерна кукурудзи. Багато кукурудзи вирощують *Китай* (20 %), *Бразилія* (9 %), *Аргентина*, *Мексика*. Культивують цю рослину також країни Африки та Південної і Середньої Європи.

Технічні культури. Всі технічні культури вирощують як сировину для подальшої переробки в різних галузях промисловості. Для них характерні такі спільні ознаки: *висока товарність, монокультура та висока трудомісткість*.

Товарність означає, що їх вирощують переважно на продаж. Монокультура пов'язана з колоніальним минулим. Так, Гана відома експортом какао, Судан — бавовни, Фіджі — цукру з тростини, Бенін — пальмової олії, Малайзія — натурального каучуку із соку гевеї і т. д. Трудомісткість означає, що в догляді за рослинами переважає важка ручна праця. Тому основними виробниками технічних культур є країни, що розвиваються.

За призначенням технічні культури поділяють на волокнисті, олійні, цукристі, тонізуючі, каучуконосні, наркотичні та ін.

Основними волокнистими культурами світу є бавовник, джут, льон-довгунець, сизаль.

Провідна роль належить *бавовнику*, який культивують майже у 80 країнах світу. Він є занадто вибагливим до ґрунтів, тому вирощується за умови внесення великої кількості добрив. Під час вегетації рослина потребує багато вологи і тепла. Вологу забезпечують переважно шляхом штучного зрошення. Це культура тропічного та субтропічного поясів. З 1 тонни бавовни-сирцю одержують 300—400 кг бавовни-волокна. За експортом бавовни-волокна виділяються *Китай*, *США* та *Індія*. Багато цієї сировини вивозять *Пакистан* та *Узбекистан*. Високоякісними довговолокнистими

сортами відомі *Єгипет* і *Судан*. Головними імпортерами бавовни є країни Європи та Японія. Крім волокна, в результаті переробки бавовни отримують штучний шовк, папір, з насінин — харчову та технічну олію.

Джут — чагарник, з луб'яних волокон якого виготовляють цупкі тканини та канати. Він іде на виробництво килимів, рибних снастей, міш-ковини. Цю теплолюбну рослину культивують у тропічному та субекваторіальному поясах. Найбільше його вирощують та експортують *Бангладеш*, *Індія* та *Пакистан*.

Льон-довгунець невибагливий до умов зростання: він холодостійкий і добре розвивається на кислих ґрунтах. Тому це головна волокниста культура нечорноземної смуги Європи. Найбільші площі під льоном у *Китаї*, *Росії*, *Великобританії*, *Франції*, *Бельгії*, *Україні*, *Білорусі*. Багато його вирощують також у країнах Балтії, Канаді, США.

Найпоширенішими олійними культурами є соя, соняшник, арахіс, ріпак, маслини, олійна пальма. Кожна з них пов'язана з певними кліматичними умовами. Рослинами помірнього поясу є соняшник та ріпак, субтропіків — маслини, мусонних областей — соя, субекваторіального й тропічного поясів — арахіс, екваторіального — олійна пальма.

Основною олійною культурою світу є соя. Більшість її посівів зосереджено в Америці — США (дає 52 % світового виробництва), *Бразилії* та *Аргентині*. Досить багато сої вирощують *Китай* та *Індія*. У наш час говорять про «переможну ходу» цієї культури. Тепер це не лише кормова й олійна рослина. Соя, що багата на білок, стає заміником м'яса. У деяких країнах уже є соєва курятина, соєве морозиво, соєва картопля.

Теплолюбний та посухостійкий *соняшник* вирощують *Росія*, *Україна*, держави *Південної Європи*, а також *Китай*, *США*, *Аргентина*.

У Західній Європі, Канаді та Індії основною олійною культурою є *ріпак*, у країнах Середземномор'я — *маслини*, у країнах Західної Африки та Океанії — *олійна пальма*.

Цукристими культурами є цукрова тростина (дає людству 60 % цукру) та цукрові буряки (40 %).

Цукрова тростина є багаторічною рослиною тропічного поясу, яка дуже вибаглива до тепла та вологи. Нині цукрову тростину вирощують переважно країни, що розвиваються. Її найбільшими виробниками є *Індія*, *Куба* та *Бразилія*. Імпортують цукор-сирець із тростини США, країни Європи та Японія, на території яких здійснюється його рафінування (очищення).

Цукрові буряки культивують у помірному поясі. Основними виробниками бурякового цукру є *Україна*, *Франція*, *Росія*. Значні площі під цукрові буряки відведені також у *Німеччині*, *Італії*, *Туреччині*. Головним експортером цукру з цукрових буряків є Україна.

-
1. Спробуйте згрупувати основні технічні культури світу за кліматичними умовами їх вирощування: назвіть рослини помірнього, субтропічного, тропічного, субекваторіального та екваторіального поясів.
  2. Якими технічними культурами відома Україна на світовому ринку?

Основними тонізуючими культурами є *чай, кава та какао*. Усі вони — рослини тропічного та субтропічного поясів, вирощуються здебільшого в країнах, що розвиваються. Так, експортом чаю на світовому ринку вирізняються *Індія, Китай, Шрі-Ланка*, кави — *Бразилія (50 %), Колумбія, Індонезія*, какао — *Кот-д'Івуар, Бразилія, Гана*.

Головними імпортерами всіх тонізуючих культур є країни Європи та США. Багато кави та какао-бобів завозить також Японія.

З каучуконосних рослин відомим є дерево *гевея* — культура екваторіального поясу. Нині 90 % натурального каучуку дають країни Південно-Східної та Південної Азії: *Малайзія, Індонезія і Таїланд*. Імпортують натуральний каучук розвинені країни Європи, США, Японія.

Бульбоплідні культури. З-поміж бульбоплідних культур найпоширенішою є *картопля*. За її валовим збором перші місця посідають *Китай, Росія, Індія, Україна, США, Німеччина, Польща, Білорусь*.

У тропічних країнах вирощують інші бульбоплідні культури, які мають там основну продовольчу функцію: *батат*, або *солодку картоплю* (Китай, Індія, Індонезія), *таро* (країни Океанії), *ямс* та *маніок* (країни Африки, Латинської Америки, Азії).

Тваринництво. У високорозвинених країнах тваринництво має інтенсивний характер і використовує концентровані корми. У країнах, що розвиваються, та посушливих районах світу переважає екстенсивне тваринництво на природних пасовищах.

Основними галузями тваринництва є скотарство, свинарство, вівчарство та птахівництво.

Скотарство, тобто розведення великої рогатої худоби — корів, буйволів, яків, дає людству майже все молоко і третину м'яса. Найпродуктивнішу молочну худобу розводять у країнах Європи та Північної Америки. Європа дає понад 55 % світових надоїв молока. М'ясний

напрямок переважає на територіях з посушливим кліматом та з великими площами пасовищ. Найбільшим у світі районом м'ясного скотарства є південноамериканська пампа. Аргентину називають «м'ясним цехом світу» через її провідну роль в експорті яловичини.

За поголів'ям корів перше місце посідає *Бразилія*. Другою є *Індія*, де сконцентровано 20 % їх світової кількості, що пояснюється релігійними причинами. Найбільшим поголів'ям продуктивної худоби також відомі *Китай, США, Аргентина*.

Свинарство є галуззю тваринництва, що дає людині майже 40 % м'яса, а також сало, шкури, щетину. Виділяють такі напрями розвитку свинарства: сальний, м'ясо-сальний, беконний та щетинний. Половина всього поголів'я свиней припадає на Азію. *Китай* є світовим лідером за кількістю вирощуваних свиней. Україна за цим показником посідає сьоме місце в світі.

Вівчарство є типовою галуззю посушливих районів (сухих степів, напівпустель, пустель), а також гірських масивів. Виділяють такі напрями вівчарства: тонкорунний (забезпечує текстильну промисловість

Пригадайте, що означає інтенсивне та екстенсивне ведення сільського господарства. Які держави і чому надають перевагу кожному з них?

високоякісною вовною), напівтонкорунний (окрім вовни, дає м'ясо), м'ясо-вовно-молочний, каракульський (овець розводять заради цінного хутра), курдючний (дає баранячий жир), овчинно-шубний (на дублянки). За поголів'ям овець переважають *Австралія, Китай та Нова Зеландія*.

Птахівництво дає людям близько 20 % м'яса, а також яйця, пір'я, пух. Саме через механізацію цієї галузі вона стала найбільш інтенсивною у високорозвинених країнах. Птахівництво розвивається переважно у приміській зоні, оскільки зорієнтоване на споживача продукції. Розводять курей, індиків, гусей, качок, гаг, страусів ему. Проте абсолютну більшість поголів'я становлять кури. За виробництвом курячих яєць перші місця у світі посідають Китай, США та Росія. Україна перебуває на сьомому місці.

Іншими галузями тваринництва є ставкове рибництво, шовківництво, бджільництво, конярство, оленярство, верблюдарство, хутрове звіринництво тощо.

Отже, сільське господарство залишається важливою галуззю матеріального виробництва, що забезпечує людство продуктами харчування, а промисловість — важливою сировиною.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Головними галузями сільського господарства є рослинництво і тваринництво.
- Основною галуззю рослинництва є рільництво — вирощування зернових, технічних, бульбоплідних, овочево-баштанних та кормових культур.
- Головними зерновими культурами є пшениця, рис та кукурудза. Найбільшими виробниками зерна в світі є Китай, США та Індія.
- Технічні культури вирізняються високою товарністю та трудомісткістю, тому їх культивують переважно в країнах, що розвиваються. Виділяють такі групи технічних культур: волокнисті (бавовник, джут, льон-довгунець), олійні (соя, соняшник, ріпак, маслини, олійна пальма), цукристі (цукрова тростина та цукрові буряки), тонізуючі (чай, кава, какао), каучуконосні (гевея) та ін.
- З бульбоплідних рослин найбільш поширена картопля.
- Головними галузями тваринництва є скотарство, свинарство, вівчарство та птахівництво. За поголів'ям корів першість належить Бразилії та Індії, свиней — Китаю, овець — Австралії, за виробництвом курячих яєць — Китаю. Найбільше м'яса та молока виробляють у країнах Європи та Північної Америки.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Назвіть галузі сільського господарства. Яке вони мають значення у різних за рівнем розвитку типах країн?
2. Які основні групи культур вирощують у рільництві?
3. Які рослини називають «трьома хлібами людства»? Назвіть країни, що їх найбільше вирощують та експортують.
4. Які спільні ознаки мають усі технічні культури?
5. Назвіть країни-лідери з вирощування бавовнику, льону-довгунцю, сої, соняшника, цукрової тростини, цукрових буряків, чаю, кави, какао, гевеї.
6. Розподіліть сільськогосподарські рослини за кліматичними поясами, в межах яких вони культивуються.
7. Назвіть головні галузі тваринництва та країни, що вирізняються найвищим рівнем їх розвитку.

§ 20. ТРАНСПОРТ. ЗОВНІШНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ

Загальна характеристика транспорту. Транспорт є третьою провідною галуззю матеріального виробництва. Він забезпечує функціонування світового господарства і потреби людей в усіх видах перевезень. Транспорт є основою міжнародного географічного поділу праці. Усі транспортні шляхи світу утворюють *світову транспортну систему*. Нині транспорт щорічно перевозить 100 млрд тонн вантажів та 1 трлн пасажирів.

Основними техніко-економічними показниками роботи транспорту є обсяг перевезень (показує кількість перевезених вантажів або пасажирів), вантажообіг або пасажирообіг (добуток обсягу перевезень на відстань), швидкість, трудомісткість (кількість обслуговуючого персоналу), собівартість перевезень, пропускна спроможність трас (скільки транспортних засобів водночас може проїхати дорогою), маневреність (здатність підвозити безпосередньо до місця призначення), залежність від погоди та сезонних змін. Різні види транспорту мають свої переваги й недоліки, тому використовують їх залежно від конкретних умов.

Головними видами транспорту є: наземний (залізничний, автомобільний), водний (морський, річковий, озерний) та інший (трубопровідний, авіаційний, електронний).

Залежно від рівня розвитку транспортної системи розрізняють країни, що мають: а) високорозвинені всі види транспорту (держави Європи, США, Канада); б) високий рівень більшості видів транспорту (наприклад, Японія не має трубопровідних та річкових перевезень; Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка майже не мають річкового транспорту); в) переважно один вид транспорту (зокрема, залізничні перевезення є домінуючими в Індії, Аргентині, Марокко, автомобільні — в Афганістані, Саудівській Аравії, Ефіопії, річкові — у Судані, Конго, Парагваї).

Залізничний транспорт. Першу залізницю було збудовано у Великій Британії в 1825 р. Проте основна залізнична мережа склалася на початку ХХ ст. Нині залізниці є приблизно в 160 країнах світу, і цей вид транспорту посідає другі місця за вантажообігом та пасажирообігом.

Загальна довжина залізниць на початок ХХІ ст. становила 1,12 млн км. Проте тенденції до зміни довжини доріг неоднакові в державах різних типів. У країнах, що розвиваються, будуються нові залізничні траси, тоді як у високорозвинених державах їх довжина навіть почала скорочуватися. Так, за останні півстоліття зросла залізнична мережа в Китаї та Індії, водночас у США та Франції вона скоротилася майже в 1,5 раза, у Великобританії — удвічі. Залізниці витісняються автошляхами та авіаційними лініями. Проте лідером за довжиною залізниць залишаються США. За ними йдуть *Росія, Китай, Індія та Канада*. Україні за довжиною

З'ясуйте, які переваги та недоліки має кожний із сучасних видів транспорту. Як ви гадаєте, чи існує ідеальний вид транспорту?

Поміркуйте, до якої групи країн за рівнем розвитку транспортної системи можна віднести Україну.

залізничних колій належить тринадцяте місце в світі.

Найбільшою густота залізниць залишається в Європі — понад 100 км на 1000 км². В Україні цей показник становить 45 км на 1000 км².

У високорозвинених країнах залізниці почали втрачати своє колишнє значення через неекологічність та недостатню швидкість. У період НТР підвищено екологічність внаслідок їх електрифікації. Так, майже всі залізниці електрифіковано в Швейцарії — 99,5 %, більш як половину їх переведено на електричну тягу в Нідерландах, Швеції, Італії, Австрії, Україні. У США електрифікованих залізниць мало — лише 1 %.

Швидкісний потяг на вокзалі Парижу

Завдяки впровадженню нових двигунів та безколісних потягів вдалося значно збільшити швидкість на залізницях — до 250–580 км/год. Батьківщиною швидкісних магістралей стала Франція (дороги Париж — Марсель, Париж — Бордо та ін.). Європа і досі залишається основним регіоном поширення швидкісних залізниць. Окрім Франції, вони діють в Італії (Турін — Неаполь — Салерно), Німеччині (Гамбург — Мюнхен, Мангейм — Штутгарт, Берлін — Гамбург), Швейцарії, Іспанії. У Європі планується створити загальноєвропейську мережу швидкісних залізниць, які б сполучали країни ЄС. За межами Європи швидкісні дороги є в США (Нью-Йорк — Вашингтон), Японії (єдина мережа ліній «Сінкансен»), Китаї (Пекін — Тяньцзінь, Шанхай — Ханчжоу). Проектується спорудження швидкісних магістралей у Росії, Республіці Корея, Канаді, Бразилії.

У наш час залізниці прокладають і під морським дном в тунелях. У 1988 р. в Японії завершилося спорудження найдовшого залізничного тунелю «Сейкан» (54 км), 23 км якого пролягає на глибині 100 м під дном протоки між островами Хонсю і Хоккайдо. У 1994 р. було розпочато регулярне залізничне сполучення між Парижем і Лондоном. Відрізок дороги завдовжки 37 км проходить тунелем, прокладеним на глибині 40 м під дном протоки Ла-Манш.

Автомобільний транспорт називають транспортом ХХ ст., адже протягом цього відрізка часу відбувалися його народження, вдосконалення та розквіт. Нині на нього припадає 70 % усієї довжини світової транспортної мережі, а в світі налічується понад 600 млн автомобілів. Автотранспорт є першим за пасажирообігом і четвертим за вантажообігом. Це єдиний вид транспорту, який може підвозити вантажі та пасажирів «від воріт до воріт». За останні півстоліття довжина автодоріг зростає втричі й тепер становить 32 млн кілометрів. Особливо важливими є дороги з твердим покриттям, багатосмужні магістралі з кількарівневими розв'язками, які підвищують швидкість руху. Споруджуються автобани — швидкісні дороги підвищеної комфортності. Найбільшу довжину автомобільних доріг мають

Поміркуйте, чи є в Україні перспективи для розвитку швидкісних залізниць. На яких маршрутах, на вашу думку, вони доцільні?

США (1/4 світової автомаєрежі), Індія, Китай та Бразилія. Україна за довжиною автомаєстралей знаходиться у четвертому десятку країн.

Найбільша густина автодоріг — у країнах Західної Європи та в Японії. Важливу роль відіграють трансконтинентальні маєстралі, які сполучають протилежні береги материків: *Трансамазонське шосе* (від східного берега Південної Америки до західного), *Панамериканське шосе* (від Канади до Аргентини). Сім автобанів широтно перетинають США. Прокладена через Сахару асфальтована дорога сполучила узбережжя Середземного моря з країнами Гвінейської затоки. *Трансазіатська маєстраль* пролягла через території 15 держав регіону.

Поміркуйте, чи зазнав останнім часом істотних змін автомобільний транспорт України. У чому вони полягають? Які проблеми автотранспорту залишаються невирішеними?

Водночас автомобільний транспорт є неекологічним. Автомобілі дають половину всіх шкідливих викидів в атмосферу. Сьогодні намагаються застосовувати нові види палива, які менше забруднюють довкілля: рідкий водень, спирт, природний газ. Створено автомобілі, що працюють на сонячних батареях. Проте до масового залучення

нових технологій ще далеко. Автотранспорт також залишається найбільш аварійно небезпечним. У світі під колесами автомобілів щорічно гинуть близько 200 тис. чол. Виходом із цієї ситуації є поліпшення якості доріг та підвищення культури водіння.

Морський транспорт є одним із найдавніших, проте й нині зберігає свою першість у вантажоперевезеннях. 70 % світового товарообігу припадає саме на нього. Бурхливому розвитку морського транспорту в другій половині ХХ ст. сприяло зростання залежності більшості високорозвинутих країн від заморського постачання палива та сировини, а також від збуту власної продукції. Тому 80 % морських перевезень є міжнародними і лише 20 % — каботажними (між портами однієї країни). Одночасно зі зростанням ролі морського транспорту в перевезенні вантажів через низьку швидкість він втрачає значення в пасажироперевезеннях.

Сучасний торговельний флот світу налічує понад 80 тис. морських суден, які плавають під прапорами близько 160 держав. Найбільший за тоннажем флот мають дві невеликі країни, що розвиваються: *Панама* та *Ліберія*. Це пояснюється тим, що судна під прапором цих країн мають пільги у вигляді зменшеного оподаткування, дешевої робочої сили тощо. Свій прапор «продають» також *Кіпр*, *Багамські острови*, *Маршаллові острови*, *Мальта*, *Вануату* та деякі інші держави. Великий торговельний флот мають *Японія*, *Норвегія*, *США*, *Греція*, *Росія*, *Китай*. Морський флот України за вантажомісткістю посідає п'ятнадцяте місце в світі.

Основним товаром, який перевозять морем, є нафта, тому майже 1/3 всього торговельного флоту становлять судна для рідких вантажів — танкери (з англ. — *бак*, *цистерна*). На них також перевозять кислоти, спирт, патоку, китовий жир, а останнім часом — скраплений газ. Третина флоту світу припадає на балкери — судна для перевезення насипних вантажів. Якщо раніше вони були універсальними, то нині — спеціалізовані:

Сінгапур — найбільший порт у світі

рудовози, вуглевози, лісовози, зерновози, банановози та ін. Швидко зростає частка контейнеровозів, які завантажують не вертикальним, а горизонтальним способом. Тропічні фрукти, м'ясо та іншу продукцію, що швидко псується, перевозять рефрижераторами (з лат. — *охолоджую*).

Географію морського транспорту визначає мережа морських портів, їх у світі понад 30 тис., проте найважливіших, що мають міжнародне значення, — близько 2700. Найбільше портів у Європі — понад 900. Основним показником роботи порту є його вантажообіг. Найбільшими вважаються морські порти, що приймають понад 50 млн т вантажів щороку. Є порти універсальні, які працюють з різноманітними вантажами, і спеціалізовані, зорієнтовані на один товар. Універсальних портів-велетнів — понад 50, з них 10 — у Китаї, 8 — у Японії, 7 — у США. Найбільшим морським портом світу є *Сінгапур*. Крізь нього проходить 646 млн т вантажів щороку. До найбільших портів світу належать також *Шанхай* (604 млн т на рік) та *Сянган* (524 млн т на рік) у Китаї. Порт Роттердам у Нідерландах називають «морськими воротами» Європи. У ньому одночасно можуть розміститися 375 суден.

Найважливіші морські траси проходять Атлантичним океаном. На нього припадає майже 2/3 морських перевезень. Зростає роль Тихого океану, частка якого вже становить 1/4. Це пояснюється швидким економічним піднесенням багатьох країн на його узбережжі. На Індійський океан припадає понад 1/10 обсягу морських перевезень. Більшість шляхів у ньому спрямовані до Перської затоки. Значення Північного Льодовитого океану невелике.

Міжнародними морськими каналами є *Суецький* (споруджений у 1869 р., довжина — 193 км), *Панамський* (працює з 1920 р., довжина — 82 км) та *Кільський* (відкритий у 1895 р. на території Німеччини, довжина — 99 км). Найважливішими для морського судноплавства протоками вважаються *Ла-Манш*, *Ересунн*, *Гібралтарська*, *Ормузька*, *Малаккська*, *Босфор*.

Внутрішній водний транспорт використовує для судноплавства річки, озера та внутрішні судноплавні канали. Він обслуговує переважно внутрішні потреби держав і поступається за пасажиро- та вантажообігом іншим видам.

Найбільший річковий та озерний флот мають *США*, хоча вони поступаються протяжністю внутрішніх водних шляхів *Китаю* та *Росії*. У США 3/4 усіх шляхів припадають на штучні водойми, в тому числі найдовший Береговий канал (5580 км). Головним районом внутрішнього судноплавства Північної Америки є система Великих Американських озер та р. Святого Лаврентія. Для внутрішніх перевезень у США важливе значення має р. Міссісіпі. У Європі найбільшими міжнародними судноплавними річками є Дунай і Рейн, в Азії — Тигр, Ганг та Меконг, в Африці — Ніл, Нігер та Замбезі, в Латинській Америці — Парана і Ріо-Гранде. Для внутрішніх перевезень у Росії найбільше використовуються річки Волга, Об, Єнісей, Лена та кілька судноплавних каналів, що сполучають Балтійське море з Чорним та Каспійським, в Україні — Дніпро, у Китаї — Янцзи та Великий канал, у Бразилії — Амазонка.

Трубопровідний транспорт виник у середині XIX ст. у США, проте найбільшого значення набув у XX ст. Цей вид транспорту є найдешевшим для доставки рідких та газоподібних вантажів. Нині трубопровідний транспорт посів третє місце за вантажообігом, поступившись лише морському та залізничному. Він перекачує 97 % нафти та майже весь природний газ.

Загальна довжина трубопроводів перевищує 1,5 млн км. З них 700 тис. км становлять газопроводи, 500 тис. км — нафтопроводи, решту — продуктопроводи, якими транспортують різні хімічні речовини (аміак, етилен, гас тощо). За довжиною трубопроводів провідне місце посідають США, Росія та Канада. Найдовшим у світі нафтопроводом є «Дружба» (5,5 тис. км), який починається в Росії і, прямуючи територією України, забезпечує нафтою держави Центральної Європи. Серед газопроводів немає рівних «Прогресу» (4,5 тис. км), який транспортує західносибірський газ із Росії через територію нашої країни до Європи.

У період НТР прокладено підводні трубопроводи, загальна довжина яких перевищує довжину земного екватора. Найдовшим (2,5 тис. км) з-поміж них є середземноморський газопровід, що сполучив Алжир з Італією. Найбільша мережа підводних трубопроводів працює у Північному морі та Мексиканській затоці. Вже з'явилися перші пульпопроводи, якими транспортують подрібнене вугілля, руди металів, фосфорити, вапняк.

Повітряний транспорт є наймолодшим, а за темпами свого розвитку випереджає всі інші види транспорту. Останнє місце авіатранспорту за вантажообігом пояснюється високою собівартістю перевезень.

Які ви бачите перспективи розвитку та вдосконалення трубопровідного транспорту?

Повітряні перевезення використовуються для транспортування вантажів, що швидко псуються: тропічних фруктів, екзотичних квітів, а також пошти й коштовностей.

Роль повітряного транспорту в перевезенні людей зростає. За цим показником він поступається лише автомобільному та залізничному, а в міжконтинентальних перевезеннях є навіть першим. Передові позиції за авіаперевезеннями пасажирів посідають *США*, *Японія*, *Велика Британія*, *Канада*, *Франція*, *Німеччина*, *Австралія*. 55 % усіх перевезень припадають на міжнародні лінії, 45 % — на внутрішні.

Основу світового повітряного транспорту становить мережа аеропортів. У світі їх налічується близько 25 тис. Найбільшими вважаються аеропорти, пасажирообіг яких становить понад 10 млн чол. на рік. Половина їх — у США. Найбільше пасажирів приймають американські аеропорти *Атланта* (90 млн щорічно) та *О'Хара* в *Чикаго* (69,4 млн). Деякі великі міста обслуговує кілька аеропортів: Москву — 5, Нью-Йорк — 3, Париж, Лондон, Токіо, Київ — по 2.

Зовнішні економічні зв'язки. В умовах міжнародного географічного поділу праці та міжнародної економічної інтеграції зростає роль міждержавних економічних відносин. Головними їх формами є: зовнішня торгівля, кредитно-фінансові відносини, науково-технічні зв'язки, надання послуг та міжнародний туризм.

У світовій *торгівлі* 3/4 усього товарообігу припадають на високорозвинені країни. За міжнародним товарообігом та абсолютними розмірами експорту в світі немає рівних Німеччині. *Кредитно-фінансові відносини* виявляються у вивезенні капіталу. Це найбільше характерно США, які вивозять капітал до країн Західної Європи, Канади, країн, що розвиваються. *Науково-технічні зв'язки* полягають в обміні науково-технічними знаннями та здійсненні міжнародних проектів і розробок. Дедалі більше на розвиток світової економіки впливає *надання послуг*: транспортних, рекламних, банківських, готельних, охоронних, медичних. Однією з найбільш прибуткових форм надання послуг є *міжнародний туризм*. Туристів приваблює передусім Європа. Сюди їдуть 65 % усіх туристів. Найбільші прибутки від міжнародного туризму одержують США.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Транспортна система світу складається з наземних (залізничний та автомобільний), водних (морський, річковий і озерний) та інших (трубопровідний і авіаційний) видів транспорту.
- Залізничний транспорт є другим за пасажиро- та вантажоперевезеннями. У високорозвинених країнах здійснюється електрифікація залізниць, набувають поширення швидкісні траси, водночас частина залізниць замінюється автомобільними дорогами. Найбільшу довжину залізниць мають США, Канада та Росія.
- Автомобільний транспорт є головним за пасажироперевезеннями. Нині багато уваги приділяється пошуку нових видів чистого автомобільного пального та поліпшенню якості доріг. Найбільшу довжину автошляхів мають США, Індія та Японія.
- Морський транспорт здійснює 80 % вантажоперевезень. Його основою є торговельний флот, найбільшу частину якого становлять танкери. Найчисленніший флот мають Панама й Ліберія. Серед морських портів найбільшим є Роттердам у Нідерландах. Міжнародними морськими судноплавними каналами є Суецький, Панамський та Кільський.
- Нині зменшується значення внутрішнього водного транспорту, зростає роль трубопровідного та повітряного. Найбільша густота трубопроводів та авіаліній — у високорозвинених країнах.
- Сучасне світове господарство не може існувати без міжнародних економічних зв'язків. Головними їх формами є: зовнішня торгівля, кредитно-фінансові відносини, науково-технічні зв'язки, надання послуг та міжнародний туризм.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Назвіть основні техніко-економічними показники роботи транспорту.
2. Розкажіть про сучасні тенденції розвитку залізничного транспорту.
3. Які проблеми виникають у зв'язку з роботою автомобільного транспорту? Як їх можливо подолати?
4. Чому морський транспорт залишається найбільшим перевізником вантажів, але перевозить малу частку пасажирів?
5. Назвіть та покажіть на карті найбільші морські порти та аеропорти світу. За яким принципом вони споруджуються?
6. Яке значення має трубопровідний транспорт? Як в період НТР він удосконалюється?
7. Чому, на вашу думку, існують різні види транспорту, а людство не створило один універсальний вид?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- Автоматизація швидко поширюється на всі сфери нашого життя. Один з представників американської компанії «Форд» змалював таку картину обслуговування автомобіля вже у першій половині ХХІ ст. Власник авто заходить у гараж із персональною електронною картою, за допомогою якої автоматично відчиняються дверцята автомобіля, заводиться двигун, а сидіння та руль встановлюються в найзручніше для водія положення. У зимовий час можна «попросити» комп'ютер завести машину для підігрівання до того, як власник відчинить гараж.
- У Японії створені різні роботи: робот-геолог може працювати в океані на глибині до 6000 м; робот-музикант читає ноти й грає на електроінструментах; робот-хірург — це мікропристрій, який вводять у кров'яне русло людини, що здатний знищувати ракові клітини, не уражуючи здорові. В Австралії робот стриже овець; у США є робот-водолаз; у Німеччині робот-поліцейський відчиняє автомобілі, якщо є підозра, що в них закладено вибухівку. Є також роботи-вчителі, роботи-офіціанти, роботи-прибиральниці та ін.
- В усьому світі у науково-викладацькій діяльності зайнято кілька мільйонів чоловік. Серед країн з найбільшим науковим потенціалом виділяються США, Японія, Німеччина, Франція та Велика Британія, на які припадає 85% усіх вчених планети. В США на кожні 10 тис. жителів приходиться 107 вчених. Найпрестижнішим результатом наукових досліджень є присудження Нобелівської премії. В останні роки перші місця за кількістю Нобелівських лауреатів посідають США, за ними йдуть Велика Британія, Німеччина, Франція та Швеція.
- Геотермальну електроенергетику успішно розвивають понад 20 країн світу. Підземні гарячі джерела використовують для обігрівання приміщень та теплопостачання. Класичним зразком тому є Ісландія, столиця якої Рейк'явік повністю опалюється природною гарячою водою. У такий спосіб обігрівають теплиці, які забезпечують мешканців північної держави огірками, помідорами, яблуками, динями і навіть бананами.
- Найбільша в світі колекція насінин м'якої пшениці та її диких родичів зібрана у Всеросійському інституті рослинництва. У цій колекції понад 60 тис. сортів. Ці унікальні експонати були збережені у Санкт-Петербурзі навіть у роки блокади в період Великої Вітчизняної війни. Майже стільки ж сортів рису зібрано у Міжнародному інституті рису на Філіппінах.
- Світова першість за обсягом вирощування помідорів, апельсинів та лимонів належить США; цибулі та кавунів — Китаю; винограду — Італії; бананів — Бразилії; мандаринів — Японії.

- Арахіс походить із саван Бразилії, звідки він спершу потрапив до Індії та Китаю, а вже через них у XV ст. — до Європи під назвою «китайські горіхи». Плоди деяких видів дозрівають у ґрунті, за що рослину називають земляним горіхом. Цінна харчова арахісова олія використовується переважно у кондитерській промисловості. Нині найбільші площі під арахісом зосереджені у країнах Західної Африки, звідки він експортується до Європи. Великі плантації під цією культурою є також в Індії, Китаї, США, Бразилії, Аргентині.
- Кавове дерево походить з Ефіопії, де його вирощують понад 1000 років. Ще й досі у цій країні збирають зерна дикої кави. В XI ст. рослина потрапляє до арабів Ємену, а значно пізніше — до європейських країн: Італії, Франції, Нідерландів, Великої Британії. Напій з кави став дуже популярним у Європі, тому за короткий час у колоніях були створені спеціальні плантації: у XVII ст. голландцями — в Індонезії, на початку XVIII ст. французами — у Гвіані, а португальцями — у Бразилії. Сьогодні саме Бразилія є безперечним лідером за вирощуванням кави (1/2). Серед продовольчих товарів за вартістю у міжнародній торгівлі кава посідає друге місце після пшениці.
- Перший проект будівництва транспортного тунелю під Ла-Маншем ще на початку XIX ст. запропонував французький інженер Альберт Матьйо. Тоді його хотіли збудувати для кінних екіпажів. Наполеон підтримав проект, проте його так і не здійснили. У середині XIX ст. ініціатором подібного будівництва виступила англійська королева Вікторія, але парламент відхилив її ідею, боячись втрати країною острівного військово-стратегічного положення. У 70-х рр. XX ст. з'явилися проекти навісного мосту над Ла-Маншем і тунелю. Земельні роботи розпочалися в 1974 р., але через великий кошторис згодом були припинені. Нову угоду між Францією та Великою Британією про Євротунель було підписано в 1985 р. Будівництво розпочалося в 1987 р. і успішно завершилося в 1994 р.
- У 50–60-х рр. XX ст. переворотом у повітряному транспорті став перехід цивільної авіації від поршневих літаків до турбореактивних та турбогвинтових, унаслідок чого стрімко збільшилася швидкість перевезень. Тоді були сконструйовані ТУ-104 (СРСР), «Боїнг-707» (США), «Каравела» (Франція). Нині розвиток авіації йде двома напрямками: зростання швидкості й підвищення пасажиро- та вантажомісткості. Швидкість надзвукових літаків ТУ-144 (СРСР), «Конкорд» (Франція — Велика Британія), «Джумбо-Джет» (США) становить близько 2500 км/год. Найбільшим пасажирським літаком у наш час є європейський аеробус А-380, створений спільними зусиллями Франції, Німеччини, Великої Британії та Італії. Він вміщує 850 пасажирів. Окрім нього, літаками підвищеної пасажиромісткості є «Боїнг-777» (550 чол.) та ІЛ-96 (436 чол.).
- Ідея спорудження морського каналу, який з'єднав би Середземне море з Червоним належала ще арабам у середньовіччі. Потім вона відродилася у Франції, спершу за часів Людовика XIV, а потім Наполеона. Проте, лише у середині XIX ст. французький інженер та дипломат Фердинанд Лессепс одержав від єгипетського уряду концесію на його спорудження. Роботи тривали понад 10 років, а у 1869 р. канал було урочисто відкрито. Він збудований без шлюзів, оскільки різниця рівнів двох морів, які сполучаються, всього 23 см. Спершу глибина каналу не перевищувала 8 м. Але згодом він неодноразово розширювався та поглиблювався. Сучасна глибина каналу 20 м.
- Панамський канал почали будувати французи за проектом того ж Фердинанда Лессепа. Але після 10 років роботи компанія збанкрутіла. Далі будівництво фінансували США. Роботи були завершені у 1920 р. До останнього дня 1999 р. канал вважався власністю США, а потім був переданий Панами. В стадії розробки знаходяться ще кілька проектів будівництва каналу у Центральній Америці. Існує три варіанти: через територію Мексики, крізь найвужчий перешийок у Колумбії або ж через озера на території Нікарагуа.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМИ «СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО»

І рівень. Тестові завдання

Знайдіть правильні відповіді

1. Визначте умови, які сприяли формуванню світового господарства:

а) розвиток транспорту;	б) розвиток сільського господарства;
в) розвиток важкої індустрії;	г) зростання кількості населення;
р) світовий ринок;	д) збільшення кількості країн на політичній карті світу.
2. Які напрямки розвитку виробництва зумовлені науково-технічною революцією:

а) автоматизація;	б) кібернетизація;	в) електронізація;
г) універсальність;	р) розвиток біотехнології;	д) багатогалузевість;
е) нові джерела енергії;	є) створення нових матеріалів;	ж) космізація;

 з) військово-технічна революція.
3. Знайдіть галузі промислові, що найбільш динамічно розвиваються на сучасному етапі і складають «авангардну трійку»:

а) чорна металургія;	б) кольорова металургія;
в) електроенергетика;	г) текстильна промисловість;
р) хімічна промисловість;	д) лісова промисловість;
е) машинобудування;	є) гірничодобувна промисловість.
4. Виберіть чинники, які мають визначальний вплив на розміщення виробництва в період НТР:

а) природно-ресурсний;	б) трудові ресурси;	в) транспортне положення;
г) споживач;	р) екологічний;	д) дешева електроенергія.
5. Всі альтернативні джерела енергії мають такі переваги над традиційними типами електростанціями:

а) велика потужність;	б) використовують невичерпні джерела енергії;
в) екологічно чисті;	г) займають невеликі площі.
6. Виберіть з названих країн лідерів за виплавою чавуну та сталі:

а) Україна;	б) Німеччина;	в) Японія;
г) Велика Британія;	р) США;	д) Росія;
е) Китай;	є) Південна Корея.	
7. Які галузі машинобудування є пріоритетними в епоху НТР:

а) важке;	б) точне;	в) автомобілебудування;
г) залізничне;	р) авіаракетокосмічне;	д) сільськогосподарське.
8. Які країни складають автомобілі з імпортованих комплектуючих, використовуючи дешеву робочу силу:

а) Японія;	б) Сінгапур;	в) Бразилія;	г) Італія;
р) Канада;	д) Україна;	є) Німеччина;	є) Мексика.
9. Виберіть найбільші регіони розвитку хімічної промисловості в світі:

а) Західна та Центральна Африка;	б) Східна та Південно-Східна Азія;
в) Австралія;	г) Північна Америка;
р) Латинська Америка;	д) Європа.
10. Які сільськогосподарські культури називають «трьома хлібами людства»:

а) картопля;	б) рис;	в) цукрова тростина;
г) соя;	р) жито;	д) пшениця;
е) просо;	є) кукурудза.	

11. До основних галузей тваринництва належать:
- а) птахівництво; б) свинарство; в) рибництво;
 г) шовківництво; г) скотарство; д) вівчарство;
 е) верблюдарство; є) конярство.
12. Який вид світового транспорту є основним за вантажообігом:
- а) залізничний; б) автомобільний; в) морський;
 г) трубопровідний; г) авіаційний.

II рівень. Самостійні та практичні роботи

1. Дайте визначення понять: «світове господарство», «світовий ринок», «спеціалізація», «міжнародний географічний поділ праці», «міжнародна економічна інтеграція», «науково-технічна революція».
2. Позначте в таблиці плюсами галузі спеціалізації різних типів країн.

З р а з о к

Галузі спеціалізації країн світу

Галузі господарства	Типи країн					
	Високорозвинені	Країни, що розвиваються				Країни з перехідною економікою
		Нові індустріальні країни	Нафтодобувні країни	Дрібні острови	Найменш розвинені країни	
Добувна промисловість						
Електроенергетика						
Чорна металургія						
Кольорова металургія						
Машинобудування						
Хімічна промисловість						
Текстильна промисловість						
Лісова промисловість						
Рослинництво						
Тваринництво						
Курортне господарство						
Банківська справа						

3. Заповніть узагальнюючу таблицю "Розміщення сільськогосподарських культур", вписуючи приклади рослин у кожен з колонок.

Зразок

Розміщення сільськогосподарських культур

Природні пояси	Групи сільськогосподарських культур	
	зернові	технічні
Помірний		
Субтропічний		
Тропічний		
Субекваторіальний		
Екваторіальний		

4. Охарактеризуйте основні види транспорту за показниками вантажообігу, пасажирообігу та впливом НТР і запишіть результати у таблицю.

Зразок

Транспорт світу

План характеристики	Види транспорту					
	залізничний	автомобільний	морський	внутрішній водний	трубопровідний	авіаційний
Місце за вантажообігом						
Місце за пасажирообігом						
Вплив НТР на цей вид транспорту						

III рівень. Аналітичні завдання та порівняльні характеристики

1. Порівняйте різні галузі промисловості світу за вибором:
- нафтова, газова та вугільна промисловість;
  - чорна металургія, алюмінієва та мідна промисловість;
  - автомобілебудування, суднобудування та електроніка.

Зразок

План порівняння	Галузі промисловості		
Принципи розміщення			
Найбільші країни-виробники (видобувачі)			
Головні експортери			
Головні імпортери			

2. Порівняйте сільськогосподарські культури різних груп:
- зернові: пшениця, рис, кукурудза;
  - технічні волокнисті: бавовник, джут, льон-довгунець;
  - технічні олійні: соя, соняшник, оливи;
  - технічні цукристі: цукрові буряки та цукрова тростина;
  - технічні тонізуючі: чай, кава, какао.

Зразок

План порівняння	Сільськогосподарські культури		
Центри походження рослин			
Екологічні особливості вирощування: - вибагливість до вологи - вибагливість до тепла - вибагливість до ґрунтів			
Найголовніші країни вирощування			
Головні експортери			
Головні імпортери			

3. Дайте характеристику сучасних тенденцій розвитку основних форм зовнішніх економічних зв'язків. Результати запишіть у таблицю.

Зразок

Основні форми міжнародних економічних зв'язків

№	Форми міжнародних зв'язків	Сучасні тенденції розвитку
1	Зовнішня торгівля	
2	Кредитно-фінансові відносини	
3	Науково-технічні зв'язки	
4	Надання послуг	
5	Міжнародний туризм	

Теми для самостійної підготовки доповідей

- Організація ОПЕК: історія створення, сучасний стан та перспективи розвитку.
- Прискорення науково-технічних перетворень в період НТР.
- Зміна ролі людини у сучасному виробництві.
- Робототехніка у виробництві, сфері послуг та побуті.
- Альтернативні джерела енергії у світі та в Україні.
- Нові штучні та синтетичні матеріали у побуті та виробництві.
- Біотехнологія та її можливості у розв'язанні актуальних проблем сьогодення.
- Кібернетика та проблема створення штучного інтелекту.
- Якісні зміни сільськогосподарського виробництва в період НТР.
- Новітні транспортні засоби та їх перспективи.
- Вивезення капіталу, його сучасні форми та перспективи їхнього розвитку.
- Міжнародний туризм, його види та роль у пізнанні світу.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА

Тема 5

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ

ОЗНАЙОМИТЕСЯ З:

- поняттям: «глобальні проблеми людства»;
- глобальними прогнозами розвитку людської цивілізації;

НАВЧИТЕСЯ:

- аналізувати сутність, причини виникнення, особливості кожної з глобальних проблем;
- знаходити можливі шляхи розв'язання глобальних проблем людства.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

Цивілізація за відсутності істинних знань і культури є прокляттям світу і несе його руйнування.

Олена Реріх, громадський діяч

Наш час називають по-різному: межею тисячоліть, космічною ерою, періодом науково-технічної революції, епохою урбанізації, часом комп'ютерної техніки та робототехніки, автомобільною ерою, постіндустріальною епохою.

Проте все частіше спеціалісти називають сьогодення інакше — епохою глобальних проблем. Прикро усвідомлювати, що, незважаючи на величезні успіхи, яких досягла цивілізація у ХХ ст., її надбанням також стали гострі конфліктні ситуації між людиною та природою, всередині людського суспільства, між різними країнами. Нині актуальними є проблеми, які ставлять під загрозу не лише добробут людей, але і саме їхнє існування.

Спробуємо підняти завісу таємничості і зазирнути у майбутнє. Що ми там побачимо? Зруйновану людиною пустку, непридатну для життя? Безлісі простори, отруєні річки, виснажені надра, залишену людьми спустошену планету? Чи існуватиме людська цивілізація взагалі? Може вона шукатиме притулку на інших планетах, перетворивши власну на руїни, а може й зникне зовсім?

Хотілося б там, у майбутньому, побачити інше. Зелені ліси та чисті річки, освічених людей, які керують складними механізмами, живучи у гармонії з природою та з сусідами по планеті. Вільне від насильства суспільство, в якому подолані страшні хвороби, немає місця злочинності, шкідливим звичкам та наркоманії.

Що ж ми насправді там побачимо? Фантазувати можна довго. Але єдине точно справдиться: світ буде таким, яким його зроблять самі люди.

§ 21. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА МАЙБУТНЄ ЛЮДСТВА

Виникнення та розвиток глобальних проблем людства. Протягом історії свого існування людство стикалося з багатьма проблемами. Фактично весь розвиток цивілізації є подоланням великої кількості перепон та негараздів. Проте у минулі століття проблеми мали місцевий характер. В епоху середньовіччя епідемії чуми винищували населення Європи, але не доходили до інших регіонів. Раніше війни між народами були локальними. Сьогодні з появою нових видів озброєння постала загроза існуванню всього живого на планеті. Первісна людина впливала на природу, як будь-яка інша жива істота. З бурхливим розвитком виробництва та прогресом науки і техніки діяльність людини перетворилася на потужну силу, яка вступає у конфлікт з усім навколишнім середовищем та загрожує існуванню людської цивілізації.

Деякі сучасні проблеми набули глобального характеру. Вони виникли у другій половині ХХ ст. і особливо загострилися в його останній чверті.

Глобальні проблеми стосуються всього людства: всіх країн, народів та верств населення. Вони призводять до великих економічних та соціальних збитків. Тому для подолання глобальних проблем необхідна співпраця в загальнопланетарному масштабі. На початку 70-х рр. ХХ ст. виникла наука про глобальні проблеми людства — **геоглобалістика**. Її теоретичні основи заклав український учений *Володимир Вернадський*, який розробив вчення про *ноосферу* — оболонку де панує розум на нашій планеті, і яка не дозволить їй загинути.

Фахівці виділяють від десяти до сорока проблем, які нині набули глобального характеру. Всі вони замикаються у трикутнику взаємодієносин: людина — природа — економіка. Найактуальнішими проблемами сьогодення є: *проблема війни і миру, екологічна, сировинна, енергетична, демографічна, продовольча, подолання відсталості країн, що розвиваються, освоєння Світового океану*. Існує й багато інших проблем, які притаманні сучасному світу: *дефіцит демократії, бюрократизм, тероризм, криза культури та духовності, поширення «хвороб століття» (СНІДу, серцево-судинних захворювань, раку), проблеми молоді, комп'ютерні злочини* тощо.

Усі глобальні проблеми тісно пов'язані між собою, тому подолати їх можна тільки комплексно.

За оцінками фахівців, на це потрібно близько 1 трлн доларів щороку! Але таких грошей немає, адже весь світовий валовий продукт оцінюється у 13 трлн доларів. Тому слід розподілити глобальні проблеми за їх актуальністю. Найгострішими з них учені вважають проблему війни і миру та екологічну.

Наведіть приклади взаємозв'язків між глобальними проблемами. Які з проблем, на ваш погляд, є найбільш пріоритетними? Як ви гадаєте, чи існують серед названих проблеми, розв'язання яких можна відкласти на певний час?

Сучасні погляди на майбутнє людства. Що чекає на людство в майбутньому? Це питання бентежило багатьох прогресивних людей різних часів. Та завжди першими своє бачення майбутнього пропонували письменники-фантасти, які відправляли своїх героїв на сотні й тисячі років уперед. Щось з їх прогнозів уже здійснилося, а щось — ні. Перші ж наукові роздуми про майбутнє з'явилися у 60-х рр. XIX ст. А справжній бум передбачень розпочався в середині XX ст., саме тоді, коли й постали глобальні проблеми людства. Система поглядів на майбутнє одержала назву *футурологія* (наука про майбутнє).

Прогресивні вчені всього світу, усвідомлюючи небезпечність ситуації, розробили чимало глобальних прогнозів на найближчу та далеку перспективу. У 1968 р. була створена неурядова інтелектуально-аналітична організація «Римський клуб», яка залучила до роботи близько десяти найвідоміших науковців. Вони займалися оцінкою перспектив подолання глобальних проблем людства та створенням моделі світу майбутнього.

За своїми поглядами на долю цивілізації вчені розділилися на песимістів та оптимістів (*схема 31*). *Песимісти* вважають, що вже до середини XXI ст. спостерігатиметься глобальна ресурсна, продовольча та екологічна криза, людство не зможе впоратися з усіма глобальними проблемами і почне поступово вимирати. Їхніми рекомендаціями є обмежити, а краще — призупинити зростання населення і виробництва. Песимісти також вважають, що демографічний вибух несе не меншу загрозу, ніж вибух атомної бомби.

На думку *оптимістів*, людство зможе успішно подолати глобальні проблеми та гідно вступити у майбутнє в гармонії з природою. Вони вбачають вихід не в обмеженні народжуваності та згортанні господарства, а у використанні новітніх досягнень НТР для соціального та економічного розвитку.

Деякі фахівці доводять, що подолати глобальну кризу можна шляхом суворого обмеження та відмови від зайвих речей. Ними вважають зброю, ювелірні вироби, рекламу, наркотики тощо. Це дозволить спрямувати зусилля на розвиток необхідних людству виробництв.

Пропонується перейти до поміркованого без надмірностей раціонального харчування. Слід згортати хімізацію сільського господарства та поширювати біологічні способи боротьби зі шкідниками. Кожна родина

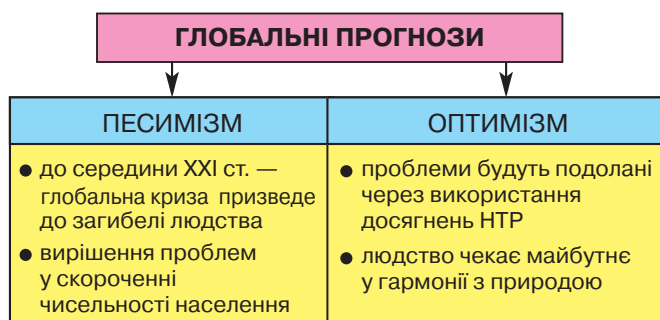

Схема 31. Глобальні прогнози

матиме присадибну ділянку, де зможе виростити все необхідне до столу та зробити своє дозвілля (особливо молодь) змістовним.

Доцільним вважається курс на дезурбанізацію. Це дозволить розв'язати безліч проблем, у першу чергу екологічних. Замість міст люди житимуть у невеликих селищах. На дахах будинків працюватимуть геліо-установки. Згортатиметься і транспортна система. Для цього має бути забезпечена пішохідна доступність місць роботи. Щоб відмовитися від ділових та розважальних поїздок, а також врятувати ліси, пропонується замінити туризм та газети телебаченням нового типу, яке б викликало ефект присутності. У такому далекому майбутньому все має бути спрямоване на розвиток особистості людини, її гармонію з природою. Прогнозів багато, але які з них справдяться, покаже час.

Який погляд на майбутнє людства ви поділяєте: песимістичний чи оптимістичний? Спробуйте обґрунтувати свою думку.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Глобальними вважаються проблеми, які стосуються всього людства. Вони виникли у другій половині ХХ ст. і загострилися в його останній чверті. Глобальні проблеми людства призводять до великих економічних та соціальних збитків і несуть загрозу існуванню цивілізації. Для їх подолання необхідна співпраця всіх країн світу. Наука про глобальні проблеми людства має назву «геоглобалістика».
- Усі глобальні проблеми замикаються у трикутнику взаємовідносин: людина — природа — економіка. До найбільш актуальних належать проблеми війни і миру, екологічна, сировинна, енергетична, демографічна, продовольча, подолання відсталості країн, що розвиваються, освоєння Світового океану. Глобальними проблемами також є дефіцит демократії, бюрократизм, тероризм, криза культури та духовності, поширення небезпечних хвороб, проблеми молоді, комп'ютерні злочини та багато інших.
- Створенням моделі майбутнього світу займається інтелектуально-аналітична організація «Римський клуб». За характером прогнозів учені розділилися на песимістів та оптимістів. Песимісти вважають: не розв'язавши глобальних проблем, людство поступово почне вимирати з середини ХХІ ст. Оптимісти переконані: використовуючи новітні досягнення НТР, людина успішно подолає проблеми та житиме в гармонії з природою.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Які проблеми називають глобальними? Коли й чому вони виникли?
2. Назвіть найбільш актуальні з глобальних проблем людства. Спробуйте розставити їх за ступенем актуальності.
3. Поясніть, чому необхідне міжнародне співробітництво для подолання глобальних проблем.
4. Назвіть міжнародні організації, які займаються розв'язанням глобальних проблем сьогодення.
5. Які існують погляди на майбутнє людства? Який із них ви підтримуєте. Свою думку обґрунтуйте.
6. Користуючись наведеними нижче аналітичними матеріалами для проведення навчальної конференції, охарактеризуйте одну з глобальних проблем людства за планом: сутність проблеми, причини її виникнення, можливі шляхи подолання.

членами ядерного клубу» стали *Індія, Пакистан та Ізраїль*, які всупереч міжнародним нормам утримують на своїй території ядерну зброю. У 2005 році *КНДР* оголосила про наявність ядерної зброї на її території. Існують також «порогові» («навколяядерні») держави, які володіють технологіями виробництва цієї зброї і можуть її створити у найкоротші терміни. Серед них — *Ірак, Іран, Південно-Африканська республіка, Японія, Тайвань, Бразилія, Аргентина*. Це становить реальну небезпеку для людства. Після розпаду Радянського Союзу *Україна* разом з *Казахстаном та Білоруссю* відмовилася від утримання на своїй території ядерної зброї та оголосила про свій без'ядерний статус.

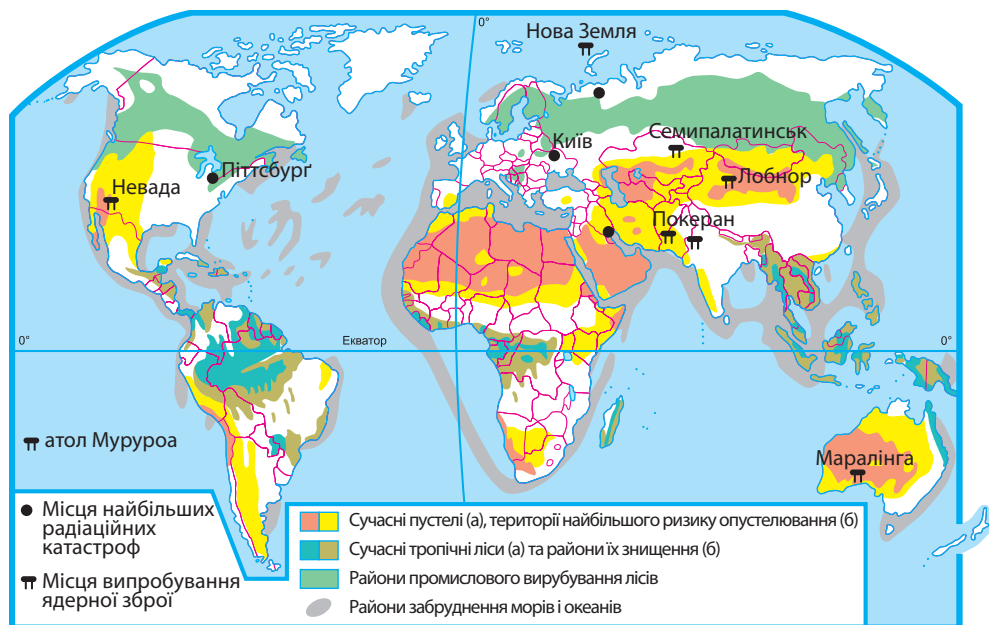
Окрім прямої загрози людству, військова сфера забирає величезну кількість матеріальних, фізичних та інтелектуальних сил, які можна було би спрямувати на соціальний розвиток та подолання інших проблем. Так, на військові потреби щорічно витрачається 1 трлн доларів — саме стільки, скільки потрібно для подолання глобальних проблем. У військовій сфері та для її обслуговування працюють понад 100 млн чол., що вдвічі перевищує населення України.

До середини 80-х рр. ХХ ст. існувала велика вірогідність застосування ядерної зброї через наявність двох ворогуючих систем: капіталістичної, уособленням якої були США, та соціалістичної, основу якої становив Радянський Союз. В цей час у США навіть розроблялися проекти розміщення ядерної зброї на орбіті Землі, які одержали назву «зоряні війни». З розпадом СРСР відбувся перехід від конфронтації до співробітництва Заходу і Сходу. У 1994 р. країни НАТО схвалили програму «Партнерство заради миру», до якої приєдналися 24 держави, в тому числі й нейтральні Фінляндія, Швеція, а також Україна, Росія та ряд інших країн. Але у 90-ті рр. ХХ ст. гостро постала проблема локальних війн та конфліктів. Вони були викликані суперечками, що мають міжетнічний (Афганістан, Індія, Бангладеш, Нігерія, Чечня в Росії, Косово в Сербії та Чорногорії) або прикордонний (Фолклендські острови, між Китаєм і Тайванем, між Індією та Пакистаном, між Сомалі та Ефіопією, між Руандою та Демократичною Республікою Конго) характер. Часто буває важко провести межу між ними. Для врегулювання локальних конфліктів при ООН існують Рада Безпеки та військовий контингент «блакитні шоломи». У 90-х рр. ХХ ст. обмежений контингент ООН був присутнім у 17 країнах, у тому числі в Афганістані, Камбоджі, Анголі, колишній Югославії. Саме з останньої було найбільше біженців — 2 млн чол.

Локальні конфлікти підтримуються світовою торгівлею зброєю. Нині найбільшу кількість військової техніки продають США, а купують бідні африканські країни. Останнім часом було докладено зусиль щодо зменшення міжнародної торгівлі зброєю, яка скоротилася вдвічі. Усі вжиті заходи залишають надію на реальність подолання проблеми війни і миру.

Екологічна проблема

З різким погіршенням стану навколишнього середовища у ХХ ст. постало питання про глобальне виживання людства. Адже сама людина є біологічною істотою, яка не може нормально існувати без чистого доквілля. Накопичення в усіх оболонках Землі отруйних речовин — відходів

Картосхема 8. Екологічні проблеми

господарської діяльності відбувається поступово, непомітно. Та рано чи пізно межа буде перейдена. Тому екологічні проблеми тепер стали навіть актуальнішими за всі інші. Якщо втрачати час, то буде пізно.

Найголовніша екологічна проблема — забруднення природного середовища (картосхема 8). Основними джерелами забруднення *атмосфери* є автомобільний транспорт і теплові електростанції. При спалюванні нафтопродуктів та вугілля у повітрі зменшується концентрація кисню та зростає частка вуглекислого газу. Наслідком цього є «парниковий ефект», тобто глобальне потепління клімату. За останні 70 років концентрація вуглекислого газу у повітрі зросла на 15 %, а вже у 2030 р. можна очікувати подвоєння його кількості. При згоранні нафти та вугілля у повітря виділяється багато оксидів сірки, які, з'єднуючись із парами води, викликають кислотні опади. Вони завдають великої шкоди природним екосистемам та будівлям. Унаслідок роботи деяких галузей хімічної промисловості у повітря виділяються фреони — речовини, що містяться у холодильниках та дезодорантах-розпилювачах. Вони руйнують озоновий шар Землі. «Озонові дірки» вперше були помічені над Антарктидою та Гренландією. У результаті викидів шкідливих речовин у повітря у великих промислових районах утворюються смоги. Розрізняють смоги вологі (лондонські) та сухі (лос-анджелеські). Вони викликають важкі хвороби легенів у людини.

Гідросферу забруднюють стічні води, що потрапляють до водойм із полів, промислових та побутових об'єктів. Головними речовинами-забруднювачами води є мінеральні добрива, отрутохімікати, пестициди, побутові відходи. Під час аварій танкерів виникає нафтове забруднення

Океану, а суден з атомними двигунами — радіоактивне. Найбільш забрудненими у світі вважаються Перська та Мексиканська затоки, Північне, Середземне, Балтійське та Японське моря.

Під впливом людської діяльності відбувається деградація *ґрунтів*. Через неправильний обробіток земель триває процес їх прискореної ерозії, внаслідок чого щороку вилучаються з використання мільйони гектарів. У результаті відкритої розробки корисних копалин ґрунти на значних територіях повністю знищуються. При цьому виникають «місяцеві ландшафти». А для відтворення земель природним шляхом потрібні тисячі років. Частина ріллі зазнає забруднення отрутохімікатами та мінеральними добривами, що вносяться з перевищенням норми. За умов надмірного зрошення ґрунти стають засоленими. І це в той час, коли гостро постала продовольча проблема.

Щороку вирубується все більше *лісів*. Нині темпи знищення вологих екваторіальних лісів у 10 разів перевищують швидкість їх відновлення. Тому планета вже втратила їх більше половини. А це — «легені нашої планети». Одночасно триває процес опустелювання. Щорічно площа пустель зростає на 6 млн га.

Таким чином, унаслідок людської діяльності відбувається деградація природних комплексів. Ми живемо у ситуації екологічної кризи. Для того, щоб вона не переросла в глобальну екологічну катастрофу, перш за все потрібно змінити погляди на природу як на щось довічно надане нам у користування, що не потребує охорони. Починати слід з перебудови екологічного мислення та екологічної освіти. На виробництві має відбуватися перехід до нових безвідходних та маловідходних технологій з економним використанням природно-сировинних ресурсів.

Сировинна та енергетична проблеми

Сировинна та енергетична проблеми мають багато спільного. Вони виникли як глобальні у 70-х рр. ХХ ст. Тоді за прогнозами найбільш песимістично налаштованих учених до початку ХХІ ст. людство мало б вичерпати більшість руд кольорових металів, а до 2025 р. — майже всі види мінеральної сировини взагалі. Проте за останній час було відкрито та розвідано багато нових родовищ, набирає обертів видобуток корисних копалин з дна Океану. Однак це тільки відстрочення. Адже мінеральні ресурси є вичерпними і їх запаси не відновлюються. Оскільки нині переважну частину електроенергії людство одержує на теплових електростанціях, що працюють на паливних корисних копалинах, очевидно існує й енергетична проблема.

Сировинна та енергетична проблеми з часом усе більше загострюватимуться, адже нарощуються темпи розширення виробництва, що потребує все більшої кількості ресурсів та енергії. Зростає й кількість населення, якому потрібно все більше електроенергії у побуті. Тому стрімко збільшується обсяг видобутку корисних копалин, який подвоюється кожні 15–20 років. Одночасно погіршуються гірничо-геологічні умови розробки сировини. Найзручніші та найближче розташовані до поверхні шари корисних копалин уже вичерпані. Доводиться занурюватися вглиб надр або ж освоювати родовища у складних природних умовах:

Алмазний кар'єр. Мирний, Росія

у пустелях, заполярних районах, на дні Океану. Але рано чи пізно і там ресурси закінчатся.

Які ж існують шляхи подолання цих проблем? Їх існує два: екстенсивний та інтенсивний. Перший, екстенсивний, передбачає пошук та освоєння нових басейнів та родовищ корисних копалин. Уже розпочато видобуток нафти, природного газу, кам'яного вугілля, розсипів металів та алмазів на шельфі. В майбутньому за допомогою підводного телебачен-

ня доведеться освоювати й ложе Океану. На далеку перспективу, за умов певного рівня розвитку техніки, можливо, необхідно буде освоювати мінеральні ресурси Місяця та інших планет Сонячної системи.

Другий шлях, інтенсивний, полягає у переході до якісно нових ресурсо- та енергозберігаючих технологій виробництва, зменшення матеріаломісткості продукції. Крім того, необхідне комплексне використання сировини, тобто вилучення з неї всіх корисних речовин. Нині до 95 % мінеральних ресурсів іде у відходи. Небезпечне марнотратство, чи не так?! Можна також здійснити пошук матеріалів-замінників, які б за властивостями не поступалися природній сировині. А в електроенергетиці — перехід до ширшого використання гідроенергетики та альтернативних джерел енергії.

Демографічна та продовольча проблеми

За давніх часів та в епоху середньовіччя люди страждали від голоду. З розвитком торгівлі та переходом до машинного виробництва забезпечення продуктами харчування поліпшилося, проте і досі ця проблема набуває гостроти, особливо у зв'язку зі стрімким зростанням населення планети. Після Другої світової війни у 1945 р. була створена перша спеціальна організація при ООН з продовольства та сільського господарства — ФАО. Це продемонструвало турботу світової громадськості щодо ліквідації голодування та бідності. Згодом до цієї справи приєднався і Світовий банк реконструкції та розвитку.

Скільки жителів може прогодувати Земля і чи загрожує їй перенаселення? Вперше відповісти на ці запитання ще на початку XIX ст. намагався ірландський священик Мальтус, який стверджував, що населення планети зростає у геометричній прогресії, а виробництво продовольства — в арифметичній. Тому рано чи пізно ці графіки перетнуться і повсюдно настане голод. Мальтус бачив єдиний вихід у скороченні кількості населення, тому й виправдовував війни та голодомори як засоби стримування зростання людства.

Сучасний стан демографічної та продовольчої проблеми свідчить про їх складність. Нині демографічна проблема проявляється у двох аспектах: у високорозвинених країнах відбувається «демографічна криза», у країнах, що розвиваються — «демографічний вибух».

Для подолання демографічної проблеми державами здійснюються демографічна політика, активна пропаганда серед віруючих (особливо мусульман та католиків, у яких прославляються великі родини), підноситься рівень освіченості людей.

Допомога дітям Ефіопії

За сучасними оцінками фахівців, Земля здатна прогодувати кілька десятків мільярдів людей. Проте стрімке зростання населення у країнах, що розвиваються, та примітивні технології сільськогосподарського виробництва призвели до проблеми недостатнього забезпечення населення продуктами харчування. У сучасному світі голодує понад півмільярда людей, а недоотримує необхідної кількості їжі ще близько 1 млрд чол. Ареалами суцільного голодування стали більшість країн Африки, Латинської Америки, Азії. Особливо загрозливою є ситуація в державах з ризикованими умовами землеробства. Зокрема, це Ефіопія, Чад, Нігерія, Центральноафриканська Республіка, Гаїті, Сальвадор, Болівія, Мальдіви, де середня забезпеченість мешканців їжею становить 80–85 % від норм, рекомендованих ФАО.

Причини голодування у країнах, що розвиваються, пов'язані з їх бідністю, нестачею коштів на переобладнання сільськогосподарського виробництва, закупівлю добрив та нових високоврожайних сортів. До того ж із колоніальних часів вони вирощують технічні культури на експорт, часто з монокультурною спеціалізацією. При цьому продовольчих культур (в першу чергу зернових) не вистачає. Напівфеодальні аграрні відносини на селі призводять до сильної роздробленості земельних ділянок, які не в змозі прогодувати великі родини.

У сучасних умовах вирішення продовольчої проблеми вбачається не у скороченні кількості населення. Для цього пропонуються два шляхи. Перший передбачає збільшення посівних площ. Нині у сільському господарстві використовується менше половини можливих територій. Проте цей шлях має свої обмеження. По-перше, деякі країни вже мають високий рівень розораності земель (Індія, Бангладеш — до 90 %). По-друге, переважно не використовуються незручні землі. Для їх освоєння потрібні занадто великі кошти, які відсутні в бідних країнах, що розвиваються. Інший шлях подолання проблеми — одержувати більше сільгосппродукції з існуючих площ. Це є можливим завдяки багатьом методам, зокрема підвищенню родючості ґрунтів шляхом їх меліорації: зрошення, осушення, хімізації. Якщо повсюдно родючість земель підняти до рівня країн Західної Європи, то планета зможе прогодувати 10 млрд чол. Слід запроваджувати й новітні досягнення селекції: нові сорти рослин та породи тварин. Аграрні реформи мають бути спрямовані на подолання феодальних пережитків на селі.

У деяких країнах почали синтезувати «штучну їжу» з натуральної сировини. Так, в США заміником м'яса та інших продуктів харчування стає соя, з якої одержують шинку, морозиво, чіпси тощо.

Проблема подолання відсталості країн, що розвиваються

На територіях країн, що розвиваються, особливо різко проявляються всі глобальні проблеми людства. Маючи втричі більшу кількість населення, ці держави виробляють у 6 разів менше промислової продукції, ніж високорозвинені країни, а в перерахунку на душу населення у 15–16 разів менше. Тривалість життя тут невисока. Наприклад, в Ефіопії — 45 років, у Сомалі — 46, у Гаїті — 49, в Індії — 62. В країнах, що розвиваються, через хвороби, голодування та недоїдання, нестачу якісної питної води щорічно помирають 30–40 млн чол. Тут безробітними є 1/3 від до 1/2 працездатних людей, а неписьменними — більше половини дорослого населення. Всі ці проблеми ще більше загострюються у зв'язку з величезним природним приростом населення. Крім того, на території країн, що розвиваються, не вщухають і міжетнічні конфлікти, що часто супроводжуються локальними війнами. Особливо яскраво всі ці проблеми проявляються в країнах Африки — найбільш бідному регіоні сучасного світу.

Головною причиною відсталості більшості країн є їх колоніальне минуле. Колонізатори залишили у спадок низку складних болючих проблем: політичних, економічних, екологічних, соціальних.

З політичних проблем найхарактернішою є неузгодженість державних кордонів між сусідніми країнами.

Економічні проблеми країн полягають у жалюгідному стані їх господарства. Звільнившись політично, вони мають економічну залежність від колишніх метрополій. Їх господарство, як і колись, зорієнтоване на експорт дешевої сировини. Для розвитку власної економіки країнам, що розвиваються, слід закуповувати більш дорогі знаряддя праці. Через відсутність паритету (з лат. — *рівність*) цін на світовому ринку їх заборгованість високорозвинутим державам постійно зростає. Господарство країн, що розвиваються, часто є монокультурним, що робить їх залежними від зовнішньої торгівлі та кон'юнктури ринку.

У країнах, що розвиваються, вкрай загострилися екологічні проблеми: швидко виснажуються мінеральні ресурси, вирубуються ліси, деградують ґрунти, через недосконалі технології виробництва забруднюється навколишнє середовище.

До соціальних проблем, які посилюються великим природним приростом населення, належать голодування, неписьменність, безробіття.

Отже, в країнах, що розвиваються, віддзеркалюються всі глобальні проблеми, які можна розв'язати лише шляхом здійснення системи комплексних реформ у їх соціально-економічній сфері: проведення демографічної політики, створення власної обробної промисловості, ліквідація монокультури, залагоджування міжетнічних конфліктів та зменшення військових витрат. Проте не все залежить від самих країн. На світовому

ринку слід установити справедливіший економічний порядок: переглянути ціни на сировину та готову продукцію. Матеріальна допомога високорозвинених країн не може бути головним чинником розв'язання гострих проблем найбільш розвинутих країн. Основний шлях їх розвитку — перебудова власного господарства.

Проблема освоєння Світового океану

Світовий океан завжди залишався для людини великою таємницею. Навіть зараз наукою накопичено більше знань про інші планети Сонячної системи, ніж про океанічні глибини. Проте з другої половини ХХ ст. у зв'язку з бурхливим розвитком науки і техніки дослідження та освоєння Океану набули глобальних масштабів, що потягло за собою низку проблем.

Виснаження мінеральної сировини на суходолі змусило шукати її поклади в морі. У місцях розробки корисних копалин різко загострилася проблема забруднення води.

Загострення продовольчої проблеми викликало підвищений інтерес до біологічних ресурсів Океану. Проте він поки що дає людству лише 2 % продуктів харчування та 12–15 % тваринного білку. Надмірний вилов риби та полювання на морських звірів призвели до зниження біологічної продуктивності Океану. Останнім часом намітився перехід від рибальства до марікультури — вирощування живих організмів у воді, що, в свою чергу, викликає невідомі зміни у прибережних природних комплексах.

Глобалізація економіки поживила використання Світового океану як важливого шляху перевезення сировини та готової продукції. Це призвело до забруднення води на головних морських транспортних шляхах. Особливо небезпечним стало нафтове забруднення. Разом із цим відбувся бурхливий розвиток приморських районів, до яких усе більше тяжіє господарство розвинених країн. Тут виникла особлива галузь економіки — морське господарство, яке включає в себе добувну та переробну промисловість, транспорт, рибальство, туризм. Все це загострило екологічну ситуацію на узбережжях.

Енергетична проблема викликала пошук нових альтернативних джерел енергії, в тому числі й у Світовому океані.

У наш час Океан усе більше використовується як арена військово-політичної діяльності. На островах по всьому світу розкидані військові бази США, Франції, Великої Британії. У Тихому океані на атолі Муруроа Франція тривалий час випробовувала ядерну зброю.

Отже, якщо ще півстоліття тому Світовий океан був «неораною цілиною», то нині він настільки залучений у світове господарство, що вже відчуває на собі його негативний вплив. Учені-океанографи поставили діагноз: «Океан хворий», і, якщо він загине, це призведе до знищення всієї планети.

Для того, щоб подолати проблеми, які виникли під час освоєння Світового океану, слід перейти до раціонального океанічного природокористування, комплексного підходу до його багатств, охорони та відновлення його біологічних ресурсів. Неприпустимим є поширення ядерної зброї на території Океану. Він має бути збережений для прийдешніх поколінь.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- В одному ядерному заряді сконцентрована руйнівна сила, яка у кілька разів перевищує силу усіх вибухових речовин, що були використані протягом Другої світової війни.
- Щороку кожний мешканець США викидає 80 кг паперу, 250 металевих банок з-під напоїв, 390 скляних пляшок. У цій країні щорічно на металобрухт іде 7 млн автомобілів та викидається близько 100 млн шин.
- Щорічно в атмосферу надходить 23 млрд т вуглекислого газу, це на 10 млрд т більше, ніж здатна поглинути біосфера. Внаслідок цього зростає загроза «парникового ефекту»: за останні 100 років температура на Землі глобально підвищилася на 0,6 °С. Розрахунки підтвердили, що за сучасних тенденцій розвитку явища температура підвищуватиметься на 0,5 °С протягом кожних 10 років. Якщо ж глобально температура збільшиться на 3–4 °С, кліматичні пояси змістяться на північ, а Північний Льодовитий океан звільниться від криги влітку та стане придатним для судноплавства. Щоправда, й рівень Світового океану підніметься при цьому на 40–65 м, що призведе до затоплення низовин узбережжя, де проживає чверть людства.
- Коли корисні копалини розробляються у старих районах видобутку, їх собівартість значно зростає. Перш за все це пов'язано з більшим зануренням у надра Землі. Найглибша нафтова свердловина працює у США (9,6 км), найглибша вугільна шахта у Німеччині в Рурському басейні (1,5 км). В Україні на Донбасі шахта «Глибока» сягає позначки 1405 м. Зараз освоюють шари вугілля на глибині 1800 м. Найглибший рудник у світі знаходиться у Південній Африці — 4 км. З нього видобувають золото.
- Для подолання демографічного вибуху деякі спеціалісти пропонують удатися до так званої чоловічої пігулки. Якщо її прийматимуть батьки, у них у 90 % випадків народжуватимуться хлопчики.
- Нестачу в продуктах харчування людство відчувало завжди. Відомий демограф Б. Урланіс у 40-х рр. ХХ ст. писав, що в Х–ХІІІ ст. голод знищував мільйони людей. Найчастіше за ним йшли різні епідемії, що спустошували цілі міста, села, навіть народи. Зі священних книг індіанців Центральної Америки відомо, що в їх ритуалах та релігійній символіці чільне місце посідала головна продовольча культура цієї території — кукурудза. Традиційне вітання китайців перекладається так: «Ви вже поїли?» А у щоденній християнській молитві, звертаючись до Бога, ми просимо: «...хліб наш насущний даждь нам днесь...».
- Для використання енергії Гольфстріму в США було розроблено проект, за яким у товщі води будуть установлені 200 труб дуже великого діаметра з гідротурбінами всередині. Це дозволить залучити 4 % енергії найпотужнішої теплої течії світу. Протягом ХХ ст. було запропоновано ще декілька проектів, які з метою отримання електроенергії потребували будівництва загат у різних частинах Світового океану. Це стосувалося проток Ла-Манш, Гібралтарської, Дарданелли, Баб-ель-Мандебської, Берингової. А японський інженер Кейдзо Хігусі запропонував перекрити найширшу в світі протоку Дрейка, щоб використати енергію найдовшої в світі течії Західних вітрів.
  - В Японії здійснюється програма розширення морських ферм та плантацій. За їх рахунок планується наполовину задовольняти потреби громадян у рибі та морепродуктах. У США, Індії та на Філіппінах на морських фермах розводять креветок, крабів і мідій, а у Франції — устриць. У тропічних країнах передбачається використовувати коралові острови для створення китових та дельфінових ферм.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМИ «ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА»

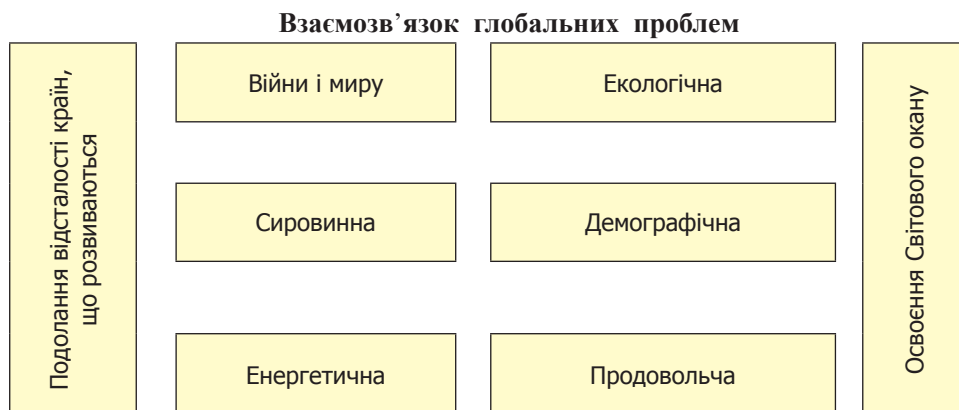
I рівень. Тестові завдання

Знайдіть правильні відповіді.

1. Як називається наука про глобальні проблеми людства:
а) геоекологія; б) геополітика; в) геоглобалістика; г) футурологія.
2. Виберіть ознаки, за якими виділяють глобальні проблеми:
а) охоплюють весь світ; б) стосуються країн, що розвиваються;
в) уповільнюють темпи розвитку НТР; г) потребують зусиль всіх країн;
г) загрожують існуванню цивілізації; д) гальмують процеси урбанізації.
3. Знайдіть країни-члени «ядерного клубу»:
а) Україна; б) Японія; в) США; г) Китай; г) Велика Британія;
д) Канада; е) Франція; є) Німеччина; ж) Росія; з) Італія.
4. Виберіть найбільші джерела забруднення навколишнього середовища:
а) сільське господарство; б) машинобудування; в) автотранспорт;
г) металургія; г) хімічна промисловість; д) текстильна промисловість;
е) теплові електростанції; є) альтернативна енергетика.
5. Знайдіть найефективніші шляхи подолання сировинної проблеми:
а) зменшення матеріаломісткості виробництва; б) освоєння ресурсів ложа Океану;
в) перехід до альтернативних джерел енергії; г) створення матеріалів-замінників;
г) збільшення частки АЕС в енергетиці; д) скорочення обсягів виробництва.
6. Виберіть регіони, в яких особливо гостро постала продовольча проблема:
а) Європа; б) Азія; в) Африка; г) Північна Америка; г) Латинська Америка; д) Австралія;
е) Океанія.
7. Пріоритетним способом подолання проблеми відсталості країн, що розвиваються, є:
а) матеріальна допомога високорозвинених країн;
б) глибоке реформування власної економічної системи;
в) ліквідація залежності від іноземного капіталу.
8. Розв'язанню яких глобальних проблем людства сприятиме подальше освоєння Світового океану:
а) продовольчої; б) демографічної; в) екологічної;
г) сировинної; г) війни і миру; д) енергетичної;
е) подолання відсталості країн, що розвиваються.
9. Яка з неурядових організацій складає довгострокові прогнози щодо розвитку світу:
а) «Ядерний клуб»; б) «Римський клуб»; в) ФАО.
10. Наслідки яких глобальних проблем людства найсильніше проявилися на території України:
а) екологічної; б) сировинної; в) продовольчої;
г) війни і миру; г) освоєння Світового океану; д) енергетичної;
е) демографічної.

II рівень. Самостійні та практичні роботи

1. Дайте визначення понять: «геоглобалістика», «глобальні проблеми».
2. Визначте взаємозв'язки між глобальними проблемами людства та позначте їх стрілками на схемі. Спробуйте проілюструвати виявлені зв'язки прикладами.

III рівень. Аналітичні завдання та порівняльні характеристики

Заповніть узагальнюючу таблицю.

Зразок

Глобальні проблеми людства

Назва проблеми	Сутність проблеми	Причини виникнення	Шляхи подолання
Війни і миру			
Екологічна			
Сировинна та енергетична			
Демографічна та продовольча			
Подолання відсталості країн, що розвиваються			
Освоєння Світового океану			

Теми для самостійної підготовки доповідей

1. З історії виникнення глобальних проблем.
2. Ядерна війна та її наслідки.
3. Глобальне потепління та причини, що його викликають.
4. Озонові дірки: сучасний погляд на проблему.
5. Кислі опади: їх утворення та негативний вплив.
6. Антропогенні відходи та проблема їх утилізації.
7. Глобальний тероризм та шляхи боротьби з ним.
8. Проблема кризи культури та духовності у сучасному світі.
9. Поширення небезпечних хвороб – загроза існуванню людства.
10. Песимістичні та оптимістичні погляди на розвиток глобальних проблем.